

Рк 84(4УКР)5-4
Т 36

№ 21.

А. Тесленко.

З ННИГИ
ЖИТТЯ.

Видання 1915.

920 7965
Рк 84/4УКР/5-4
Видавництво

Українська бібліотека,

«Вік» 736

№ 21.

А. ТЕСЛЕНКО.

З КНИГИ ЖИТТЯ.

ОПОВІДАННЯ.

Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський» у Києві,
1918.

Архип Тесленко.

„Вся моя біографія переказана почути ізо дня вь день вь моїхъ книгахъ.“

Г. Успенскій—Автобіографія

Сучасні політичні умови життя на Україні ще й досі, як і сто років тому, великим гальмом гальмують культуру й розвиток української людности і не дають змоги розгорнутись її багатим духовним силам та оригінальному національному хистові. Великий народ з багатим історичним минулим, з самостійною культурою, застиглою в тих формах, в яких зуспіла його недоля, тільки останніми часами почав потроху прокидатись до нового культурного життя. Вже перший подих волі кілька років тому вивів на люде цілу плеяду діячів, що стали на сторожі коло великої справи відродження рідного краю й так чи инак заговорили про його право на існування. Обмаль поки що їх, але з кожним роком сили міцнішають і збільшуються, хоча й за лихих це діється обставин, що не дають уповні виявитись усім силам. Треба ще й досі виключно щасливих обставин, щоб сила, талант, які з'являться серед народу, виплили по-над рівень оточення на користь рідного люду; ще й досі даява з народу нової духовної сили залежить од випадку. Багато ж сил гине, не розгорнувшись і не давши того, що могли б дати, не збагативши рідної культури новими, може надзвичайними, вартостями.

Серед таких обставин зростала та розвивалася й молода українська літературна сила—Архип Тесленко; ці обставини поклали його і в дочасну могилу. Перечитуючи невелику спадщину, яку зоставив по собі молодий письменник, почуваш, що в особі автора українське письменство втратило талант не аби-який, що, коли б умови розвитку його письменницького хисту були інші, то він зробився б справжньою окрасою української літератури.

Архип Юхимович Тесленко народився року 1882-го 18-го лютого на Полтавщині, Лохвицького повіту, в с. Харьківцях, у родині вбогого селянина. Не веселою усмішкою вітало дитину життя: повсякчасна скрута, злидні, тяжка боротьба за черствий насущник—чорною гнітючою хмарою завжди висіли над сем'єю й не дуже прихилили до веселощів, робили лихим батька, і тільки образ матері лишився в уяві Архипа привабним та дорогим на завжди. Тільки мати та чудова природа рідного села та звичайна безжурність дитячих літ приоздобили трохи дитинство Архипове й зробили можливим існування в лихих умовах. Хоч і нема тепера панщини, але як схоже дитяче життя Архипове з дитинством нашого великого Кобзаря! Згадуючи опісля в своїх творах і листах рідне село, рідну природу, рідну хату, Тесленко ніби каже за Шевченком:

Не називаю її раєм
 Тії хатиночки у гаї
 Над чистим ставом, край села:
 Мене там мати повила
 І, повиваючи, співала,
 Свою нудьгу переливала
 В свою дитину; в тім гаю
 У тій хатині, у раю,—
 Я бачив пекло...

Але як-не-як, а обставини одмінюються з часами й Тесленкові не треба вже було говорити за Кобзарем— „там неволя“: неволі й пам'ять загула, а замість неї була широка воля—поневіряться в тяжкій праці за кусень хліба. Життя Тесленкових батьків день за днем минало в такій праці. Така доля припадала, звичайно, й на дітей, і тільки завдяки чуйній, розумній, допитливій вдачі хлопця життя його пішло не звичайним шляхом.

Коли хлопець підріс, батьки оддали його до церковно-парафіяльної школи. Вже з перших часів його перебування там можна було помітити, що школяр має не аби-який хист до вчиття і що йому судилася не така, як усім, доля. На тлі селянського безголов'я, страшенної, убійчої нужди, коли через подраний чобіт здіймається вь сем'ї трохи не кривава драма, Тесленко опісля змалював нам чудову постать школярика Миколки, і як цей Миколка скидається на самого автора, коли той ще хлопцем був!

Такий гарнесенький був: сумирненький, соромливенький, млявенький, як дівчинка. Та ще такий чорнобривенький, білолиценький, носик невеличкий, щічки круглесенькі, ще й чубок кучерями. Воно й училось, нівроку йому. Страх яке до книжки було: чита, одно чита, а особливо, як на урок загадають щось таке—чи про луку, чи про ліс... Ну, й любило це!.

Такий був школярик. Не навіщаються батько й мати, радіють. А ще як розкаже, що кожна літера в книзі значить, від чого хмара, дощ, про „люстричество, що в землі набирається в спеку, та й креше там і грюка“, то батько аж не стягнеться, і сподіванки та бажання роєм заворушаться в'їм:

Та який то ти... що я б тебе... не знаю... я б тебе паном зробив!.. я б тебе... в семинарію в саму... я б тебе... Ех!.. Ну, хоч би до маленького до чого довести тебе... Хоч би хоч ти не страждав, як я оце..

Коли Архип скінчив церковно-парафіяльну школу, його оддано до церковно-вчительської, в тих же таки Харківцях. Тут чи не вперше довелось чулому серцеві хлопцевому відчути, а потім і розумом розміркувати про те, що не завжди слово відповідає дійсності. Навчаючись Письма Святого, допитливий учень порівнював глаголи його до людських учинків, до вчинків своїх наставників, і не міг не спостерегти цілковитої суперечности між ними. Починається невсипуще шукання правди, повстають гострі питання, з якими не здолас ще впоратись хлоп'ячий розум. Звертається до наставників, до законовчителя. Замість відповіді на некучі питання, законовчитель визнає школяра зпсованим, а пробування його в школі шкодливим—„розсуждає, мовляв, залазить у ересь“—і виганяє цікавого з школи після двох років його вчиття там.

На цім і скінчилась освіта Архипова. Парубчакowi йшов 16 рік. До хліборобства він не звик, та й ні коле чого було гаразд і хазяйнувати. Треба було шукати иншої роботи, щоб не бути зайвим ротом у сем'ї. „Пішов у писарі,—пише він в одному з своїх нарисів,—високомірря, низькопоклонство, хабарі! Остогидло писарювання мені“. Був ще за лисьмоводителя в нотаря,—чи не сподобалось, чи не придався, й кинув. Дістав посаду на залізниці, але прослужив тільки три місяці: лікарь знайшов, що в його хворі очі й служити на

залізниці він непридатний. Поневірянням службовим край. „Оселився дома,—пише Тесленко про ці часи свого життя,— голодний, обірваний, та сам собі пан!.. Ліс, поле, місяченько зорі, соловейко щебече... Хожу, про „карі оченята“ мрію, про ціль життя, про щось гарне, велике, божественне... Тільки... все ж нудьгую. Так мрії мріями й зостаються“. „Мрії мріями“, проте це був найважливіший період в історії духового розвитку юнака. Допмагаючи, чим міг, батькам у господарстві, Тесленко взявся за самоосвіту. Бажання читати було велике, та книжок де взяти? Познайомився з одним учителем, почав брати в його. Між російськими книжками траплялися й українські, котрі й зробили на Тесленка відповідне вражіння, збудили в нім його письменницький хист, що досі спав, навели на думку взятись до писання. Нігде в своїх автобіографічних нарисах Тесленко не згадує про те, що він читав у ці часи, але, перечитуючи його твори, не помилимося, коли зазначимо, що на дух і напрям його творчості мали вплив найкращі старі українські письменники. В їхніх творах молода людина, повна всяких пекучих питаннів, бачила саме життя в прегарній художній обробці, що так чарує, так вражає читача. І спадає на думку юнакові самому спробувати те життя змалювати, якого довелось зазнати й побачити круг себе. А знав він його добре, те нужденне життя, ту темноту безпросвітню, що й досі важким, густим мороком висить над рідним людом; він бачив, що через ту темноту панує неправда скрізь. Муки народньої непомітно на погляд, бо вона захована, негаласлива, глибока. Горе народне—горе мовчазне: великотерпеливий страдник за довгі віки свого життя звик ховати його, звик мовчки терпіти. Треба вміти побачити те горе з усіма його страшними подробицями. Син того народу, Тесленко відчував його гостро, бо й на собі зазнав і перетерпів його. Але поруч величезної здібности терпіти, він носив у собі велику силу протесту, що раніш чи пізніш повинен був якось виявитись. Важкі думки, клятві питання, розбуркані спостереженнями над народнім життям, гнітили палку голову. Хотілося поділитись, розказати про те, що страшним тягарем давить допитливий мозок, стискає молоде, чуле серце.

На поміч прийшов прирощений хист до писання. Читаючи хоч потроху гарні книжки, Тесленко не міг не спостерегти гострим розумом сили друкованого слова—всеруйну-чої, коли прикладати її до лиха, всетворящої, коли має вона добро на меті. І починає талановитий юнак, зразу несміливо, торкатись народніх болячок. Одно за одним з'являються оповідання—*„Син“*, *„За папиртом“*, *„Хуторночка“*.

Це було року 1904-го. Тоді ж таки Тесленкові пощастило побувати в Києві. Безперечно, йому хотілося довідатись, чого варті його писання. Не маючи знайомих поміж тямущими в цій справі людьми, він звернувся до „Української Книгарні“ за порадою й приніс туди свої зшитки. Зустрівся там з С. Єфремовим, і той узявся переглянути твори соромливого селянського парубка. Не можна, звичайно, навіть уявити, як зрадив тоді молодий письменник, коли довідався, що його писання годяться до друку; не можна й зважити тих мрій та сподіванок, що в молодечій голові зродились... З надіями та кошиком українських книжок повернувся того разу Тесленко додому, мріючи про те, як побачить свої оповідання в книзі. Але становище українського друкованого слова в ті часи, як відомо, було дуже зле, тому й оповідання молодого автора не з'явилися зразу ж, а пролежали в рукописах аж до 1906 року, коли й видруковано було їх одно за одним у *„Новій Громаді“*.

За цей час сталася з Тесленком подія, що на-двоє передомила його життя. Вона принесла йому кілька ясных, радісних днів, але й призвела до того, що життя його обернулося незабаром в справжнє житіє, і довела до завчасної могили. Було то на світанні нашого громадсько-політичного життя. Хвилі визвольного руху докотилися й до Лохвицького повіту, і Тесленко з головою поринув у роботу, яку вважав на часі. „Настав рік 1905.—писав він про це опісля,—заврушилися люди. Кличуть до боротьби за рівність, братство, свободу. Боже! Боротьба за рівність, братство, свободу! Так от де я знайду собі ціль життя, і карі оченята, і щось гарне, велике. Ухопився за це я. Розказую селянам, книжечки їм читаю... Трусять мене, трусять брата. Заарештовують мене. Плаче матуся“. Але на цей раз Тесленко сидів не довго,—його швидко випустили. „Аж ось 17 октября,—пише він

далі.—Маніфест про свободу. Боже! Значить, жить на світі є для чого! Значить, є на світі правда, братство, добро! Заснувався „Крестьянскій Союзъ“. Почав і я працювати в йому. Гуртую селян, се-те їм, мирне, любе. Так мені весело, гарно. Дак ось-ось воно, ціль життя та!“ („Немає мамусі“).

Недовго довелося так працювати: обставини незабаром одмінилися, і Тесленко мусів покинути Харківці. Втік до Київ а й перебував там який час, тиняючись по всяких кішлах, ночліжках, монастирях, у голоді й холоді. Багато неправди, лиха й сліз людських знов побачив він серед нових для себе обставин, і чула, спостережлива душа одгукнулася на них оповіданнями: „Любов до ближнього“, „У схилника“, „У городі“ й „Наука“ (перед цим було написано— „Радощі“ й „Школяр“). Добрі люди давали посаду в лісі. Не схотів, коли довідався, що ліс сосновий: не любив похмурого бору темного, що так непривітно й нудно гуде за негоди. Тягло, вабило сердегу додому, до „чудового гаю в долині, де з-під зелених кучерів, як гриби з-під трави, визирають хлівці лісяні, хатки жовто-білявенькі“; вабило до „чудового повітря, в якому так голосно лунає спів соловейка, туркіт горлиці. Так там гарно. Так сонечко сяє любесенько, так небо голубіє з-за кучерів. Так таємно“... (лист до Б. Грінченка, 1906). Кинув Тесленко монастирь, де був притулився за робітника, й вернувся в Харківці. Але тут давно на його чигала поліція й турбувала старих батьків раптовими наїздами та трусами. „Мое становище,—пише Тесленко Б. Грінченкові, вернувшись додому,—після трущоб та як попав у бур'яни... Сміх! А це бур'яни! посохли, з дерева лист опада, холоднішає. Цікаво, що далі буде“.

Далі письменникові було не дуже „цікаво“: його арештовано й посажено до хурдиги. Обвинувачено, як привідцю „шайки анархистовъ-террористовъ“, але за браком доказів адміністративно вислано на два роки у Вологодщину. Пробув не довго: „не погоїлись ще й виразки на ногах після етапу пішки“—покликано до міста на допит (обвинувачено за підпал) і знов посажено в тюрму. Сидів рік до суда; погнали етапом додому, на суд. Виправдано, але „по приговору громади“ знову вислано на два роки у Вятську губернію. По дорозі на заслання хворів на тиф. Цілий

1909 рік слабував на плеврит. Важко переказувати всі його поневіряння по тюрмах та етапах. Охочі знайдуть докладно про це в його посмертних нарисах—*„В паузях у людини“*.

Тільки року 1910-го все це нарешті скінчилося й Тесленко, змучений, знесилений, розбитий морально й фізично, оселився дома, у рідні. Чотири найкращих роки молодечого життя загинуло, лишивши страдникові тяжку хворобу й зневірря. Чотири роки безупинних стражданнів, у холоді, в голі, в бруді, по тюрмах, пересильних, по етапах, з харцизами, з розпустниками, з злодюгами... Треба було не абияких фізичних та моральних сил, щоб усе те витерпіти й пронести крізь його не забрудненими, не попсованими чисте серце, чисті мрії юнацтва, святі бажання. Жорстока дійсність розігнала мрії, зневірря витіснило всі бажання й натомісць оселила холодну, страшну байдужість... Ще до арешту в 1906 році, в однім із листів Тесленкових до Грінченків, коли він жив завжди під страхом, що ось-ось його ввіймають козаки, у його вихоплюється багатозначне, але не добре віщущє—*„байдуже, хай ганяють: є небуття... нічого не страшно“*. Отже, коли тоді думку цю можна було зрозуміти, як стогін заганої, припертої до стіни людини, що поперед себе нічого вже не бачить, крім смерті з ворожої руки, то тепер думка про небуття, як єдиний певний рятунок од життєвих мук, од пекучих, клятих питаннів, яких не було сили розв'язати, а спекатись їх також несила, зробилась домінуючою, цілком опанувала людину. *„Думка про самовбивство, — пише до М. Грінченкової одна добра знайома Тесленкова, — не кидала його. На питання—чого досягне він цим учинком?—він відповідав, що „менше жити, менше лиха зробити“*. Та варто тільки перечитати заголовки його нарисів і оповіданнів, написаних на протязі останніх часів його життя, щоб переконатись, скільки зневірря, скільки глибокої, тривожної туги жило в його душі. Не на ясні, відрадні думки наводять такі назвища його писаннів: *„Страшене життя“*, *„Тяжко“*, *„Погань до ями“*, *„Прощай, життя!“*, *„Що робити?“* й т. и., всі до одного. Комусь треба було взяти молоду здорову, бадьору людину, понівечити її, замучити, розкряти серце, спустошити душу й кинути назад. *„На те, мовляв, вам його, підборканого. Отак усім буде, хто змагається летіти й*

не хоче бути до віку в'юнким гадом, які ми". Чотири роки того поневіряння, того знуцання над людиною, в якій прокинувся великий творчий хист і почав саме розвиватися талант, загинули теж і для українського письменства, а коли й лишили який слід, то хіба тільки, як матеріал для нових творів Тесленкових. До самої смерти душили душу письменникові страшні згадки пережитого за ті чотири роки й вилилися в оповіданнях: „Немає матусі“, „В тюрмі“, „На чужині“, „В пазурях у людини“ та інше.

Невесело зустріла Тесленка домівка. Сам хворий, засобів до життя не було Померла мати. Зосталися вдвох з німичним, безруким, старим батьком. Довелося самому вправлятися по хазяйству: з городиною поратись, піч топити, хліб пекти, страву готувати. Вільної години писав свої останні твори. Сумні, чорні думки, як гайвороння, обсідають підтяте життя.

Здоров'я мое нічого собі. Дякую,—пише Тесленко у вересні до М. Грінченкової.—Тільки поперек з правого боку поболює та плече праве. З городом ще не впоравсь. Буряки не вибрані. Ще треба буде й скребти. А це сьогодні напik паляниць. Порепались. Буває мені з цими паляницями! То в діжі перекиснуть, то не висходяться, то не запалю в печі. Тижнів на два напечу іноді, та й їмо. Поцвітуть.

Зіма насуває. Холодно робиться. Отой ще холод мені!.

Де далі листи його все сумніші й безпорадніші.

Це сьогодні прийшов з города,—пише Тесленко за три тижні,—витопив у печі, у грубі, часник садив. Учора й позавчора буряки скріб. А там гріб листя в садку, се-те.

Диму, диму сьогодні у мене в хаті було! Щоб швидче витопить—затопив разом: у печі й у грубі. У печі гречаною соломою, а в грубі листям. Гліє, курить. Не потовпиться в димарь, та в хату. А це причадів не-наче, голова болить. Ну, нічого, одікнув димарь. Холодненько робиться. А воно нічого все-таки. Все так просто, до природи так близько. Листячко... таке було гарне літом воно. Солома гречана... цвіло так, пахло. Руки померзли. Треба лізти димарь затулять. Хай йому аби-що. Треба завтра буде хату обставлять.

В кінці падолисту:

Почуваю себе якось... от-от умру, здається усе. Сердито часто буває чогось, страшно. Минулу ніч сова на берестку в нас кричала, так кугу-у, кугу-у! На вміруще, кажуть. У неділю дятел стукав на покуті. Зробив уже все на зіму, хоча не дуже було що й робити. Хата тільки полупалась у середині, немазана на зіму. Ну, та хай на Різдво вже мабуть... Вікна мерзнуть. Холодно. А ще ж не до літа й іде. Сиди в хаті, слухай, як борщ воняє пилипівчаний, та в вухах дзвонить од чаду... А про місце мені не турбуйтеся. Мені не дуже хочеться й мати його.. Співають... десь... хтось... парубки, мабуть. Таємні згуки, з домовини неначе. Тихо на дворі, блимають зорі. Змерз. Нижче плеча так холодить—болить"...

За хворобою, за клопотом Тесленко не кидає працювати коло самоосвіти, не кидає й писати. Читає українські книжки, котрі присилає йому М. Грінченкова, й російські, найбільше з філософії (любив Шепенгауера), пише, навіть працює коло збирання народніх весільних пісень, колядок, щедрівок і т. инш. Не зважаючи на зневірря й розчарування, що ними наділили його визвольні часи, Тесленко проте не втратив чутости вражіннів з'околу, і нам здається, що байдужність, про котру згадує він в останніх творах і листах своїх, не носила в його характеру тієї байдужности, для якої перестає існувати все, крім своєї особи. Тесленкова байдужність—байдужність навпаки, байдужність до власної особи—тільки. Свідомість недалекої смерти привчила його байдужно ставитись до всього, що торкалося його самого, околишній же світ до самої смерти Тесленкової не втратив для нього цікавості й краси. Треба тільки перечитати його останні твори, а найпаче листи, щоб побачити, як він чуло озивається на найдрібніші з'явища природи, сумує з осінню, підупадає духом узімку, радіє, як дитина, весні, й виявляє своє незадоволення, що літо починається не звичайно, як літо, що воно мокре, холодне. До людей, правда, почувається у його якась холодність,—певне, наслідки тюремного життя; що ж до селян, то не зважаючи на всі прикристи, яких довелось зазнати од них, Тесленко й тепера боліє душею, коли бачить їхню темноту. „Гарні книги,—пише він ув однім з листів до М. Грінченкової,—даю і селянам читать. Це й сьогодні дав трьом. Учителеві одному даю“.

Нарікає на начальство, що стоїть на перешкоді. „Читав усе дрібні книжечки,—пише в другім листі,—гарні. Не раз уже думав узяти яку та піти до дядьків, де вони курять та в карти грають вечорами оце, та... начальство всяке так на мене дивиться косо... А, щось зашамотіло на дворі. Чи мені, може, так здалось. А може під вікном хто? Страшно“... Знайома його, про котру ми вже згадували вище, пише про нього: „Любив бувати серед простого люду, щоб збагнути його душу й творити для нього, щоб хоча цим внести промінь світла в темноту. Города й городян не любив, також і привілейованої інтелігенції. Українцем був фанатичним, щиро ненавидів селянина, який проміняв свою селянську одіж на міщанську. А надто обурювався, коли чув калічену російську мову. Коли бував у товаристві, то здебільшого мовчав, але надзвичайно був спостережливий, навіть часом було засоромити своїм пронизливим поглядом: так і здається, ніби прочитав він твою заховану думку... Марив про українську школу, заведену на широких підвалинах: він вірив, що через неї відродиться Україна“... Вдача ніжна, лагідна, він був улюбленцем матері, котра єдиного бажала перед смертю—бачити його жонатим. Але Тесленко боявся жінок, хоч і поважав їх, жадан жіночої ласки, але не вірив, що зазнає її, й боявся цього почуття. І в творах його образ жінки здебільшого встає в яснім, ніжнім, чистім ореолі, і тільки в двох-трьох оповіданнях більш-менш виразними штрихами малює Тесленко постаті негативних жіночих типів, але й то мимохідь, для утворення потрібної обстановки й умовин для своїх героїв. Що ж до матері, то небагато знаємо ми українських творів, де б з такою любовію й побожністю було змальовано образ матері, як у його оповіданні—*„Немає матусі“*.

Тяжка хвороба швидкими кроками наближала молодого письменника до смерті. Тяжкі умови життя ще й сприяли тому. Вже тоді, коли після повороту з заслання, лікарь порадив хворому стерегтись, щоб не застудитись, порадив додержувати дієти, Тесленко не кохав ніяких ілюзій що до стану свого здоров'я.

— „От і лічись!—пише він у своїм оповіданні—*„Поганій до яши!“* що має безперечно автобіографічний характер.— Де я візьму їства такого? Огірочки, картопелька—оце мое

Уство! Або як я устережуся простуди тієї: удягтися ні в віщо, в хаті холодно, топиться гнойком, повітря—дим, чад... По-о-ганяй до ями!«...

В січні 1911-го року він пише в листі: „Почуваю себе так собі. Кров недавно горлом ішла. Рве кахикать“. Думка про смерть вже не кидає його. „Болить те й те потроху,—пише Тесленко ще за два тижні,—бік, попереk. Молодим краще вмерти. Нехай“... В лютому застудився й хвороба нішла прискореним темпом. „Хилить, просто хилить лежати. Хоча я й не потураю собі, та й роботи з мене нема. Чума-нівеш. А тут ще й батько заліг. Життя моє справді таке, що треба зв'язного організму, щоб я перетяг за тридцять років“. У березні вже ледві ходить. „А мені все гірше стає. Поки витоплю, так задихаюся, що хоч у провалля мене. Істи не хочеться. Розжився й на сало—гірке. Хотілося б знать, що воно за хвороба у мене? Серйозна якась... У очіх чорно. Дух пре. Кашель. Піт уночі, часто безсонниця, а засну—все щось верзеться“...

„А мене це звалило уже,—пише в передостаннім листі до М. Грінченкової,—і не топлю. Встать з постелі ще таки можу, так уже з трудом, з трудом. Не знаю, що звалило мене, чи хвороба, чи голод. Боюсь, щоб не лежать довго. Нікому ж мені й води піднести. Прийде сестра батькова, протопить, та з тим і додому. А батько... таке воно: нетямущє, нежалісливе, не дочуває, старє. Лежить на печі собі. Брат на вчителюванні“.

Після великодних свят хворого одвезено до Лохвицької лікарні. Пробував там недовго, повернувся додому, але незабаром зовсім зліг, і його одвезено до Лукської лікарні (Лохвицького пов.). Це вже був останній градус сухот, і Тесленко почував себе зовсім зле. За три дні до смерти вже рідко приходив до пам'яті й помер о першій годині вночі з 14-го на 15-є червня. Бажання страдникове—вмерти коли на дворі буде зелено й усе цвістиме—справдилося... Останню волю його—бути похованим у рідних Харківцях на кладовищі, де він любив, сумуючи, гуляти,—було вволено. На похороні багато було простих людей і інтелігенції, вчителів, учительок, що з великим жалем провозжали «до ями» тіло так завчасно «страченого життя». Свіжу могилу з любов'ю

прикрашено кількома вінками з українськими написами на стрічках.

Нехай пером буде земля страдників! Ім'я його не забудеться в рідній літературі, а висока думка й чисте серце що так палко горіло й так боляче билось „в пазурях у людини“, буде довічним *memento* тій „людині“ й не одне серце юнацьке, не одну душу запалить бажанням боротьби з обставинами, які довели талановитого, але безталанного письменника до завчасної могили.

Архип Тесленко духом своїх писаннів належить до белетристів-народників. Почавши писати під впливом кращих наших старих письменників, ві уже до самої смерти не зійшов із свого шляху й до сконання темою його творів було здебільшого народне життя. Коли й трапляються в його нарисах та оповіданнях персонажі з привілейованих верств суспільства, з інтелігенції, городян, духовних і т. и., то тільки, як потрібні подробиці для загальної картини, або як контраст — щоб побільшити вражіння. Перед читачем пройдуть — „село на навій Україні“, „убогий обшарпаний люд“ з його сльозами, скаргами, болями, темнотою, з глитаями, дрібним начальством, з гаями, левадами, рудкою, з пишною природою, з рідною хатою, в котрій автор „мучився колісь“, — взагалі темні й ясні сторони селянського життя, ті кожному такі відомі „смутиві картини, смутні-невеселі“, од котрих одному, хто близько придививсь до них, хочеться втікти безісти од роспачу, а в другого з „прекрасного далека“ вихоплюється славнозвісне — „ты знаешь край, гдѣ все обильемъ дышетъ“... Крім села, автор малює ще такі звичайні речі, як монастир, тюрма, місто, місце заслання — з усіма „бытовими явленіями“, що нерозлучні з ними.

Улюбленою авторовою формою є просте, непретенсійне оповідання од першої особи, тому й скидаються часто ті оповідання його на уривки з щоденника якогось „одного горопахи“: стільки в них суб'єктивного, автобіографічного. Але од цього писання Тесленкові не втрачають своєї вартости, як художні твори. Автор володів чудовною таємницею об'єктивувати свої безпосередні вражіння й робити їх цікавими для всіх, — здатність, властива тільки справжнім талантам. Спосіб писання — імпресіонистичний. Безпосередність

передачі власних вражіннів, чудова, відповідна, тільки йому одному прирожденна щиронародня мова, уривчасто-буркотлива, але виразна, потужна, стильна,—роблять оповідання його дуже оригінальними, барвистими. Двома-трьома штрихами він артистично передає настрій і переймає ним читача...

Тесленкова муза неохоча до всяких ризиковитих проблем; ні сам автор, ні герої його не вдають із себе людей демоничних. І вабить у писаннях його як-раз ота стара й довічно нова краса всяких творів: це—поривання до правди, неспокійне, трівожне шукання тієї правди, що, гармонизуючи цілком з красою природи, змогла б стати за підвалину загально людського щастя, тієї правди-справедливості, що по самій суті своїй може мати об'єктом тільки людскість та її щастя.

Найкращими оповіданнями Тесленковими—по суцільності, мистецькій закінченності, по виразності, я б сказав—пластичності образів, по новизні почуття й художній правді—треба вважати присвячені рідному селянському життю, а між ними, як перлини,—„Хуторяночка“ й „Страчене життя“. Ми вже знаємо, чому Тесленкова муза невесела, похмуро-задумлива, повна почуття муки й сліз. Небагато в ній бадьорого, веселого сміху, бо всміхається вона тільки мріючи часом про те, яким би хорошим могло бути життя.

Ось його „Радощі“, напр.

Селянин Кирило ходить понурий, лихий, як недоля, лютує од злиднів, од голоду й холоду в хаті, лютий од того, що дітки Їсти просять, що вони голі й босі. Приходить кум Хома, веселий та балакучий, і приносить йому цікаву новину, на котру й сам покладає великі сподіванки. А сподівались саме Думи.

— А що ж,—Кирило йому,—що мені з Думи тієї.

— Як „що“? Дума ж, не на що то й Дума. Дума ж таке буде видумувать, щоб... щоб, значить... Холодно оце в хаті у вас, то щоб не холодно було. От що з Думи тієї.

Звістка, од котрої так і пахнуло надією на одміну злидненого життя, не могла не пробити криги зневіря на збайдуждім серці Кириловім, і може вперше після давньої молодості, він перенявся справжніми радощами.

— Значить, хе-хе, і ми люде?

— А як же, куме! Хе-хе.

— Коли б же дав Бог, щоб Дума... а то й дитині не радий.

Радіють і діти, радіє й мати,—всі радіють. Аж у хаті сяє од радощів. Радіє з своїми маленькими, непомітними в морі життя героями й автор, бо й сам ще вірить, що „Дума буде видумувать“ щось дуже гарне, дуже потрібне,—радіє й на цім спускає завісу. Але ми знаємо, що „видумала Дума“, ми знаємо, чим скінчилися врешті ті великі радощі. Незабаром довідався й автор, чого вони варт, і нові мотиви почули ми од його музи, такі мотиви, од котрих серце щемить і мороз іде по-за шкурою.

Ось Миколка,—талановитий хлопчик, що так і пнеться до науки, як рослина до сонця: батько марить „хоч би до маленького до чого довести“ сина, щоб хоч він „не страждав“, як батьки; марив оддати в семінарію, але... Звстудився, захворів через драні чоботи. Й хлоп'я замість семінарії попадає... в поводатарі до старців („Школяр“).

Ось Оленка—чудовий образ дівчини-селянки, що прагне світла, гарного життя, мріє про людське щастя. „Я,—пише було Оленка в щоденнику,—з грязі вилізти хочу. Я бажаю до чогось великого, гарного йти; бажаю людяности, правди в житті, про віщо так пишуть у книгах“. Але на перешкоді стає о. Полієвкт, котрого Оленка не поцілувала якось у руку: дівчина не може дістати вчительської посади; завертається до ліберального земця Кочури—зустрічає байдужість, навіть зневагу. Дома сварка, бруд, пекло. В результаті—„спокій... вічний, тихий, хороший; спокій під деревцем, квіточками, травичкою“ („Страчене життя“).

Ось наймит. Далека Чорноморія уявляється йому як рай земний, де скінчаться всі муки, голод, знущання людожера-дуки, цієї суцїої кари на вбогий люд. Але, щоб дістатись до тієї Чорноморії, треба пашпорта, а пашпорта парубкові й не дають, бо волостне начальство—приятелі того дуки („За пашпортот“).

Тужить автор вкупі з Маринкою, що тяжкою працею у панів заробляла собі „придане“—кожушанку сивеньку та спідничку голубеньку і знайшла спокій довічний у рудці, бо

все загорьоване добро одібрано у дівчини через панський наклеп; а вся річ у тім, що Маринка не схотіла з паном гришити („Хуторяночка“)

Ось ще одна селянська дівчина. Не багато вимагає од життя: тільки одного щастя—побратися з любим Петром, з котрим кохається, й жити, працювати вкупочці. Але злидні й голод гонять із села на заробітки до міста, де й гине сердешна жертвою насильства лицарів темної ночі („Утороді“).

Ми вже згадували, який чудовий образ матері змалював Тесленко в своїм оповіданні „Немає матусі“,—матері, що всю свою душу, своє серце й життя відає дітям і благає у Бога—єдиного тільки: бачити їх у щасті. Не судилося сердешній: усе життя вона тільки й бачила, як вони хворіли, вмірали, як їх тягали по тюрмах, судили. І вмерла мати, не діждавшись, щоб хоч одно останнє бажання справдилось—бачити свого улюбленця з милою дружиною на посаді поруч.

І так далі, й так далі...

З тихою ласкою, з жалем сердечним відступає письменник до своїх маленьких, сірих героїв, цих „пригноблених і зневажених“ дужчими, сильнішими. З великою любов'ю змальовує він їх, дбайливо плете вінок життя з їхніх стражданнів, з їхніх мук, з їхніх сліз гірких. Уважно слідкує автор за сторінками з книги життя, котру хутко перегортає перед ним байдужий час, і бачить тільки одно: прекрасне тло—природу, а на ній—людина людині сущий вовк.

Закидає доля письменника до великого гомінкого міста—й там не краще, а ще гірше. Ось чернецька „любов до ближнього“, що не дає притулку голодній, безпритульній людині, бо в кишені в неї нема копійки за нічліг: не витерплює сердега „любви“ тієї й вішається („Любов до ближнього“). Ось смиренний схимник, до котрого один по одному йдуть з надіями „труждающіся й обремененні“, щоб дістати пільги душевної й опрощення гріхів. Покрикує схимник, як городовик або стражник, погрожує, лається („У схимника“). А ось сердешна мати радіє празничкові святому, великодному. сподівається коло церкви божої випросити чогось, щоб було чим розговоріть їй і маленькій Парасі. Одвертаються ситі, зодягнені та ще й дорікають: робила б, мовляють, замість того, щоб зебрати й дитину навчати того ж таки. Розгов

лись... сльозами на базарі під рундуком, бо притулку не було („Наука“). Ось ціла низка їх, ситих, байдужих, жорстоких— в оповіданні „Тяжко“...

Митецьки малює Тесленко життя тюремне. Тут, у цих його тюремних нарисах, як хмари в тихій, прозорій воді, одбилась уся жорсткість одних, повільне озвірення других мешканців по цих „мертвих домах“, і муки одиниць, потужних духом, за правду гонимих. Між першими й другими довічній антагонизм. Це антагонизм дня й ночі, світла й темряви. Ті й другі—нещасні в'язні, але спільна недоля не єднає їх, і в тюрмі панують розпуста, злість, зненависть, ворогування так само, як і на волі, тільки ще більш загострені, здрібнілі: од усього цього атмосфера тюремного життя робиться нестерпучою, отруйною. Всі людські почуття, всі поривання до чогось високого, гарного потроху притупляються в ній, а потім і зовсім зникають.

Не дурно, а по заслuzі склалася думка, що українське письменство є найбільш демократичним у світі, що українська література—це історія обстоювання за отих „рабів німих“, те слово, яке стоїть на сторожі коло пригноблених і зневажених... Коли девізом літератури є краса, то за українською літературою на віки лишиться заслуга безкористливого й побожного слугування найвищій красі—шукання добра й правди для меншого брата.

В особі завчасно помершого Архипа Тесленка українське письменство втратило одного з найвірніших, найпереконаніших жерців тієї краси. Загинув талант сили небуденної і саме тоді, коли пекуче відчувається потреба в таких силах. Тільки віра в те, що не загинула ще, мовляв російський поет, та країна, яка «выводить ізъ народа», оповитого густим мороком недолі, такі сили, такі таланти, може заспокоїти глибокі жалі й скарги на зрадливе життя, розбуркані тією свіжою, дорогою могилою...

С. Черкасенко.

ОПОВІДАННЯ.

За пашпортом.

У Спасівку раз мені в волость треба було. Іду. На дворі було так гарно: сояшно, тепло... У волості й вікна були поодчиняні, аж двоє. В одно писарь оселедець укутував, у друге—сторож графин виноліскував. Підхожу ближче. На східнях сидить парубок якийсь, похнюпивсь і не зворухнеться.

— Здрастуй!—кажу.—Не знавш, тут старшина?

Він мов аж жахнувся, підвів голову, подививсь—подививсь, та й знов похнюпивсь. Смутний, худий, загорів, ніс полулився... Та ще й зодягнений... чумарчина в дірках на йому, картуз аж рудий—винощений такий,—коліна поналатувані, чоботи стоптані... аж жалко дивиться на його. А й парубок би нічого: і брови чорні, і усики є, і чуб кучерями, і стан козачий.

— Старшина тут?—знов питаю його. Він уп'ять глянув на мене.

— Що?—каже, а далі:—нема.

— Значить, подождать,—кажу,—треба,—та й сів коло його. Мовчимо. Як ось він плюнув, та сам собі:

— Іди, хто його зна куди й що!

— Та куди „йди“?—питаю.

— Та на той край... Та не був зроду, та зайти, та сам... А треба йти... Ех, життя!—та й рукою махнув.

— Чого?—кажу.

А писарь у вікно:

— Робить, вядно, не хоче.

Утерсь після оселеддя й вікно зачинив. Парубок аж очима заморгав, ніби плакати хотів. Потім зробив так, мов ковтнув що, осміхнувся і каже:

— Робить не хоче—от пече!.. Що я з самого малечку роблю. Мати як померли, та батько як узяли жінку другу, так я... по наймах усе.

— Так ти вже взнав,—підохочую його.

— Куди твоє діло!—каже.—Було й вола налігать не достану, а ще й по ріллі спотикаюсь—оремо... Та ще босий, та ноги поб'ю, поколю було, та порепаються... Та приїдеш з поля, то діти хазяйські, як поросята годовані: пустують, ячать... А в тебе й се й те болять, та не хвались, що й болять, та чи сьорбнув борщу, чи ні, та мерщій на ніч жени.. Та й виразки зав'язать не вспієш... Було!.. А й тепер, бач,—що!..

Парубок показав долоні. Вони були такі порепані та в пухирях. Осміхнувся та знов:

— Бач що... от і „робить не хоче“. Що й оце я як робив у пана, так!..

— У якого пана?

— Та он що за Буланого Рудкою... що до пані пристав... Він з міщан, кажуть... Та оце я був у його. Ну, вже й пан, або й пані... гірші за собак. Терпів, терпів, а це вже й нікуди. Де ж пак,—парубок присунувсь до мене ближче,—де ж пак: оце ж молотять у його, та машиною... Та як помотаєшся день, та так же втомишся, так утомишся, що впав би на колючки, то й на колючках би заснув. І от повечеряли позавчора, мошусь спати... Коли прикажчик: „Е, ні, каже,—жени воли пасти“... Ну, я ж прямо, як варений... Жениу... Очі заплющуються, голови не здержу, ноги—як не свої... Сів на горбику, та не чувсь, як і задрімав. Прокинувсь... Сюди, туди—аж воли мої в гречці, трохи не з півгонів так і попсували. І, лихо!.. що ж не буде!—млію душею. Коли так як у снідання в добре йде прикажчик до молотилки. „Ходім до барина!“—каже, Пішли. Він з нсю в садку похожає.—

„Ти на що,—каже,—падлец, гречуху збив?“—„А як я вморився,—кажу,—спать хотілось“.—„А, господин який,—спать хотілось!.. А деньги я тобі на що плачу?“—Та як виважить долоню, та як морсне по виду мене... А вона: „І, мерзавець!.. Він уже й без того противной мені: скида снопи раз, а я прохожу, а он і за хуражку не узявся“. Та й губи запишала. Пан до прикажчика: „Молодець, Савастян, що доніс,—на штани наберемо. Запиши ж за місяць з його, за місяць одвернем“. Пішов я... Тут роблю, а там важко так мені, злість така бере мене... Як же, думаю, що я таке? Віл? Он він по пиці мене, грішми доріка мені, або... за хуражку берись, хоч і світу не видно тоб... Хай вам лихо, думаю... хіба тільки й світу, що в вас? Кинув вила, за чумарчину—хода! Іду поз пана: „Дайте ж,—кажу,—хоч за півмісяця, коли за місяць одвертаєте“... А я за півтора не получав од його.—„Нікаких півмісяцей“,—каже.—„Ну, так Бог з вами ж,—кажу,—буду аж у Чорноморі“.—„Харашо, харашо“,—каже. Я й пішов. Оце ж, думаю, пожаліюсь батькові та поражусь: чи таки й справді—у Чорноморію, чи мо' поки що дома побуду, попарубкую на волі.

Парубок схитнув головою.

— Ех,—каже,—як я хотів дома побуть... на вечерниці походить!... Що ось уже призов нерейшов!... Прихожу. Швидня як раз. Слухаю—гомін у хаті. Пристояв у сінях. Мачуха на батька: „Хоч би чи ол'йки, чи рибки купив, а то ж—Господи, який той борщ! Чим ти годуватимеш дітей тих?.. Що ти за батько такий?“ А батько: „Та хай твоему чорт батькові з дітьми з твоїми!... За віщо я куплю?“ Батько сердиті... стоять, часник чистять. Над борщем мачуха сльози втира й дитину запиха ріпкою. Коло неї ще сидять четверо, по місці ложками ганяють...

Тут саме підійшов до нас чоловік якийсь у брилі, поспитав старщини і теж сів коло нас. Парубок притих.

— Ну, та що?—питаю.

— Та що ж... Увійшов, а батько живо:— „Ага, мо' грошей несеш?... давай!“ Мовчу я, що тут казати?— думаю, а далі: „Ось які, тату, гроші“... Та й почав їм усе, як було. Мачуха слухала, слухала, потім: „Лихо, та й годі!.. Це вже робить не схотів, годить не схотів... це вже й його годуй“. А батько: „Так що ж оце?... Ступай, сякий-такий сину, проси!.. роби!.. годи людям!.. Жить треба!.. жи и-ть якось треба!“ Та за качалку, та за мною!.. Подався... сів у бур'яні, та й... сам не свій... Отак, пожалівсь—думаю. „Проси ступай“... За віщо я проситиму? Значить, отак зневажають тебе, отак знущуються з тебе, а ти ще й проси!.. Ні, думаю, не буде цього... Н-не буде! В Чорноморію завтра, непременно!.. Сижу, поглядаю на сонце: коли б скоріш! Коли, стій!.. Як ще й у Чорноморію? У мене ж ні копійки. Оце так!.. Та вже й смеркло. Місяць зійшов, на вечерниях співи, регіт, а я... Пішов у хлівець, ліг... Перекидаюсь: що робить? де взяти? Позичить?... Так у кого ж? хто повірить голякові?... Треба каптанок заставлять... Увікравсь у-ранці в хижку, зняв з жертки—сім рублів стоїть—достав п'ятеричку... Та не аж сюди... Коли б старшина та паспорт узять.

— Хай Бо' помага!—обізвавсь дядько.

— Спасибі!.. Так ото так воно тут... А це ще й туди заберись, та ще против зіми, та ще як роботи не буде... Ех, життя, щоб його!..—Та й знов махнув рукою й похнюпивсь.

А чоловік йому:

— Не бійсь, хлопче, оце то й іти против зіми, щоб ти знав. На зіму всяке додому, а там же... як би ти знав, скільки скоту того, овець!.. Куди твоє діло!.. Оце то й іти.

Парубок підняв голову та так дивиться на його. А він:

— Куди твоє діло!.. Чи воно старшина те не скоро?... Закурить би... —вийняв люльку з кишені, кресало.—Куди твоє діло!.. Оце то й іти... против зіми... скоту того, овець!.. Не бійсь, чуєш!.. Я вже

водив старців там, знаю... я... знаю, чуєш... Куди твоє діло!.. Та там бува що попадається добре, так і зна його морока!..

Зіщурих і почав:

— Як був я ще парубком, та зімував раз... там же таки. Ну, вже ж і на людсі на добрих налучив!.. Семня невеличка: дід, баба та дочка Маруся, та десятих двадцять землі в їх. Ну, вже ж що добре, так і зна його!.. Попоробив трохи—одлихнув... А харч!.. у нас і на Великдень такої нема: м'ясо тобі, молоко тобі, прямо як кабанові!

Парубок слуха вже, слуха, а дядько своє провадить:

— Завів тоді й я ряшку,—куди твоє діло!.. прямо як решето!.. А шия... хоч обіддя гни, отаки-о!.. — Дядько показує, яка була шия, яка ряшка, а парубок аж осміхнувся:

— Так там,—важе,—і молоко й м'ясо дають?

— Куди твоє діло!.. По саму зав'язку!

— Що ви думаєте!—дивується парубок. — А тут галушки—і в пельку не вб'єш.

— Ото ж бач, а там... е, там—куди твоє діло!.. там живо рянку наб'єш.

— Та коли б... коли б дав Бог!—осміхається парубок.—А то тут... підтягло мене—і дівчата гидуять: халера, кажуть.

— От бач, а там—куди твоє діло!.. Як би ти знав, що ще мені з дочкою було з хазяйською!.. Ото ж, побув я в їх,—зробився таким парнягою... Вона й помітила—зачіпать почала: оце як іде поз мене, та все мов ненарешне, та й зачепить, рукою або що, та й зачепить... Та так тими очима й поведе, та ще й осміхнеться...

Парубок почервонів, та аж рот роззявив та слуха.

— Та ще й осміхнеться... А не посмію ніяк. Ти он хазяйська дочка,—думаю,—та сяк, та так, а я що таке? А то перевертаєм сіно раз, та винало так, що з нею вдвох тільки. Ось одлихать посідали. Вона

взяла квіточку, та хвось мене, а я одваживсь та її. Вона тоді до мене так близенько... та й дивиться в вічі мені, та й дивиться, а далі: „я.. люб-лю тебе“.

Тут парубок аж губу лизнув. А дядько:

— Ну й нічого. Не знаю, що вже вона своїм казала, тільки після того старий давай натякувати мені: „Лехко дихать тобі, каже, уже не зажаліємось на тебе: ти й правдивий, ти й роботящий, ти й ха-зяйливий... Як би нам Бог приймака такого до Марушки послав!..

Далі дядько тільки головою схитнув. А парубок так радісно:

— Так там... і... з наймитів — ось хоч би й я — приймають?..

— Ого, чому ні? — каже дядько.

А я до дядька:

— Та й як ваші прийма?

Дядько почухав під брилем.

— Ех, — каже, — скушено мене... скушено, бодай їх, чорт батькові!.. Повіз пшеницю у город та дала морока земляків побачить. Ну, звісно — у погріб... Ну, звісно... поналигувались, як!.. бодай їх чорт батька налигувався!.. Без копійки вернувсь. Не вшанувався, знаєш,

— Ну, мене не скусять! — аж крикнув парубок, почервонів, та аж з місця схопивсь, — мене не скусять! Я яко мога... коли б дав Бог... буду шануватись! — І знов сів.

Далі дядько розказував, як старі не злюбили його, як рошитували та як дочка плакала за ним. А парубок уже й не слухав нічого. В йому, видно, або надія ворушилась, або що, бо й не всидить ніяк: то так сяде, то так, ногу то простягне, то на коліно поставить, то сюди, то туди гляне і оце мовчить-мовчить та так ні з якої речі:

— Я буду шануватись... коли б дав Бог!.. І... ну, як же воно, як ото чоловік — хазяїн?.. земля в його... як воно?.. Та й батько ж зрадіють тоді!

Або погладить усики, скине картуз, погладить чуб і знов:

— Як же воно, як люб.. хе хе... як любляться ото?..

Як ось приїздить старшина. Не встиг ще й з воза встать, як він до його, картуз з голови та так весело:

— Здрастуйте!

— Здоров,—каже той,—чого тобі?

— Пашпорта, господи старшина...

— На що?

— Іду... далеко... аж на той край,—показав рукою, ще й засміявсь.

Старшина насупив брови:

— Обожди—каже—ти... твоя як хвамілія?

— Павло Грищенко.

— Що?.. Грищенко, кажеш?.. Нікаких же пашпортов!.. Твій барин заявленіє дав—не видавать такого. Ти самовольно пішов од його... свиня!.. Роби ступай!

Парубок уже ні слова, ні пів слова. Стоїть, як скам'янів, та побілів-побілів.

І вже не скоро, дивлюсь, покликав кудись, як неживий.

Гуржисоль

Хуторяночка.

Перед Тройцею з нашого села йшли баби говіти в Київ. До їх пристали: я і ще другий парубок,—Василем звуть. Ну, йдемо день, ідемо другий; сонце було вже так, як у снідання. Зупиниться б, так як на те сонце припіка, ні вітру, ні холодку... шлях та рілля. Попойшли ще трохи. Аж ось починається жито, добре жито, далі долина, широка така. По підгір'ячку хутірець послався—хаток зо три, та в дереві, в дереві ввесь, тільки покрівлі й видно. Вище трохи—млин. У долині—луки, трава по пояс, а квіток—так і рябнуть, метелики так і майорять. По середині—рудочка, верби, очерет поріс, осока. А далі туди—і по підгір'ю і по долині гай і гай—піщов, як стіпа. Та перепели, та жайворонки... щебетнява така! та бжолы. По-над шляхом теж пішли верби. Під вербами колодязь.

Тут ми й зупинились. Посідали—давай снідати. Снідаємо й дивимось, любуємось місцем: от де, кажемо, життя людям!

Коли це на луці де взялась дівчина; квітки рве, паха і на нас так позира та позира.

Ось баба Пріська:

— Та й пити ж, матінко! — Підвелась і гука: — Дівчино, винеси відерце нам!

Дівчина так швиденько травою-травою до хати, вхопила—несе. Баба й каже:

— От спасибі, дою... дай же я витягну.

А вона: — Я сама, я сама... я за людьми так скучила!..

Взяла ключ, тягне. І така — в керсетині в латаній, в платочку в старенькому, а гарненька така — брівки чорненькі, оченята карі, худенька...

Витягла й підносить, і так покірливо:

— Здорові пийте!

— Спасибі, доню, дай Боже здоров'ячка тобі! — дякує баба, а далі: — Як же тебе звуть, доню?

— Марина.

— Хай же тобі, Маринко, Господь пошле чоловічка доброго.

А баба Омельчиха:

— То ще поки пошле, а то ось і є він, — та й моргнула на Василя, — ось ми, каже, за хлопця за цього й візьмем її.

Дівчина почервоніла-почервоніла, та й очі в землю.

А Василь:

— У неї, мабуть, є й без мене... А є ж... хлопець? Дівчина нічого. Потім так тихенько:

— Не-ма... — та з-під лоба зирк-зирк на Василя.

А баба Мудрачка: — Що то ті мита молоді!.. свого требують, — подивилась на керсетинну дівчини, ну на хагину, що й сіней нема, та: — хоч... і вбожество.

У дівчини й вуха почервоніли. Позирнула на латки на свої, та аж руками повела по їх, наче затулить хотіла. Баба Яковиха й каже:

— Нічого, правдонько, убожество — не опорок. Балощі, лівощі... ото опорок.

Дівчина так і ожила:

— А я... куди!.. Я з тринадцяти літ у найми пішла... зарпяз же, як батько вмерли... Як же?.. В матері окрім мене ще зосталось тройко: Настуся, царство небесне, вмерла торік, Парася й Миколка... і всі такі манісінькі, тільки я ото... Так мати мершій до хазяїна мене, в село в оліно. Та вже раді, як получу карбованця якого та їм дам. „Не знаю, кажуть було, куди й повернути його вперед: чи на соломі чи на папку“... Так ото так мені лінуватися

та балуватися було!.. Та як не є в наймах, а я шість год без виходу прослужила в хазяїна в того, та й на сьомий хотів; ти, каже, й покірлива, ти й роботаща... Так я навалясь, щоб додому ближче, до другого—у хутір в один, та тільки це сю зіму й рошталась, а то у цього без виходу чотирі прослужила..

Та й осміхнулась, та так і обвела очима всіх: чи не здивується, мов, хто, чи не похвалить. Ніхто нічого їй. Тільки баба Пріська:

— А то, як в'дється, доню!—а далі:—ох, матінко як же й плечі щемлять... така важка торбина.

А баба Яковиха:

— А мені, серденько, так паляниці намулили спину, так намулили..

Та й пішли: то чия торбина важча, то на скільки харчів стане у котрої, то як котра з дому виряжалась..

А дівчина:

— Так я аж десять год прослужила.. Тепер знаю вже й на полі, й скрізь... і орю було, й воли пасу...— Та й поглянула на Василя. Василь нічого. Взяв постолиці лагодити. Вона помовчала, та вп'ять:

— Знаю вже... бувало й... плуг сама лагожу,—та й знов поглянула. Василь знов нічого. Вона на бабів—і баби нічого—про своє не перестають. Вона дивилась-дивилась, а далі одвернулась, та давай сльози втирати. Утира й сама собі:—і обзивається не хотять.. А ще й... „за хлопця візьмемо“... Узяли вже одні так... узяли раз,—та й заплакала.

— Та чого то ти, серденько?—обізвалась баба Омельчиха. Дівчина нічого.

— Та це й розсердилась, серденько?

А вона:—Та ні...

— А чого ж?..

— Та го... пригадала, як сватали одні... мене.

— Та що, та й як?

— Та так... тут як розказать..

— А ну ж, ну, правдонько моя, сядь та й розкажи.

Дівчина сіла, втерлась і так ждлібно:

- Ну що остило ж...—Потім так стиха:
— Поки... не наймалась, то...—та й почервонїла,
взяла полу, мене. Далї:
— Як би... то й Парася б оддала...
Йї ніхто нічого. Вона тоді:
— У мене й кожушанка є... гарна... Сивеньким
покрита... та аж дві.
Василь осміхнувся, потім глянув на хату без сіней
та аж ніс зморщив.
А в неї сльози блищать...
Рушили ми. Дивилась-дивилась вона, та як ридне:
— Як без худоби, то й... марній так... Боже мій!..
Де ж менї... взяти її?

1103223

Так як через тиждень ми вп'ять прибули до хутїрця до цього, з Київа йдучи. Посїдали вп'ять. Я думав про дївчину. Закортїло побачити. Дивлюсь— не видно. Я їй кажу Василевї:

— Ходїм до хати: мов відерця попросимо.— Пішли. Не видно їй там. Ми в хату. Там теж... бабуся сама лежить, стогне на полу.

- Дайте відерця!
— Піди найди, миколко.

Дивимось: із запїчка злазить хлопчик у лахмітті в якомусь.

Я їй кажу:

- А де ж це... помїшниця ваша?

Бабуся зітхнула так важко, та й нічого, а далї:

- А ви хибї знали її?
— Еге.

— Ну так... нема ж...—та їй захлищала:

- Замїж, замїж оддала.
— Та як, та що?—питаємо.

А вона:

— Та так... приїхали: „гроші давай пановї!“ „Нем
Так вони одежу... писать давай... А вона ж, бїдне,
„рятуїте, рятуїте... о, придане ж має, придане!

кожушанка сивенька!.. спідничка голубенька!.." Вилась-билась, та аж... у рудці опинилась.

Баба припала лицем до подушки, та як заголосить!

— О моя ж дитино о, та моя й дочечко-о... та коли ж і сподіваться тебе... та з яким же ти зятем і прийдеш до мене?

Ми вийшли, хлопчик показав могилу. Пішли ми... дивимось... Квітки кругом, вишеньки... сонечко сяє, пташки щебечуть, соловейко... А дівчина... не позирає вже з під лоба...

Спокійного сну вам, карі оченята!..

С и н.

— Ох, ох,—змерзла, сину... А тут ще й у грудях кленить, голову налить... Як би не за вітром, так хоч лягай... Добре, що з тобою оце стрілася на дорозі,— все веселіше йти... Поки ще доплентавшся до того земського... Десять верстов од села до города,— може верстов зо три увійшли? Добре, хоч дорога накочена,— не грузнеш у снігу... Ой, вітер же який,— так і жене в спину!..

Вигодувала синочка на лихо, на гріх великий!.. Плачу тепер на його, та плачу й на себе: годувала, та... та не навчила...

Не йди, сину, так швидко, а то я останусь... Старе за молодим не підбіжить... Чи ти, сину, один у батька, в матері? Ні? А в мене він одинець,— померли старшенькі — одинець та й сирітка. Од батька зостався невеличким, годочків так із шість було йому. Так я й .. зробила чоловіком його...

А воно ж маленьке, а таке, матінко, розумне було, ну сказано ж тобі—таке розумне. Назбр'яє трісочок оце, та й майструє хатку, чи там хлівець, та й майструє. Та ще побіжить чебрецю нарве, та й діл застеле ще, гіллячка налама, клечання наставить... Та ще таке ж було: найде жучка оце та й дивиться на його, та й дивиться, та й голубить його... Господи, яке ж то воно й було розумне!..

А то якось квасолію полю, а воно, як курчатко, біжить із садка і хрущика на допушині несе. Принесло та й питає: „Мамо, що оце“? — „Хрущ“, — кажу. —

„А на що ж, каже, й хрущі є? хиба й хрущам жить треба?“—„Чого, кажу, то тільки людям треба“.—„А він не кусається?“—„Ні“,—кажу.—„А чого він лизе ось?“—„Ноги є“, кажу.—„А як би не було ніг, чи поліз би?“—„Повиривай, кажу, то й побачиш“. Так таки просто й кажу: „повиривай!“—„А хиба ж, каже, можна?“—„А чому ж?“—кажу—„А в його ж не болітиме?“—„Та чого там“,—кажу. Так він узяв, матінко, та й вирива йому по лапці, та й вирива по лапці... Вирива та:—„Мамо, як ось він пручається, чого він пручається?“—„Попобий“, кажу. Так він об землю його, та ломачкою, ломачкою: „Не пручайсь, не пручайсь!“ каже. А то приносить гніздечко якое і голоцюцьки: „Що оце, мамо?“—„То, кажу, птичачі діти такі“. Він на гніздечко: „А це птичача хата така?“—„Еге“, кажу. „А хиба, каже, й птички як люди, що й хата, й діти?“—„О, кажу, що до людей прирівняй!“—„А на що ж, каже, вони?“—„Грайсь, кажу, то на те“. Так він узяв, та й моня їх, та й моня, поки й здряпнув якое шкурку; здряпнув та: „Мамо, ось кров... можна спускати?“—„А чому ж?“—кажу. Так він, не довго думавши, давай зовсім здряпувати шкурку їм, а далі мало цього, та давай ще й крильця одривати. А я дивлюсь та... оскиряюсь тільки. Оце так, думаю, до смаку іграшечка. А вони ж, сердешні, пікають уже, пікають та так уже страдно ротками зіхають, а птичка... і Господи!.. літа вже, літа бідненька, кричить уже, кричить—зовсім людина, тільки що не вимовить: „О, рятуйте ж мене, рятуйте, о діточки ж мої, діточки!“ Боже мій, які то вже муки!.. Як здумаю, так аж!.. А тоді—і де те серце було, і де той і розум був!.. і не подумаю було, що й воно ж од Бога, що й воно ж, як людина—жить хоче... Байдуже було! Ото аби Андрійко вдовольнений був. Чи знала ж я, до чого доводить довільність така? Не знала, тепер тільки й узнала, сину, що яка ж то дитина була золота, та на яку я стежку звела її!.. Боже мій, Боже! Так він ото таким зробився, що годі вже хаток стріить та жучків голубить, а давай ото... му-

чить, де що попав... і вже не питаючись мене... І до того дійшов, серденько, що прибіг якось з вулиці веселий такий: „Мамо, мамо, а ми оце гралась, так я Гнаткові Василевому землі напхав у рот... пхаю, а він: ве, ве, та чмих, чмих! Так я взяв, та ще й кров спустив йому; вдарив по носові, а вона: кан-кан“... А я й то ще так блаженсько: „На що ж ти, кажу, моя дитино, робиш таке?“ А він: „А як мені гарно так!“ — „Гарно?... От мій синочок... гляди ж, щоб тобі хто не зробив такого“. Та й глажу по голові його... Ну, сказано ж, дурна: що ти йому, думаю—дитина... он йому гарно так... І матінко!..

Та так і в усячині... Побачив дівчину Омельчукову на грядках—на їх і грядках, а вони воруч з нашими. Побачив, та так ні з якої речі давай шпурлять грудки на неї, та й давай шпурлять. Та ж на втікача, а він за нею, а він за нею... Та збіг на грядки, на їх же таки, та й ще й соняшники ламать давай, ріпу валять... А я усе це й бачу: дивлюсь, дивлюсь із хлівця та осміхаюсь тільки. „Оце ж то йому в моду“, думаю, та ще й радію: „от синок, думаю, в мене... не боязький“. А Омельчуків дома не було, на жнивах саме, а я ще у спорі була з ними. — „Хай!“ думаю. Так він гнавсь, гнавсь, та й збіг на огірки їм, та й топче їх, а далі нахилився, вирвав зо два—біжить назад. Прибіг, показує: „Дивіться, мамо, ось вирвав“. — „На що ж ти, кажу, вирвав, моя дитино?“ — „А так, корити зроблю, макітерку“. Я й нічого. „Хай грається, думаю, на здоров'ячко!“ Коли ось, трохи згодом, біжить знов з огірочками. А я тільки й того: „Гляди ж, кажу, не піймайся хоч!“

Так він ще й красти почав—у садочках. Побіжить оце до кого та й збива яблука, або груші. А хоч би, сказав, своїх не було, а то ж і свої були... Е, так своїх ні, мало займе коли: „Мені он до чужих, каже, бігать гарно“. А я й думаю: „От де хазяїн буде,—берегтиме свого... і не ливий буде. Спаси тебе, думаю, Мати Божа, Царице небесна, щоб ти живий тільки“... Що, Боже, краще б... краще я була... тоді

задуш... задушила його!.. І Господи милостивий, і Господи й праведний!.. Та ще як скаже хто, що—вчи хлопця, то я ще й розсердюсь було: „от призводять, думаю, щоб дитину мучила“. „Підбільша, кажу, то й само зрозуміє“... Ось і підбільшав, у школу віддала. Коли походив з пів-зіми, а то й прогнали. „За віщо?“ Аж, чую, балакають: „І не вчився, а бився тільки та пироги витягав“. А я ще не хочу й слухати цього... ще й людей даю було: „по злобі, кажу, наговорюють сякі-такі!“ А вчителя теж: „от сякий-такий, кажу, хабаря схотів“...

Та такий непосидящий: усе побіг, усе побіг... І оце як між діворою, то, дивись, як од яструба од його: те тіка, те плаче. Я й думаю: „так і треба, щоб боялись синочка мого“. А став підлітком, дивлюсь: уже між парубки почав. А я ще й грошеният йому, коли гривеничка, а коли й четвертака: „На, моя дитино, чужі діти гуляють, то й ти погуляй!“ Так він уже ніч—хто його зна й де, а вдень уже спить. „Дарма, думаю, хай висипляється синочок, хай здоров'ячка закохує, щоб тоді хазяйнувать подужав“. А хоч иноді й скажу оце: „Ти б, Андрію, чи дрівець би врубав, наготовив отам, чи поросяті б намішав“, ото тільки й скотини держу було—то він: „а сами?“—та й з очей мерщій. А маленьким же таке було, що я встаю—і воно встає, топить стану—і воно коло мене: дивиться, як і ріпку чищу, як і вертунчик верчу, дивиться та й собі тії. А на грядки вийду, полю—і воно тії. Або як сяду цівок сукать,—а я ткаля, дякувать Богу,—як сяду сукать, то воно дивиться-дивиться, а далі: „Мамо, а нуте, як воно, а дайте я, а дайте!“ Як би ото показувать було йому, привчать його!.. Ех, лихо, лихо!.. Що як не знаєш тих дітей годувать, то лучче вже й заміж не йти було. „Геть-геть, кажу, моя дитино, я сама, тобі ще буде твое... ляж та засни краще“. Або як привезуть було скіпщину,—у нас таки ж земельки десятинок з п'ять є,—та як привезуть було половинники, то він: „Мамо, а як воно снопи поде скидають та коня запрягають?.. а ну подивлюсь

їду". То я: „Отакої!—кажу.—Отам ще заставлять чи подать що, чи що... не йди"—кажу...

А то вже підріс трохи. О, пора вже, пора, думаю, привчати до хазяйствечка... Раз ячмінь привезли. Я до його—він спить,—такий плечистий та рослий парубійка!.. Штовхаю: „Вставай, кажу, ціпа доставай,—молотить треба". А до тих пір у мене наймані молотили. Він лушнув очима, та не то що, а ще на другий бік перевернувся. А тут, дивлюсь, півдня вже. „Е, ні-ні, вставай, вставай!" кажу. Аж він, моя матіночко, як підведе голову, як бликне очима, та як дасть мені ногою в груди... І матінко й рідна!.. Не знаю, як тільки не впала тоді. Схилилась на стіл та вже плачу, плачу... жалко вже, жалко мені!.. Що як же таки: отак кохай, отак... і Господи!.. і тепер як здумаю, так!..

— Тепер же як знаєш,—кажу,—займать уже не буду тебе, Бог з тобою, а хліб... хай миші їдять...

Та так розсердилась, що вже ж, думаю, і обзиваться не буду. Так він поокрутив носом днів зо два; а далі—що то вже сталося йому—слухаю: ляпа піпом. А я уже—де те й серце ділось, радію-радію: „Оце ж, думаю, синок хазяїнувать буде". Топлю, та таке думаю: „Помолотить хлібець, а там і за построзчки візьметься, хлівці повиправля, клуцьку виріє—таке все позапускане. А там конячку справить, та сам і хлібець сіятиме,—заживем!" думаю. Та то було по одному шматочку м'яся в борщ кидаю, а то аж два вкинула: „Хай, думаю, пообіда смашненько, мій хазяїн дорогий". Насипала. Іду кликати. Клуця одчинена, ціпа не чує. Туди,—аж там самі кури. Порозгрібали те зерничко, порозкублювали... „Андрію, Андрію!.." не чує і не видно. Повигонила кури ті, увійшла в хату, вийшла знов. Коли глядь... аж Боже мій!.. ідуть уліцею: іде урядник, іде староста, чоловіків душ зо три і він по середині... І білий-білий.. як крейда... Боже ж мій, Боже мій!.. так я й охолола вся... стою і з місяця не рушу. А врядник:

— А що, бабушка, де ваш син почував сю ніч?

Мовчу я.

— Коло меду,—каже,—улік меду вкрав у Ільченка й голову пробив пасішникові..

Та, пішли до зборні. А я... не знаю, як я тільки в хату вдибала, упала на піл, та борщ холоде з мясцем, а я вже: „І щоб я годувать не діждала тебе, і щоб я й так і так! Та чому ти й маленьким не пропало було, як отак же ти й хазяїнуєш оце!“—Голошу ж, голошу... —„Ну, стій же, думаю, прийдеши ти... вбійрайся од мене“!.. Коли ось і йде незабаром. Глянула—жаль.

— Андрію, Андрію,—кажу,—що ти наробив оце!.. це ж тюрма тобі..

А він то сюди, то туди по хаті і то почервоніє, то побіліє.

— Чи тюрма, то й тюрма,—каже.—Хоч і посижу, то й недаром же, їдять його мухи!.. Це раз злапали, а то ніхто не зна... Ех,—каже,—добріше було, як стяпаєм молока де з Степаном, чи й сала, то вже й пороскошуеть, було... Або як наваримо каші, та ще як горілки куплю... Ех, їдять його мухи!.. та ще й кавунів!.. Ех, чи тюрма, то й тюрма!..

Та таке зробилось: очима, як искрами, так і блима, зуби зціпило та кулаком по столу: трах-трах!

— Хай сажаяють, кричить, хай сажаяють!

А я вже... ні жива, ні мертва...

— Так ось іще,—кажу,—так ось де ти ніченьками ходив тими з Степаном!—А Степан—парубок там у нас, чудакуватий якийсь, а злодій на все село.—Так ось,—кажу,—на віщо я тобі грошенята давала—на горілку...

А він: грюк дверима та й подався. Пеклася ж я, пеклася: що робить, що й казати—жаль на його, та жаль і його. Що воно ж моє, що воно ж—дитина моя... Що не буде, думаю, а треба визволять. Побігла до Ільченка. Кланяюсь йому, прошу його:

— І дядечку й рідненькі!.. простіть!..

Простив, спасибі!..

— Витчеш сукна,—каже,—кусків зо два, та й Бог з тобою, тільки попроси ще в'рядника, щоб діла не передавав далі куди; та попроси діда за голову.

Так я зараз у пасіку:

— Дідусю, простіть!

— Бо' з тобою, каже... я нічого... Ото постав хіба свічку перед Серафимом угодником.

На другий день до в'рядника: „Так і так, кажу, чи не можна б, щоб Андрієві нічого не було?—„Ні, не можна.. ніяк не можна“. Я в ноги йому: „І татусю, й мамусю!“.. А він: „Гм, воно б і не що, так я ж трудився, я ж трусив—не можна!“—та й пішов з кухні. А наймичка морг-морг на мене: „Ви йому кругленьких, кругленьких“, каже. Так я додому мерщій.. Достала конячку, одвезла до жида жита мішечків із шість, тоді до його... „Харашо, харашо, каже, ми не діло заб'ємо“. Я аж перехрестилась. Приїзду додому.

— Молись,—кажу,—Богу, Андрію! так і так: дома будеш...

Живо й він повеселінав, зараз і балакать давай.

— Ну, розкажи ж,—кажу,—як ти бжолити ті крав?

— Та як же?—каже.—Пішов уночі—не чуть нікого... я в пасіку. Аж ось дід: „Хто такий?“ Так я патичкою його, а сам за улік та в ліс, та в лист урив. А то молочу—закортіло пообідать піти. Одгрібаю... Мене й злапали.

— Ну, цур йому,—кажу,—що було, те минуло, а більш не роби вже так, мій синочку, не займай нічого чужого, не ходи з патичками.

— Та я,—каже,—иноді то й сам думаю так... і наважусь оце не робить, та й не втерплю... так мене вже й тягне до того, так і тягне...

Дивлюсь, аж воно й справді: ось був дома, дивись—нема вже. Та ще почав так ще робить, матінко, що прийде укачаний увесь, побитий, горілкою так і вона з його. Та ще мало того, що дам коли четвертачка якого, а ще почав і в куховки заглядать. Дивись, то коли не гречка, то борошенце, та й надібране... І.

лихе, що ж тут робить? Оженить... оженить,—більш нічого!.. Може схаменеться як, або що. Минуло Різдво. Я й наполягла—женись! Він одбалакуваться давай: „Я й не нагулявся ще, і с'як і так“, а я в одну пікуру: „Женись, женись, мій синочку!“.. Та внесла йому й сорочку новеньку з пяцьками, і штани новенькі внесла, матер'яні, і шавочку новеньку, смушеву внесла, і чумарку синю, і пояс червоний—усе повносила. „На, кажу, синочку дорогий мій, убірайся та йди до Омелька“... А Омелько—там у нас чоловік такий—казав, що в його є дівчина на прикметі... Знаю й дівчину ту,—гарна... бачила, як була в тому селі... „Йди до Омелька, кажу, та їдьте!“ Він мнявся-мнявся, а далі давай убіратись таки. А я вже—рада-рада... припадаю коло його та придивляюсь, щоб і чумарка стояла гарненько на йому, та щоб і поясок не жужжом був, та щоб і комірчик з сорочки видненько було... І, Господи! Причепурила. Дивлюсь, такий парубійка хороший: удігний, повновидий та чорнявий такий.. І усики й брови такі.. „Нівроку, думаю, буде за що жінці кохати“... „Хай же тобі, кажу, Господь милосердний, Мати божя, Цариця небесна помагає!“... Вирядила.

Ось вертається. „Живем!—каже Омелько.—Молода як подивилась, каже, на його, так і вчепилась зараз, а старим п'ять десятинок понаравилось, та й за нею пообіцяли з десятинку і воликів пару“... Ще й воликів, думаю... Мати божя! це вже хоч не схоче, то хазяйнуватиме... плужок справить...

Одгуляли весілля. Пригнали ті й волики. Такі гарненькі; сіренькі обидва, та ситенькі таки. „Ну, думаю, Господи ж поможи синкові“ Коли... тиждень, другий... дивлюсь—аж синок мій підкине воликам за охотки, підкине, а більш так, що слухаю—ревуть волики, а він як і був: або лежить, або зовсім дома нема. То Явдошка сама вже і сюди, й туди. Там що людина невісточка в мене, таж її вже й не найти такої; Правду казав сват: „На мою дитину не зажалітесь, каже. Я годував її, щоб вона і Богові, й людям угоди

ка була*. Ну, вона ж тобі й мимутки не згуля, ну не згуля ж і минуточки, мої рдні... тонить тобі, й пораяється, й мис, й пряде, й... Господи й праведний!.. А щоб вона, — як є друга, — як що загадує, та щоб сперечалась з тобою, гнівалась на тебе — нема того й звання. Ну, вже ж така!.. Хай тільки Господь спасе її та й годі.

Я вже було й кажу їй: „Ти б, дочко, з Андрія навертала по своєму“. Ну, вона якось таки й давай казати йому... Що й казати: вилізли бики з огорожі, а огорожа в нас — самі дірки. Вона побачила бики ті, та й каже:

— Ти б, Андрію, хоч би бики загнав пішов. Господи, яке то вже до лежкі воно! Хоч би людей стидився!

Він так і скипів, матінко. Як схопитися:

— Так ти, — каже, — сяка-така ще загадувати будеш мені, страмить мене будеш?!.. А тебе я на віщо брав? на віщо брав?!

А вона ж, бідна, й з лица змінилась та труситься вже, труситься... А він кулаком її по голові — раз і вдруге. Я — обороняють, а він і мене... Та очі ті витрищило, почервоніло... і хай Господь милує!..

А то якось сонце було так як під снідання. Його нема. Явдоха впоралась трохи — пішла до биків. Коли увиходить, хвалиться:

— Нема биків: ходила, каже, і за клуню, й у садок — мо' вилізли, думаю, — нема й там.

— Мо' — кажу, — на улицю вибрались, то ще за людьми на ярмарок учепляться — тоді саме ярмарок був — ходім шукать, кажу... Ти йди в цю вуличку, а я в ту.

Пішли... Нема... І, лихо!.. Так Явдоха за паляницю та до ворожки. „Пішли, каже, дорожкою кривенькою“. Ми й по дорожках по кривеньких — нема! Клопочемось... Коли так як над вечори іде й Андрій — п'яний-п'яний! Із ним ще якісь п'яниці — кричать, вигукують...

— Андрію, Авдрію, — кажу, — ти в'яствуєш, а биків нема, зайшли десь... Іди зараз шукай, — кажу.

— Е, — каже, — биків не знайдете вже... ні, не знайдете... ось бики, ось бики! — Та виняв гаманець, та й брязка грішми... — Хай їм... хай їм чорт! — каже. — Щоб не клопотатися — продав... Ех, їдять його мухи... погуляєм!.. Виймай, Хомо, горілку, шукай, Явдохо, закуски!

Отак!.. А Явдоха ж та бідна... так же й залилась сльозами.

— Волики ж мої, волики, — каже, — як я кохала вас та як я доглядала!.. Та я й постельку мнякеньку вам слала, та я й травичку по обніжку вам рвала...

Та вже ж плаче, бідна, плаче. А я й собі:

— Отак, — кажу, — нахазяйнував синочок!.. — Та себе вже лаю, лаю: — І щоб я не діждала була й бачить хазяйнування такого, і щоб я й так і так!.. Іди ж, кажу, іди од мене, та й не признавайся ж до мене!..

А він: — Е, плакси погані!.. Ходіте, хлопці, де в инше місце... Хай їх сі та ті заберуть! — Пішли.

Горенько ж, горенько!.. що робить, що й казать?.. Пропаша дитина, на-віки пропаша!.. А жаль же, жаль... Треба робить щось... треба наvertать таки на стежечку. А як наvertать тепер, що робить йому?.. Печуся... Як ось приїзжа на масниці парубіка сусідин — Іваном звать. То він на тім краї у лавках десь, та забажав матір одвідать. Почув, що нездужа. Ну, вона незабаром і вмерла. Та він і приласкав її, та він і втішив її, та й поховав... Ну вже ж і заховав — Господи! Там що хороше вже, так хто його зна й як! Труну ту і чорним, і срібним оббив, та ще й півча співала... А продовольствія того людям було!.. І печева й варива, та все таке смашне, та пухке, та біле... Господи, як то вже й ховав хороше!..

— Ху, мабуть уже й мені вік не довгий... Ху, як же й тяжко, як кілок у грудях... і балакать... не можна б — так не втерпиш... Що воно ж дитина моя, Боже мій, Боже мій!

— Господи, які то діти в людей!.. То золоте, а не Іван. Він того й батька піддержує добре: коли не десятичку, то дві та й подасть йому, та й подасть, та й сам паном діло. А маленьким же—як здумаєш—чого тільки не було йому: і холоду, й голоду,—усе було волам чужим хвосту крутить. А то побуло в школі з зиму, вирвалось на той край і дивись ти—он яким стало! Я й думаю: „чи не вирядить би мені й Андрія у лавки,—може хоч там схаменеться“. От раз і кажу йому: „Ідь, Андрію, з Іваном“!.. Він так і вхопивсь. „Поїду, поїду,—каже. У лавках добро: там і не роблять нічого, а п'ють та їдять тільки, та в чоботях у у чотирьох, та в пальтах ходять. Поїду“.—„Спасибі Богу, думаю, що й охотиться, значить—дасть Бог, житиме“... Ось і вирядять. Жалко вже, жалко синопка—матінко! Готовлю клунок: та й сорочечок, та й штанців йому самих лучченьких, та й книшників, та й пірижечків пухкеньких, та й сальце, та й ковбаску... То він: „буде“, а я ще—та насіннячка, та й гарбузчиків, та й грошенят... Машиною їхати, та край далекий. Що в його ж і була десятка,—од биків зосталось,—а я ще й свої, що місяців зо три складала, в жильоточку йому: „На, моя дитино, та не мори себе“. Та виряжаю—плачу, та хрещу вже, хрещу! „І Мати божя, й Царице небесна і час добрий... допоможіть, та допоможіть же синопкові моему, та напутіть же його“.

Минає тиждень. Ждемо од його письма—не озивається. І місяць так, і два... Як би ближче—побіг би.. А то машиною—далеко. Явдоха каже: „Поїду“, „Пожди ще трохи, може буде письмо“. Скільки разів у зборню ходила—нема. Минула й зима, й весна, й літо настало—не чуть і не видно... От Боже мій!.. Так я письмо до Івана: де Андрій, чого він не озивається й досі? Іван і пише: „Я, каже, був помістив його в лавку в одну, так він там... раз—не слухав нікого, а вдруге—повернувся, та тютюну вкрав щось, так його й прогнали, і де дівсь—не знаю“. А Господи ж... а матінко ж!.. де він? Та настала осінь та тільки тих заробітчан поприходило, то я по всіх і бігаю,

всіх і питаю: „Чи не чули, чи не бачили?“. Та й до ворожки.. Та вже млію-млію душею.. що хоч би хоч сні не такі снились, а то ж лишечко: то п'яного бачу його, то вкачаного, то злодієм, то.. цур їм!.. Коли це, в Пилипівку оце, сидимо з Явлохою, вечеряємо. Увіходить чоловік — Потап Слива. Поздоровкався.

— А що, — каже, — про Андрія нічого не чули?

В мене так і тьохнуло серце: це вже щось є, думаю, коли б хоч не погане що...

— Не чули, кажу.

— А я ж це, — каже, — їхав з Мариуполя, та й його бачив...

Ми обидві й ложки покидали.

— Як? що? де він? — питаємо.

Потап тільки головою схитнув, сів і каже:

— Ех, бодай не казати!.. На станції на одній, каже, дожидав я машини. От сижу під стіною в середині, обідаю, каже. А в куточку, недалеко од мене, сидить хлопець один, теж обіда: оселедець та хліб їсть. Ось увіходить жевжик якийсь у пальті в порваному, та так тими очима й водить по людях. Ну, людей не багато було. Той жевжик пройшовсь раз і вдруге по станції, а далі до хлопця до того, та й давай йому знишка: „Ти, хлопче, додому їдеш?“ „Еге“.

„Ти наймися... ось тут економія є — я прикажчик, робочих шукаю, — от де заробиш, а то в тебе, бачу, й грошей нема“... А хлопець: „Є в мене грошей... я аж десять карбованців заробив, за підпасича був!“... Жевжик аж облизався, а таки своє: „Пустяки, каже, тут ти більш заробиш, тут тобі карбованців сорок дамо в зиму в одну, а робота не яка тобі: коло телят будеш“. Хлопець тільки що не підскочить, радіє: „Це мені як нахідка, каже, я сирота, дому нема — наймусь“.

„Ну, так ходім же зо мною“. Той хлопець хлібець у клунок, клунок на плечі — пішли... А я на умі собі, каже. Защморгнув торбинку, та до кївців, що сиділи під другою стіною. „Так і так, кажу, — не помітили?“

„Байдуже, кажуть, гомоніли собі“. „А ходіте ж на-
зирці“... Іх устало, каже, чоловіка з чотирі, добрі
хлопці, я п'ятий—хода. Дивимось, каже, аж з-під ва-
гона лізе ще два прикажчики; один у кожушку й
вовну видно, а другий у кереї в якійсь зайложеній.
Повилазили, та за тим... А той прямо в степ з тим
хлопцем. А в степу ж ні людини—зіма. Ми поставали
та й виглядаємо з-за угла: що далі буде? Коли ці до-
гнали, спускаться почали... і не видно стало. Ага, це,
значить, балка. Ми ж як дременем, каже, туди,—аж
вони вже на хлопцеві на тому грошей шукають. По-
бачили нас та від його... Ми за ними... Ось той, що
в кереї, посковзнувся і впав... Били ж його, били!..
було й кулаками й... Ой, сину мій, сину!.. Було й ку-
лаками, й кол'нями... Кров і носом, і ротом... А я
дивлюсь, каже Потап—по знаку щось парняга... та на
оч не дається, пику ховає... Хто ж це? Та стали вже
паспорта шукать, найшли недокурок і там: „Андрій“
написано... Коли так і є! Андрій, ваш Андрій... Тільки
худий такий, та чорний... Пішли ми; лежить він, на
снігу... Боже ж мій, Боже ж мій!.. і матінко й сер-
денько!.. Що дома ж, було, чирячок нарве, то я вже
й цибульки смажу, й ганчірочку тру та й зав'язую й
запаковую, а то... І рятуйтечко ж!.. Та дома ж спать
ляже, то я й ряденце й кожушок на його, а то на
снігу... І Боже мій!..

Не знаю, як уже я пережила ніченьку ту, що
яка ж то здорова вона, та я ж і на волосочок не
спала... Та й другу ж так... Печуся-печуся: як він
там? Як болить у його?... Та й удень ні їсти, ні ро-
бить... Та піду до сусід до кого та плачу вже, плачу.
А вони тільки: „ото вчить було б... змалечку... вчить
було б!“ То я вже каюсь-каюсь... А то діждала неді-
леньки святої... до утрені й до служби пішла, на ча-
сточку подала...

Та й молебінь найняла, аж на цілого карбованиц...
Щоб Господь простив же мене грішницю... та його
щоб помилував же... Полегшало... Прихожу додому...

Стоїть Явдошка, дивиться в вікно: „які ж то, каже, добрі, які повбірані чоловіки чужі... та йдуть вони з церкви, та будуть обідать... та вмісті, а я... О, на що я росла, на що й заміж ішла“... Та плаче ж, плаче, бідна, груди нята аж ходором ходять... Та й дитинка плаче в колисочці—і матінко й рідна!.. Ну, мені ж уп'яють так важко стало, коло серця уп'яють так запекло, що... й не знаю. І не роздягалась та до Потана... Аж плачу: „Що робити, де мені дітисся“?—„Що ж, каже, як би як додому його.“—„Як же ж додому“?—кажу. —„Не знаю, питайте людей розумних“. Так я в зборню, до писаря... „Так і так, кажу, що тут робить?“—„По етапу, каже, так його в один день приставлять вам“... —„По якому ж то етапу... будь ваша милість?“— „Та по якому ж, каже, і того ще не зна... до в'ярника треба“. Так я збігала додому, взяла п'ятеричку— не знайшла більше—та й чкурнула... Біжу, біжу, аж душно мені, як би щоб швидче... етап той. Прибігаю, розказую... Він і пита: „А де ж Андрій саме“?—„Во' його зна, кажу, не знаю“.—„І я ж не знаю“, каже та й з кухні... І оддять... п'ятерички... не вспіла... Жду-жду—ось вийде, думаю, та сідять боюсь. Коли наймичка: „Не ждїть, каже, вони поїхали десь, на другі двері вийшли“. І, бий же тебе сила божа!.. То було душно, а то аж холодно стало. „Чи йти, чи що й робить?“ Пішла. Плакати хочеться. Лізу, як нежива та руки, ноги... померзли... уся змерзла... Та поки долізла додому, то й себе не чула, аж у серце колело. Я чоботи з себе, та мерщій на чіринь. Як зайшли ж мені зашпори—і матиначко й ріднесенька!—думала й нігті поодскакують. Та на ніч зробилось важко мені, гаряче; заплющу очі, то таке ввижається мені: то етап той, мов гадюка, в'ється та огонь так і паше з його; то мов синачка б'ють мого... голова розбита. Та вчувається таке: то мов стогне він, то мов дзвонять, тужать... І Господи й праведний—аж страшно... То я: „О, Явдошко, о Явдошко, рятуй же мене!“ А Явдошка й сама: „Зав'язали, каже світ мені!.. ви знали, який

він, на що ви женили?" То мені вже... Що на що хоч, мовляв, чужій людині світ зав'язувати було!.. Куди б ішла, що б і робила!.. Та діжлала ранку оце, та це аж... до самого земського... Може в його доб'юся чого... Як мені Андрія приставити?.. де його взяти?..

А Оленка:— Ні,—ми...—почервоніла та й нічого. Погострив сокиру Кирило, у вікно подивився: небо біліє, світ скоро... Перекусить би чого.—Вломив хліба—чого ж би до хліба?—Заглянув у мисник, пересунув горщик, пошарив на лаві—нема нічого. Оленка.— Татусю, татусю, ось я вам!—та, як зайчик, під лаву, вхопила часничину:—ось, татусю, я й обчищу ще.“ Аж усміхнувся татусь. Обчистила.

— Натє!

Узяв Кирило, маже шматок. Вона так уже зазира в вічі йому, так зазира, далі!

— Т... татусю.

— Чого?

— На... наберіть...—Пальчик у рот, та й похнюпилась.

— Чого наберіть?

— На... на спідничку.

Дивиться Кирило.

Вона:—Я... я виросту, то й... сорочку шитиму. . вам.

Андрійко маленький:

— А мені... а мені... пилога ж ожномом...

Кирило аж засопів:—А, де ви набрались на мою голову!—каже.

Оленка:—Он у Чмелів... і... Ганнусці набрали, й Устусці, а я... а мені й...—та й скривилась. Та така: оченята позакружлювані, личко бліде, сорочинка обстрьопана... плаче бідна. А Андрійко й собі:

— Он, он у Цмелів... ожном, пилоги, а в нас, а в нас...—і ні: такий страдний.

Похнюпився Кирило. Жалко стало. Пригадав, як і ті покійні оджили в його. Плачуть, плачуть було, а в н ще б'є було...—Ех, оджили... а це й сі... та двойко ж їх тільки... Відденькі... Жалко!—й хліба не проковтне. Перехрестивсь, дранку на себе, другу зверху, за сокиру,—та й гайда. На дворі світало. Прийшов у город Кирило. Десь узялось ще чоловіка з шість. Поставали, стоять під крамницею. Одежа—латка на латці в кожного, чоботи—ніски так і поза-

диралися. А холодно—страх! Скрізь так искорки й грають, під ногами тріщить, ворони позгинались на дереві, дим стовпами та такий проти сонця червоний. Тупцюють дроворуби, хукають у руки, а носи сині, на бородах сніг... Підходить дворник у кожушині.

— А ну, до панів наших...

Кожний так і рушив з місця.

— Ні,—каже дворник,—не всі. Ходім... ти,—та показав на самого молодшого, на самого здоровішого. Так і осіли всі, тільки де-хто головою скрутнув, де-хто почухавсь. А той... той пішов, осміхається. Кирилові так задрісно стало.

— Аж противно, каже, як ото воно ще й зуби скалить.

— Радий, бач, що взяли,—каже один.

— Еге, — каже другий, — показний, бач... Та це й прохарчиться він, і в кишеню перепаде.

— Ех,—дума Кирило,—от щасливий... а він... чого його не взяли... а він... чого ж він не показний такий? Чого ж він... ні зросту, ні цвіту? Та це... гляди, й сьогодні не візьмуть!

Підходить міщанка якась, товста і в шалі в великій.

Кирило:

— Я... мене!

— Ну, не дуже „якай“ — визвірились. — Не ти сам! — та й заступили його. Так і вдавило Кирила. Чи плакати, чи що й робить? Помнявсь-помнявсь, та під другу крамницю, сам собі став. Стояв-стояв — ніхто—нічого.

— От, Боже мій, ну що тут робить? — Утер очі, бадьориться давай.

— А ну до жидка до якого, столярувать давай... От столяр, так столяр! — осміхнеться, та ще й усом моргне. Одначе час не стоїть. Почали вже розходитися ті.

Глянув на сонце Кирило — високо. — І, лихо! та це вже й не буде нічого. Так таки й сьогодні не

візьмуть?! — Похукав руки. — Піду... піду до панів — дума.— Дітки... плачуть... піду!

Рушив.

До яких же панів? — До цих хиба? Перейшов через дорогу, постояв... Ні, ніяково до них, страшно; дім великий... Хиба до тих-он? А ну—до тих...

Пішов, мнявсь-мнявсь і через фіртку загляне, і через огорожу... ні, ніяково... Піду аж до тих-он...

Пішов, уже й полою втерся, уже й зашіпкою цокнув, та й... що ж він казатиме, як увійде? Як у вічі панам дивитиметься? — „Нічого, ждатиму вже!“

Вернувся під крамницю синій-синій, зігнувся та так уже дивиться на всякого, так дивиться... Ніхто нічого...

— Ну й люде, ну й кляті, ситі, пикаті, осоружні.. Ху, хай вам лихо!

Поклигав... минув крамницю, один дім, другий... Куди ж це він? Додому? Чого? З чим? Оленка ж... Андрійко...—так і вдалили сльози...

— Вернусь, що буде... Кланяться буду... усякому, просять усякого... Так і так, скажу... дітки гинуть... Ось іде пан якийсь—оцьому й поклонюсь... Ні, шуба велика... страшно... Ні, хай під крамницею вже...

Дочекався, став...

— От тепер... поклонюсь оцьому.

— Ні, опалети великі, — начальник великий. Хай он тому...

— Ні, пика сердита.

— Ага, ось іде... дивиться весело, — оцьому... Ні, ніяково... соромно... От лихо!.. Ну, хай-но тому...

Проходить і той, проходить і другий... оттому неперемінно вже...

Проходить і той.

— А-а, добра б тобі не було, жигтя отакє! — За-скреготів зубами, поклигав.

Трохи й не пропав, поки додому доліз. Аж у серце кололо, так змерз. Одчиня хату—Андрійко з печі:

— Татусь, гостинця, гостинця!

Аж зубами сціпив татусь.

— А, гостинця тобі!.. А, печете ви мене!

Кинув шапку, похукав у руки, розстібався давай.

Сіпа ті гудзики, сіпа — не розстібнеться: як граблі руки.

— А, посохли б тобі, — каже, — а, а... нечиста сила!

— Боже мій, — каже жінка, — ти б же сказав... дай я розстібну...

— Не печи мене! — крикнув, — не ріж мене!

— Боже мій, хто ж тебе ріже?

— Нечиста сило, сатано!

Позгиналися, трусяться, плачуть. Кирило до полу: — А, печете ви мене!.. — та кулаком у груди себе: — пе-е-чете! — Жінка: — Та Боже мій, дітей поперелякуєш!

— А, дітей... діти... топи... грій... спідниці, озюми їм! „Он у Чмелів...“ Ось і воно... сміття... А, печете... а-а, коли я здихаюсь вас!

Оленка — щб вже їй сталось, — як схопитись, та прожогом з печі. Мати за руку:

— Куди ти — Господь з тобою?!

— Піду, піду, утоплюсь, піду... простужусь...

— Та Бог з тобою?!

— Як... і допікають ще... Коли б... Коли б хоч... умерти, — плаче, аж захлинається.

Кирило сів на лаві.

Оленка: — Коли б... хай... і Ганнуса й Устуса в Чмелів... буде, а... а мене... у вас.. не буде.

Похнюпивсь Кирило.

Рипнули двері. Увійшов чоловік у сіряці. Глянув Кирило — кум Хома, такий веселий, осміхається.

— Здорові були, — каже, — та Боже поможи! — та руку Кирилові простяга. Цього не було ніколи, а це — простяга.

Кирило: Здорові! — та й знов похнюпивсь, руки мов і не бачить.

Хома ближче до нього: — Як Бог милув? — каже.
Сунув тоді й Кирило свою, тільки як неживу.

— О, куме, — каже той, — хіба так чоломкаються?..
Отako-o! — придавив йому, ще й посіпав.

— Ет, — аж лоб зморщив Кирило, — без діла мезі
чоломкання те.

— Чого?

— Та зовсім воно... Не личить нам.

— Личитиме... ось і ми по благородному будем..

Кирило так непривітно: — По благородному... на
чорта нам благородне те?

— Чого?

— Та... он хата замерза, черт-ма нічого... по бла-
городному!.. — Сціпив зуби та ще дужче похнюпивсь.

— Хе-хе! — сміється Хома, — сердиті кум!

Мовчить Кирило.

— Не журіться, куме, ось... не замерзатиме хата.

— Ех, — скрутнув головою Кирило, — не замерзатиме!

— Хе-хе... ще й не вірять кум... не те я чув, куме!

Підвів голову Кирило.

— Хе-хе... от чув!.. от чув!.. — Хома йому.

Дивиться Кирило: — Що ж там? — питає.

— Еге, нічого... Я не й прийшов до вас... Не за-
мерзатиме... — та по плечі, по плечі Кирила: — не замер-
затиме!

Здвигнув плечима Кирило: — Що ж там? Кажіть!

— Так-то й кажіть! тут таке... от чув!

Аж усміхнувся Кирило: — Так... кажіть!

Хома так потихеньку: — Он що... виборних вибі-
рать будем... у Думу... хе-хе!

— Хм, — Кирило й губи оддув, — знаю... таке... —
Махнув рукою, та й знов насупивсь.

Дивиться Хома: — Що ж, куме, не до вподоби?

— А що ж, — Кирило йому, — що мені з Думи
з тіє?

— Як „що“? Дума ж, не на що то й Дума... Дума ж
таке буде видумувать, значить, щоб... щоб, значить...

холодно оце у хаті в вас, то щоб не холодно було. От що в Думи тієї!

— Таке... і кому там нужні ми? А так плеще наше браття.

— Е, ні, куме, стійте, це не наше браття, це он хто—не сам земський казав. Од самого земського чув.

— Що?

— Од земського чув... у свідителях за Семена був.

Кирило ближче присунувсь до Хоми:—Та й що?

— Що ж... сидимо в прихожій, чоловіка з десять нас, балакаєм: той піє, той тіє... згадали про бідність. Ось чоловічок один і давай про вдову про одну... „Ну й страждає, каже, бідна — так от страждає: ні топлива, ні хліба, а дітки ж то — сам дріб'язок“. Де взявсь земський: „а що ви тут“? каже. А ми: „та це... про бідність“, кажемо... „Так уже жить гірко нашому братові, так гірко“... — „Потерпїть, каже, ось Дума скоро... не гірко буде“. Та й пішов у другу хату. Коли ось знов виходить, лист виносить якийсь. — „Ось, каже, що царь пише“... І там як зачав читать нам, як зачав читать... і все про те, що... хе-хе... і нам жить добре буде. Та й каже: „бачте... це ж і Дума на те... потерпїть“...

Параска аж голову з печі: „Так... так і царь пише?“ — питає.

— Еге ж, еге, — осміхається Хома. — А ви думали як? Жарти... Хе-хе... А кум ще й не вірили.

Кирило й собі осміхнувсь, та так радісно до Хоми:

— Так, куме... Як же ж. Що воно буде?

— Хе-хе... а вам як би що?

— Та що ж... як би... хе-хе... як би... щоб і ми як люде...

— Ото ж... не що то й воно: тут уже як не верти, а як ти чоловік, так і я чоловік. Як тобі Бог, так і мені... чого тобі, того і мені треба...

— А звісно... А воно як ведеться в нас? Тому небо й земля, а тому... а ні писни. У того є й перес,

а в того... хоч пропадай... У Чміля ожереди й гниють, а в мене... крига в хаті... У Чміля діти, в мене цуценята. Ех, — похвиюпивсь Кирило, а сльози кап-кап йому.

Параска й собі давай утирать...

— Господи,—каже,—чи ми вже не люде! чи в нас уже й не діти?..

— Боже, Боже, — хлипа Кирило, — який то толк добру твоему!

— Ось годі, годі! — зуниняє Хома їх. „Дума“ ж! усі будемо люде, годі!

Кирило втерсь, осміхнувсь:—Та коли б же дав Бог!

Параска:—Коли б дав Милосердний... Царь же пише... Коли б! Бо так допекло вже...

— Чи повірите, куме, так допекло,—перехопив Параску Кирило,—так допекло... і оце ж... топлива... ну хоч кричи!

— Хе-хе, бодай вас...—Хома йому: у мене вівсяної є там... беріть... топіть... помиримось. Моліться тільки, щоб Дума швидче.

— Спасибі, куме!—Кирило йому:—Значить, коли б дав Бог... значить... хе, хе...

Кирило встав, у вікно подививсь, по хаті пройшовсь, осміхється.

— Значить, хе-хе, і ми люде!

— А як же, куме! Хе-хе...

— Коли б же дав Бог, щоб Дума, а то й дитині не радий.

— Та як же, —Параска до кума,—почав на дітей... що діти винні?

— Та звісно,—Кирило їй, та до полу сам:—а що там, каже, не плачуть уже?

Олена й Андрійко повистромляли голови з печі, та так радісно дивляться, так осміхаються.

Кирило:—Дак як, Оленко: „і Устуся й Ганнуса будуть, а мене не буде?“ А ти така!.. Як так можна?

Далі:—Андрійку, а йди лиш, чолем дай татусеві хрещеному, йди.

Хома до полу, Андрійко з печі простягає руку...

— Чого ти плакав—Кирило йому:—Га, чого? Та тріп, та тріп по щічках його пальцем.

Андрійко:—А як лаяли он... пилога ожюмом не купили.

— О, мій синочку, дать Бог—купимо... ще й жупанок справимо... Чобіток нема...

Оленка:—Так... тату, і... спідничку справите?

— Справимо... спідничку справимо. Та й корсетку б треба.

Оленка давай у долоні плескати: спідничка, спідничка!

А Андрійко:—ожюм, ожюм, жупанок, жупанок—та аж підскакує.

Оленка з печі та за ручки Андрійка, та собі стриб стриб!.. Далі обняла й поцілувала його.

— Хе-хе—сміється Кирило.—Стара, давай масіння! Беруть, лущать, радіють...

Школяр.

Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був: сумирненький, соромливенький, млявенький, як дівчинка. Та ще ж такий чорнобривенький, білолиценький, носок невеличкий, щічки круглосенькі, ще й чубок кучерями. Воно й училось, нівроку йому. Страх яке до книжки було: чита, одно чита, а особливо як „на урок“ загадають щось таке—чи про луку, чи про ліс... Ну й лисбило це!

Раз гулять повели їх у ліс. Воно вбігло в гушавину, та:

— А як ось тут гарно!.. гилячки... ну й гарно!

Далі вхопило квіточку, осміхнулось, притулило до щічки, погладило...

А там що раде знать було все!.. Усе було розпитує вчителя, усе розпитує і про се і про те, як і дощ, як і сніг. Учитель було не навтішається ним, усе було по щічках його, по щічках, а воно вже таке раде ото, так осміхається, та ту голівку так простягає до його... Таке. А то раз учитель підійшов і питає:

— А що, Миколко, вивчив урок?

Воно встало, осміхається... тут осміхається, а там сльози.

— Плакав, чи що?—пита вчитель.

Воно так болісно:

— Ні.—Далі руку до очей та й скривилось.

— Чого, що таке?—вчитель йому.

— Б... били.

— Хто?

— Батько.

— За віщо?

— За... за...—та й не доказало за плачем.

Діло ж ось як було. Встав Миколка вранці, почитав трохи,—снідати пора, він і каже:

— Мамо, що їсти?

—Що ж?—мати йому,—он хліб, ось борщ.

Насивала борщу йому. Взяв ложку Миколка, сів до борщу до того... А борщ же той... аж воня, аж нудить кислятинням: ні олійки, ні квасольки в йому, та ще й учорашній—холодний та перебовтаний. Сидів-сидів Миколка над ним—не пожене ніяк. Устав та з тим і вдягаться давай. Удягся, дійшов до дверей—за печінки тягне. Він знов:

— Ну, що їсти, мамо?

— Та я ж не знаю,—мати йому.

Миколка по горшках: і в той заглянув, і в сей... Увіходить батько з-надвору, такий сумний.

— От лихо,—каже,—хліба на денці тільки.

Миколка своє:

— Та мамо, що їсти?

— Батька питай.

Миколка:

— Он у людей і риба, й олія.

Батько так бликнув на його. Він байдуже:

— І оладки,—каже,—і в школу беруть.

Батько:—Що!—Та як ухопить деркач.

— Так тобі ще,—каже,—риби, олії! Шкури з мене, шкури!—та деркачем його, деркачем. Меньшенькі четверо, що теж їсти дивились, на піч усі, як горобчики.

— А, сякі-такі,—кричить батько,—їсти!

А то ще й зодів... Раз увечері роззувся Миколка та й моця чоботи й моця в руках, а далі так боязко:

— Ну й чоботи... чисто потрюхли... ноги так мерзнуть.

— Що?—батько.

— Мм... дірки скрізь.

Батько в рук у його, подививсь та не виші його, по пиці халявами:

— Гляди, каже, гляди!

Позатягав, як умів, де більші дірки й нічого. Ось другого, чи там третього дня проходить Миколка, сумний-сумний—і їсти не питає. Сів на лаві, кліпа очима. Батька в хаті не було. Мати пряла на полу. Сидів-сидів, далі встає і, як неживий, диба-диба до полу... став і стоїть, похнюпивсь.

— Чого ти?—мати йому.

— Та... та,—губи задріжали, лице скривилось і він засичав тільки.

— Отакої! Чого ти?

Помовчав, далі так тихенько:

— Мамо!..

— Ну.

— У... у мене.

— Що у тебе?

— У мене, — повернув п'яту, показує... Глянула мати—підбора нема.

Зітхнула й нічого.

— Що ж... оце... як... як... батько побачать? — плаче, так плаче Миколка.

Увійшов Прокіп, Миколка й дух притаїв. Сів і то побіліє, то почервоніє; дивиться на землю та чобіт той одно хова за другий, та весь так і тремтить. Прокіп байдуже до його, поліз під лаву собі.

— Де воно, — каже, — в чортового батька коноплі ті? Холод такий, а тут підперезаться нічим... хоч би мотузок, або що, виплести.

— Хм... там десь...—жінка йому.—Та... те й упусти б, а тут... он... — та очима на Миколку й показує.

— Н... не кажіть, — сичить Миколка, — не кажіть.

— Як же ж, — мати йому, — а в школу в чому підеш?

— Що таке?—батько до їх.

— Підбор у Миколи однав.

— Що?—крикнув.

Тут Миколка, як печений, як сховитися та під піл, та аж за стовпцем опинивсь. Подививсь-подививсь Прокіп, засіп...

— Ну, нічого, каже, хай, — знайшов конопельок, плете, нічого нікому. Жінка дивилась-дивилась та:

— Так, Прокопе, що ж з чобітьми?

Мовчить Прокіп.

— Пора б... уже ж—ті й на латки не годяться. Мовчить.

— Чи ти не чуєш? Треба ж робить щось.

Прокіп так бликнув не неї:

— Хай його, — каже, — калікою зробіть.

— Отаке!.. Божевільний!..

Миколка з-під полу:

— Мамо, — сичить, — цитьте!.. мамо, цитьте!.. Цитьте ж.

Мати йому: — А в школу як?

Прокіп так хижо:

— А, в школу... грамоти тобі!.. в пани сина!..

— А хоч би й у пани?

— Щоб і нога в школі!.. щоб і нога не була! — кричить.

Миколка:

— Як же... я ж не... ненарошне.

— Старцюго, — батько йому, — панувать!.. Ось приїде, за стіл залізе... книжки розкладе, перо... старцюго, щоб і нога не була!

Аж перекидається та плаче Миколка:

— Он... он, каже, усі... вчаться—і Василь, і Павло... гарно як...

— Ич, старцюго, рівняється до яких...

— А хіба... хіба душа в мене... хужа?

— Сміттюго, у їх плуги свої. В найми з душею з своєк!

— Божевільний, — жінка йому, — на що ти був зразу в школу оддавав його, на що ти?..

— А, ти розумна!

— Ти ж сам одвів його, ти ж сам записав, а тепер... Як тобі не соромно, як тобі не гріх потрїпувати дитину отак?

Прокїп ніби засоромивсь:

— Та ти, ти, — каже — домелешся!

— Що домелешся?.. Убивать будеш? — убивай, донучуй уже, дорїзуєй нас! — Хусточку до очей та й сама в плач:

— От Боже мій, — каже, — і де та смерть що вона й не забере нас од тебе... Поки вже ми отак і трукаться будем тебе? — Хлипають обоє. Прокїп нічого вже. Плете — сидить. Згодом трохи встає й якось досадно-досадно:

— Школа... школа — здирство, школа — грабіж... — кинув мотузку, надів шапку. — Школа останню сорочку стягне з тебе, — в груди себе та мов аж з плачем:

— Оста-а-ню со-рочку!

Грюкнув дверима, пішов, голову похнюпивши.
А Миколка:

— Як... як гарно... вчитися, а вони... в найми... Та з-під полу до дверей.

— Куди ти? — мати до його.

— У школу... хай... як знають...

— Обїдять же... чоботи ж...

— Хай!..

Надійшов вечір. Засвітили. Біжить Миколка. Батько за столом саме сидів, засмучений такий; мати щось моняла на полу. З очей у неї капали сльози.
Миколка:

— Ось, ось, — показує чоботи.

— Де то ти? — здивувалась мати.

— Хе-хе... вчитель дали.

— Як учитель?

— Хе-хе... сижу, а вони: „чого ти сумний такий“? — „Чоботи порвались“, плачу. — „Цить, кажуть, у мене зайві є“. Виносять. „На“, кажуть.

Мати взяла, так обдивляється.

— Спасибі, каже, дай Бог здоров'я йому. — Миколка:

— Хе... а покажіть і батькові!

— А дивись іди, Прокопе,— каже мати.

Прокіп байдуже, давай осміхаться сам собі.

— Дивись іди, глушмане!

Прокіп наче й не знає нічого:

— Що там таке?

— Сюди йди!

— Чого? — почувавсь, підійшов. — А ну, що тут? — Узяв. — Та це вчитель? — питає.

— Глуха тетеря... не чув мов.

— Хе-хе... живем, значить!

— Ні, — жінка йому, — мерщій наймати побіг...

— Балакай, — Прокіп до неї, — наймати!.. Мені, думаєш, і не жаль ото? Я побіг позичить на чоботи йому, а воно...

— Що таке? — питає Миколка.

— Що... бігав-бігав — не позичає ніхто, а тут ще й мішок під плечем, щоб і хліба де... Мені й кажуть: Істи нічого, а він ще позичає на сина... Треба ще в школу у злиднях таких! А Петро Чхурик: „до волів його, мені до волів треба“. Думав я, думав... що ж, думаю, буду бігати отак та усяке буде цупати отак мені... Дай, думаю... та бух тебе до Чхурика за 15 карбованців на рік.

А Миколка:

— Хе-хе... а я: „чоботи порвались“, а вони: „на тобі“.

— Ото ж... А я: — „Петре, позич, будь ласка“, а він: „найми“, каже.

— Боже мій, — мати до Миколки, — отакий хлопець та в найми... ні за що, ні за що! — Узяла, до себе його так пригортає: — Мій синочок! — каже — гляди ж тепер слухай учителя, бач він який!.. учись ото!

Прокіп:

— А вчись... звісно, вчись!.. А ну сюди книги!.. багато вивчив уже?

— Оцю вивчив і ню, а що... ось поки, — показує пальцем йому Миколка.

— Ото по бублик по той? ач бублик який... Що воно за бублик такий?

— Хм-хм... то „О“.

— „О“! ач яке!.. А то далі?.. Що за кочерга?

— То „Г“.

— Ач яке!.. А картинки є тут?

— А е... ось, — знайшов йому.

— Ач як!.. А то ж що за капиці такі?

— То хмара. А знаєте, тату, хмара з чого?

— Бо-йо зна... як можна силі божі знати?

— А я знаю!.. з води... нарою йде в гору.

— Ач який... хм-хм... і он про що зна!

— Я ще й про блискавку й про грім знаю. Це люстричество... з землі набирається в спеку та й креше там і грюка.

Прокіп так дивиться на його. А мати:

— Який!.. а ще ж це тільки другу зіму в школі він.

Прокіп:

— Миколко, Миколко!.. Що який то ти... що я б тебе... не знаю... я б тебе паном зробив!.. я б тебе... в семинарію в саму!.. я б тебе... Ех! — Помовчав, — ну хоч би хоч до маленького до чого довести тебе... хоч би хоч ти не страждав, як я оце.. Хоч би хоч... у хторокласну тебе — А Миколка:

— Так... тату... у хторокласну, у хторокласну!

— Боже мій, хиба ж я ворог дитині своїй!.. спроможусь — Боже мій!

Миколка загорнув книжку, знов розгорнув, устав, постояв, пройшов до столу, до порога...

— Тату... я... я до вчителя піду.

— Чого?

— Хи-хи... хочеться.

Надів подаровані чоботи, за шапку й гайда.

Увійшов у прихожу в школу, кашлянув раз, у друге. Виходить учитель:

— А що, Миколко?

— Миколка:—хе-хе.

— Що таке?

— Батько... в школу... у хторокласну... мене.

— Гарзд. Іди ж сюди! — За руку його, до себе в світлицю.

Увійшов Миколка і дивиться, так дивиться скрізь.

— А що ти?—вчитель до його.

— Ну й... ну й гарно в вас!

В учителя й справді гарно було. Стіл застелений був скатертиною цяцькованою. На столі лампа горіла в голубій будці; блищав самовар. По долу стежечки рябіли. Червоніло ліжко під стіною. На вікнах квітки... на стінах картини.

— Ну й живете ви в гарному в якому!—дивується Миколка.

— В гарному!—осміхається вчитель.— Ото вчись, то й ти будеш у такому...

— І я... А як же... як воно, як жить у такому?

— Учись—побачиш... Сідай лиш, чаю вип'єш.

Учитель налив йому, сахарю вкинув дві грудочки.

— Сідай! — Миколка сів з краечку на стільчику, дивиться на стакан та так осміхається.

— Хм-хм... так це... це мені пить?

— Тобі ж, тобі... бери ложечку, мішай!

— Хм-хм... як же воно?

— Бери он і булку.

Бере, осміхається, присьорбує...

Вчитель тим часом узяв скрипку, грати давай, і як загра-загра...

Миколка:

— Ну й, ну й...—та й устав.

— Що?—учитель до його.

— Н... не знаю... гарно... Я б десь і ніч грав...

— Учись—гратимеш.

— Гратиму!.. і я гратиму? Ну й!..—глянув навкруги,—ну й життя гарне!..

* * *

На другу осінь учитель перейшов у друге село. Одного дня, розпустивши школярів, він вернувся у свою хату, сів одпочити. Наступив холодний та сумний осінній вечір. На дворі негода, дощ, а в хаті в учителя тепло й привітно. Книжки рядками стоять на полицках, на столі ясно горить лампа. Стомлений учитель довго ходив по хаті, часами зупинявся коло вівна, прислухався, як гуде й завиває вітер, як дощ порочить по вікнах; далі сів за книжку, чита. Трохи згодом чує—щось грюкнуло у прихожій, забалакало. Одхилиє двері, аж коло порога старець сивий стоїть, руку простягає. Коло грубки хлопчак-поводирь треться, теплого місця шукає, обірваний такий, та труситься так. Придивляється вчитель до хлопчика. По знаку щось чубок кучерями, щічки кругленькі...

— Микола, це ти?

— Я...—та скривився-скривився.

— Як це ти, що це?..

— Та... та... Істи нічого, топить нічим, удягтися..

— Бідненький!..

— А батько... простудилися: ще роставало, а в їх чоботи драні... ноги крутить...

— Так ти це...

— Були до хазяїна... наняли.. так я.. не здужаю... аж захворів був.. Так мене в поводиторі це...

Двері в світлицю одхилені були. Стіл видно було, розгорнуту книжку, скрипку, картини... Глянув Микола... заплакав...

Любов до ближнього.

Діло в Київі було. На дворі смеркало. Захід жеврів. Де-де займалися зорі, зімні зорі, яскраві такі. Стояв лютий мороз, дув вітер. Нічліг тільки ще одперли. Босячня в мережаному убранні, в чоботях з душниками, з синіми носами, як той рій, так і сунула в двері. Пішла робота: так і полізли по нарах. Я й собі. Свиту з себе мерщій, кинув поз стінку, сів і сижу. Добре, думаю собі, що захопив місце. Осміхаюсь та позираю тільки, чи не підступа добродій який з личком, як решето, не тягне за ноги. Ні, дивлюсь. Хто не встиг на нари, моститься долі, на вохкенькому, на мякенькому. Слава тобі, Господи, значить. Виняв я булки шматок з кишені—вечеряю. Вечеряю й нічлігом люблюсь!

Чудовий нічліг! Стелі в йому головою не думай достати, хиба на вспинячки станеш. Стеля сивесенька, стіни буресенькі в йому. На стінах пушок росте, джуральця пробігають, капшучки по куточках висять. Вікна покрашені: ряндя зеленою краскою, шибки сірою, і такі круглесенькі, земелька так зазирає в їх. Чудовий нічліг! А ще б послухали ви, які в йому пахощі пахнуть... ой, пахощі! Аж у роті чуть.

Поодбірали в нас плату, почав я др'мать уже. Як ось щось злегенька штовх-штовх у чобіт мене.

— Що воно,—думаю,—мо' знакове що?

Розплющую очі, аж коло мене босовило стоїть. Обличчя його не видно гаразд,—світло десь за грубою блима,—видно тільки, що усяки невеличкі в його'

худий сам, піджачина на йому якась, що тряп'я так і висить, під плечем ганчір'я якесь, зігнувся так, та зубами тільки цок цок.

— Земляче, каже, посунься трохи... до стіни туди, і я ляжу.

Мені це так не до смаку прийшлося.

— Тут, кажу, й так тісно. Отам, долі дивись.

— Позаймали... проганяють... до стіни трохи,— промовив він болісно.

— Ще й до стіни! Розумний!—кажу. А воно ж пушок на стіні ото, та ще коровки божі такі з-за дощок виглядають.—Лягай, кажу, сам поуз стіну!

Він нічого вже. Чи так, мов, то й так. Положив у голови ганчір'я своє. Я з спини на бік повернувся. Уліз він... Та й сердито ж зробилось мені. Раз, що стіснив він мене, а друге—дивлюсь, яка ще й сорочка у його з-під піджака вигляда, а який і піджак! „От лихо, думаю, де ти взявся на мою голову“! Та аж не лежитья мені, ногу то простягну, то підкорчу. Як ось він:

— Ой, ой, земляче!.. Не дуже.

— Що там не дуже?—кажу.

— Ногу мою... зачепив.

„О, думаю, яка цяцька нога в тебе“. Далі—зирк зирк на неї—аж вона в його ганчір'ям обмотана по верх чобота.

„Це так шось, думаю, мабуть подошву збув, та соромно... Гляди ще, думаю, як засну, та стягне з мене“...

Він підвівсь, поглядів її, та аж засичав.

„Ач, ще й прикидається,—думую,—щоб і не подумав ще. Оце як-раз стягне чоботи з ніг“!

Ще лютіше робиться мені... „І де ти, думаю, взявся на мою голову?“—І я знов зачепив йому ногу. Він на сей раз нічого мені, тільки так застогнав болісно. Я не витерпів:

— І чого б я ото маніжився,—кажу.

Він якось досадно-досадно мені:

— Ех, земляче-земляче, каже, як би ти знав, яке мені горе, ти б не сердивсь так.

Я трохи легше до його:

— Яке ж тобі горе?—питаю.

— Не віриш, то подивись,—одказує він мені.

Підвівся, давай ганчір'я розмотувать. А ганчір'я те в грязі, та так і позлипалось. Далі скинув чобіт, мотузками зв'язаний, одкинув ще якусь ганчірку в гнояці. Підвівся я на лікоть, глянув... нога, як колодка... а з великого пальця так і слезить.

— Ой, затуляй швидче! — „Бідний, — думаю. Мені жаль його стало.—І чого я, думаю, так сердивсь на його, не вірив йому?“

— Тим то, каже, й не хотілось поуз стінку мені. На сирому та холодному страх крутить як, а тут ще змерз так.

— Значить, посунуь дай,—кажу.

— Спасибі, лежи вже.

Дивлюсь на його.

— Так таке, кажу, тобі... Де ж це ти здобув собі такого?

— Місця шукав,—каже.

— Як місця?

— Та так. Пішов на заробітки в Одес. Ждав-ждав на точку—ось-ось найме, думаю, хто, ось-ось найме. А воно... пройшов і місяць і другий—ні. А нас там—сгла. Які були грошенята—провів, одежа була й так порвана, я ще дорвав. Що ж далі робить, думаю?.. дай по економіях подамсь. Подавсь. Хожу по степу. Як тут рбсталь саме, вода пішла, а в мене чоботи драні. Як побродив я по балках, як побродив... Місця ж не знайшов, а достав...

— Так ти в больницу,—кажу.

— Просив я в Одесі. „Нема, кажуть, місця. Найми, кажуть, квартиру собі, ходи—будем лічить“. А я ж за віщо найму? У мене ж ні копійки. Я ж тим і живу тільки, що дивлюсь, як їсть хто, та шматок хліба

випрошу. Переночувать ось та на-силу, на-силу впроривсь: і до плачу приходилось. Так то без грошей!

— Та ти ще у Києві попросись у больницю,—кажу.

— Е, ні... Казали в машині мені, що й тут теж саме.

— Хм, так тоді... додому,—кажу.

Він ковтнув щось, мов удавивсь, та й нічого.

Далі передихнув так важко, та:

— Нема в мене... дому...

— Як нема?

— Як палець я. У наймах родивсь, у наймах ріс, у наймах... батько й мати померли.

Помовчав, потім руку до очей, а сльози тільки кап-кап з-під руки.

— Чого ти?—кажу.

— І світ великий, і прихилиться нема тобі де,— промовив він.

Помовчав, а далі й каже:

— Не знаю, як монастир ще...

— Що монастир?—питаю.

— У монастир думаю. Тільки що вже опівнився сьогодні. Нарошне це й забився у Київ. З машини тільки що. Попосуляли кондукторі. Нарошне й забився... Тут монастирів багато, думаю, то чи не можна б хоч як-небудь... у куточку де... в странній... І щоб шматок хліба коли... А я б звідтіль у больницю ходив. Я думаю—можна так?

Подививсь на мене, потім:

— У монастирі ж по-божому все.

Я дивлюсь на його, та й думаю: а й справді...

Чи не довідаться б і собі в монастир.

— Он що, кажу,—підемо завтра вдвох!

— Підемо,—каже.

І він кашлянув і ліг. Було вже пізисенько. Уже хиба тільки два-три чоловіки сиділо, курило, а то лежали, як дрова. Особливо долі: і вздовж, і впоперек, і навскосінь... Хроили, сопли, дереичали.

Розвиднилось. Умвлись ми, пішли. Холодно на дворі було. Вуси так і шерхли, хмари так і ганяли

по небу,—сонечко вигляне та й сховається. Товариш мій зігнувся-зігнувся, та йде так помаленьку,—ногу тягне. Я теж придержую ходу. На пішході нас минають, штовхають.

— У який же б нам монастирь?—каже товариш.

Я повів його у Н—ський. Підходимо. Золоті верхи так і сяють, та будівля усе така величезна.

— О,—каже парубок,—який же й монастирь багатющий!

Скинув шапку, перехрестився—став.

— Господи, каже, пошли, щоб допомогли мені тут!

Далі розчесав чуб свій рукою—кучерявий такий,—і ми увійшли в церкву.

В церкві людей чимало було. Неділя була. Свічки скрізь горіли, лямпадки мигтіли. Золото так і палало. Стовпці, вирізки, образи, ризи на батюшках, шапка на якомусь, видно, старшому батюшці—так і сяло все. Читалась євангелія саме. Диякон читав. Так гарно читав: „Не беріть, каже, ні золота, ні сребра, не печіться, каже, ні“...—от і не скажу я так. Там так гарно читав.

Парубок так і впав на коліна, молиться. Молитви так уже вишіптує щиро, та на образи з такими словами дивиться. Перемоливсь, я й кажу йому:

— Ходім же в странню.

— Е, ні, каже, хай кінчається служба божа.

Служба божа довгенько кінчалась. Не знаю, як уже він терпів з тією ногою, а що я... Я, хай Бог простить, попомнявсь. Ну, добре, що хоч достояв.

Послухав проповіді. Розказував ї батюшка, чернець таки ж. Розказував зразу про блудного сина, потім і каже:

— А є люде, що й тепер блудять. Хто ж ті люде? А то, каже, невіруючі усякі, як от соціялісти. Ці шибеники, каже, зовсім забули Бога, церкву святу, зблудились і йдуть гріховною дорогою. Під приводом волі вони встановляють своє право на світі. Вони убивають людей, граблять, однімають у їх... Як можна посягатись

на добро чуже, як можна однімать у ближнього?! Треба, браття, поважать добро чуже, треба любити ближнього!

Чернець передихнув, подививсь по церкві. А товариш мій:

— Бач, каже, як у монастирі!... Бач!... Он—треба любити ближнього!

Перехрестивсь, та аж осміхнувся.

Чернець далі вів:

— Любить ближнього треба. Сам Господь учить цьому. А вони... Розбійники вони, душоуби! Вони хотять і віру зламать, церкви знищать, монастирі... Попромолися ж, браття, щоб Господь не попустив їм, щоб покарав їх.

Чернець балакав це, аж губи тряслись у його, аж голос дріжав.

Був молебінь „о покараніи“.

Вийшли з церкви. Істи нам хочеться—аж животи позатягало.

Парубок і каже.

— Тепер і в странню ходім. Мо... пообідать дадуть.

Кахлянув та до ченця одного, що саме кудись коропа ніс жареного.

— Батюшко, каже, де тут страння?

Батюшка так бликнув на нас:

— На що, каже, вам страння?—та й подався.

— Заперта страння. Хиба аж на ніч одіпруть,—мовила баба якась.

— Заперта?—здивувався парубок.

— Еге! Богомольців мало змою, так вони заірають, щоб босяки, кажуть, не лізли, як померзнуть.

— Те-те-те!—промовив парубок та й брови свої чорні нахмурив.

— Та це й посидіть нігде?—питаю я.

— Ідіть, як хочете,—каже баба,—в чайню, в монастирську ж таки.

— А ходім!—звернувся до мене парубок швидко.

Баба показала нам. Минули ми одну озію, минули другу, третю. Увійшли в чайню. Там уже сиділо де-кілька странників—чаювали. На стіні—„Страшний суд“ висів, далі Спаситель. Ми подивились, як мучаться грішники, прочитали: „Прийдіте ко мнѣ вси труждающіися и обремененніи“... у Спасителя. Шукаємо, де б сісти. Ось зустрічає чернець нас у попереднику, насупив брови, та:

— Вам що?—каже.

— Та нам... ноги потомлені,—кажу.

— У нас не посиденьки,—каже.—Ідіть собі.

— У нас чайня!—додав другий пузатий чернець, що стояв за касою, розчісував патли.

Парубок тільки луп-луп очима. А я почервонів-почервонів—чую, та що вже йому, думаю, сказати...

— Так... так давайте чаю,—кажу.

— На двох?—питає.

— А скільки ж се, кажу, стбїть на двох?

— Дванадцять копійок на двох, по шість на одного,—одказує.

„І-і—ти лихо, думаю. Оце вскочили!“ У того ж ні копійки, а в мене гривеник тільки. Що ж не робить? Стою, чухаю потилицю.

Чернець у попереднику:

— Ну, чого ж стоїш?.. На двох?

— Та давайте й на д... на одного,—кажу.

Подали мені чашку без вуха та без вінець, чайник без вуха. Оддав я шість копійок, сів, п'ю. А в животі тільки гур-гур: вола б іззів. Товариш мій стоїть, дивиться.

— Ти не п'єш, значить?—чернець до його.

— Ні...

— Ну то вбирайся!

— Та я... хоч би нога... нога ось,—показує на ногу.

— Убирайся, тобі сказано! У нас даром не ловлять мух!—гукнув пузатий.

Парубок мій побілів-побілів, далі так важко задихав, повернувся і вийшов.

Я не домучив другої чашки й собі вибіг. Парубок під одвірком сидить, голову повісив. Я за руку його:

— Іди, кажу, чай пий, зостався.—Одчиняю двері.— Сідай, кажу, йди.

— Куди „сідай“?—чернець мені.

— До чаю,—кажу.

— Як то до чаю, а гроші?

— Це ж заплачений,—кажу.

— Е, вас, каже, багато буде таких! Місце, посуда— дві копійки давай!

Парубок—назад. Вийшов, похнюпивсь, іде, ні слова мені.

— Куди ж це ти підеш?—питаю.

Він якось важко-важко:

— Та... не знаю...

Повів я його на Сінний майдан, у народню чайню. Посиділи трохи—поліцейський вигнав нас укупі з другими босяками: щоб не сиділи, каже, даром. Ми померзли—знов увійшли. Трохи згодом поліцейський знов витурив нас. Ми знов увійшли... І знов, і знов.

Діждали вечора. Купив я булки хунт. Собі одломив шматок, а то йому даю.

— Спасибі, не хочу,—каже.

— Та на! Ти ж і чаю не пив,—кажу.

— Н... не хочу.—Та так і не взяв.

Я підійшов під крамницю, повечеряв добре.

— Куди ж це спать помандруем?—кажу.

— Н... не знаю,—одказує він.

Я й думаю: а й справді, куди йти? Туди б, де ночували ото—раніш треба було б іти. Місяця вже позаймані, мабуть. Електричество горить уже сврізь. Куди б же його?... Хиба, хиба... Ні!

— Знаєш що?—кажу.—Ходім... ходім у странню, туди ж таки, в монастирь.—Він нічого мені. Я рушив, він за мною.

Стання була ще заперта. Саме виходили з-перкви. Народу коло странньої набіралось чимало. Народ усе не нашої сотні. Той каже: „я г віть забивсь“, той:

„я на суд і Богу помолиться“, а той: „а я до дохторів до головних і говить, як Бог pomoже“. Одчинили й странню нам. Спустились ми в неї—глибоченько треба спускаться,—сунули до нар. Мостимось, лягаємо. Через який час увіходить чернець з дзвонком, дзвонить і держить капшучок у руці.

— За нічліг, каже, шукайте зараз!—Суворий такий.

Підводяться, риються, укидають йому. Укинув і я копійку, що од булки зосталась. Товарищ лежить. Чернець у спину йому:

— А ну, за нічліг.

Він підвівся і нічого йому, у землю дивиться.

— За нічліг!—крикнув чернець.

Він нічого.

— Та в його нема,—кажу.

Чернець як визвіриться:

— Так чого ж заліз сюди? Геть!—та на двері й показує йому.

Парубок ні слова, бере ганчір'я, іде.

Як ось ділок один:

— Та, багюшко, каже, куди ж ви його? Холодно, ніч. Стійте, вже я заплачу за його.

Порився в кишені, укинув щось черцеві. Чернець тоді про себе ніби:

— Босявня нешасна... З вас користь монастиреві... Тільки місце займають.

Парубка завернули. Ліг він. Чернець обійшов усіх, вийшов. Почали засипать. Де-хто вже й хрін. Як ось знов дзвоник. Увіходить другий чернець, молодший, за ним поліцейський, рудоусий. Поліцейський так оддува воло й дивиться так наче справник який.

— Готовте пашпорти!—гукнув чернець.

Ідуть Чернець дзелень-дзелень, та штовх-штовх того й другого, а поліцейський:

— Пач-ш-порт!.. Пашпорт!.. Ваші... пашпорт!

Бере, придивляється. Щось карандашиком корписає.

— Пора вже вибиратися!—кричить на когось,—третю ніч ночуєш.

Дійшла черга до мене. Показав я. Покорписав він мені, з якого числа ночую. Підійшов до парубка, накорписав і тому. Далі придивляється-придивляється на лахміття йому, та:

— Ти, каже, чого забравсь сюди?

Парубок нічого йому. Сидить, у землю дивиться.

— Ти чого забравсь?—крикнув, та аж за шаблю взявсь.

Як не чує парубок. Так замислено дивиться тими очима великими та карими.

— Ночувать чоловік,—кажу я.

— А ти хто такий?—поліцейський до мене.

— Чоловік,—кажу.

— Він подививсь на мене, на постіль на мою.

— Стій, каже, у тебе вещи є?

— На що?... Я сам, кажу, вещи.

— Без вещей не смій!.. Богомольці... а ти?... дохід монастиреві?... Геть з нар, поганці!

Ми позлазили. Поліцейський ровсунув людей, заняли наше місце.

— Де ж нам лягать?—кажу.

— Де знаєте. Щоб я вас послідню ніч бачив тут!

Стоїмо ми.

„Та де ж лягать таки?“—думаю. На нарах, звісно, не доведеться, а долі... Там прохід, тут прохід, там занято.

— Он що, кажу, давай під нари.

І я, не довго думавши, бебех на коліна, та на чотирьох та туди з світою. Звісно, там ніч темна була. Не видно ні мережечок, ні сіточок, ні кашпучків, які там гойдались. Там одна голова тільки поринала в те розкішне убрання, та ще спина трохи. А руки тільки чап-чап по пісочку, наче ніжка красуні по килиму. Прокинув я світу, ліг. Парубок стоїть, дума.

— Та лїзь, кажу.

Він постояв ще трохи, улїз.

Не знаю, як уже йому спалось там. Чув тільки, що перекидався раз-у-раз та ногу недужу з серцем тер об діл... Що ж про себе сказати, то мені чудово спалось. Оце слухаю: біжить - біжить по пиці коровка божа, далі цмок-цмок... слухаю—і є вже шишечка. А там, слухай, на спині вже й друга, на животі й третя... Є, дякувати Богу... Як на те і ліжечко міценьке вдалось; не вигиналось, не рипіло. І таке ж... з-під свити льодок у боки був. Кам'яне було.

Величезна ніч була нам. Я ще з оком повозивсь: хтось з'яв запарошив. Тільки що дрімать почав, як ось: дзелень-дзелень!

— До церкви, до церкви, — будить чернець, — два часа! Поштовхав нас підбором. Я виліз. Парубок лежить, важко так дише.

Я свиту на себе, шапку в кишеню—дивлюсь, де б умитися. У куточку відерце стоїть. Товплюсь. Поки ж дотовпивсь—усю воду розхапали жменями. Зоставсь я не вмийти. Іду до товариша:

— Вилазь, кажу, вже ходім.

Почуманів - почуманів, виліз. Вийшли ми з страньюї.

На дворі поночі, хмарно. Вітер так і свистить. Мороз щипа. У пику сніг порошить.

Парубок—під стіну, зігнувся, стоїть.

— Ходім у церкву, кажу, холодно ж як.

— Та... та й одвернувся до стіни.

— Може їсти хочеш?—кажу.

— Ні.

— Ну, так ходім ото.

Мовчить.

— Чого ти такий?—кажу.

Помовчав-помовчав, далі так якось глухо:

— Як би... як би оце хто... вбив мене.

— Балакай, кажу. Ходім ото.

Беру за руку його. Він з таким серцем:

— Е!..—та й оступивсь од мене.

Я й думаю: не виспавсь, та мабуть хоче в странню прокрастись. Тільки—як прокрадеться? З странньої ж усіх вигонять. Запірать, кажуть, будем. Ну, може як-небудь він... Діло його, думаю. Почав мерзнуть я, побіг сам.

У церкві вже так і сяло все. На криласі щось співали саме, далі читать почали. Став я насеред церкви,—стою. Постояв трохи—дрімається, далі все дужче та й дужче. Святий його знає, чого воно так мені. Оглянувсь назад, чи нема або де сісти, або що... Є, та добрі люде сидять уже. От горе! Стою. Сплющуються очі мені, голова хилиться. Куняю. На криласі співають, а мені вже верзеться, що мов то кричать на мене, а я з-під нар не вилізу ніяк, то мов шапку однімають у мене, а далі... ну таке ж приверзлось, мов вийшло два ченці і давай чоботи здіймать з мене. Здіймають, а я мов плиг-плиг... коли це хилюсь-хилюсь, та беркиць на кацапа одного в білій свиті та в чубові як манжурська шапка. Кацап мабуть теж спав, бо як жахнеться, як стрибоне:

— Раб божай, чяво ета?! Подь к іконе, приложись-та.. Враг скушаєт!..

Я прочумавсь трохи. Узяв шапку долі, що мабуть давно вже валялась там. Оступивсь назад,—стою. Знов тії мені... „Та й лихо ж, думаю. Хоч би вже хоч утрєня кінчалась швидче, може б страння одперлась, або що“... Слухаю, аж ще тільки псалтирь читають... І, ти лихо!.. Замучять черці, думаю, чисто замучять“... Досадно мені, так би лупив усіх. Пішов я блукать по кутках, чи нігде таки сісти? Куди не глянь—скрізь то баби, то діди куняють, де-хто й хропе вже.—„Що ж, думаю, і мені меж їх? Ніяково. Я ж парубок“. Ну, нічого. Як узяв мняться, як узяв мняться,—уліз таки меж їх, сів поуз двері. Отут же пішло мені: то мов я з черцями в креймашки граю, то мов з дияконом наввипередки біжу. Далі... не пам'ятаю нічого. Пам'ятаю тільки, що мов повиходили усі батюшки до мене, налігали за уші мене і давай у черці востригать

мене. Я луп очима. Коли чернець щіткою штовх-штовх мене.

— Тікай, каже, вимітати треба!

Я встав. У церкві вже тільки де-хто, до образів знаменувався. Я в странню мерщій. Сюди-туди—заперта й не світиться. „Оце так, думаю. Що ж тут робить? Поночі, холодно“.—Як ось чернець:

— У церкву, у меншу, каже, іди: обідню ранню слухати будеш!..

— І, лихо! Замучять, думаю, чисто замучять. Далі й думаю: „А де ж це товариш мій? Мо' ранню слуха? "

Знайшов я ранню-ту. І в той куток, і в сей—нема.

— Так і бути, значить. Десь у город подався, думаю, або може в странній в кутку де кунає.

Розвиднилось. Іду я з ранньою. Вітер свистить. Сніг порохить. Сумно-досадно. Куди йти? що робить?

Дивлюсь, стоїть під церквою баба якась з торбою, сльози втирає.

— Боже мій, Боже мій, каже, де ж це його душечка буде?

— Та що таке, бабо?—питаю.

— Боже мій... чоловік у будиночку повісивсь у тому.

Так і тьохнуло в мене. Побіг я.

Лежить козак на снігу, голову й руки одкидав. Сам синьо-жовтий, губи сині. На шиї мотузка, що нога була зав'язана. Нога не боліла вже, зуби не покотіли. Очі карі не дивились замислено вже. Усики чорні, брови чорні, кучері на голові.. Над ним стояла купка старців, вітер голосив над ним та сніжок при-трушував його.

У схимника.

Був гарний весняний ранок. Кучеряві манастирські акації цвіли саме і пахли страх як. Гули бжолки, щебетало птаство. З-за церкви сонечко гріло. Зеліла травичка. Стежечки білили. Сюди й туди вештались люде, хто в церкву, хто до схимника.

В прихожій у схимника було вже їх повно. Дожидали... Де-які сиділи собі на диванчику—радилися, „як доступати до його“. Де-які стояли та зітхали—гріхи згадували. Дідок один з хрестом на грудях тикав пальцем на „Страшний суд,“ що висів на стіні. Странник якийсь, чубатий, з бубновим тузом на драпому сірому халаті, читав йому гріхи на гадюці. Дівчина одна, білявенька, в личаках, придивлялась до янгола з вусиками, що роздував кадильницю на другій картині. Чоловік якийсь, з люлькою в кишені, до другого янгола придивлявся, що, заплющивши очі, на небо показував чоловікові якомусь з підбитим оком. У куточку коло дверей стояла бабуся, боса, в корсетині порваній. Бабуся підпірала рукою бідлу зморщену щокую і хлипала,—так жалібно хлипала! сльози, як горох, котились у неї.

Одчиняються двері. Увіходить чернець з рудою борідкою. Очі такі сердиті в його.

— А ну, ви!..—гукнув чернець.

Усі зворухнулись, повернулись до його.

— Увіходьте!—показує на відчинені двері,—та не проходите, з краю стійте.

Одкашлюються, хусточками втираються...

— Не шуми, мужва!—гукнув знов.

Увійшли, стовпились коло порога.

Отця схимника не було ще. Стояв поставець тільки посеред кімнати, жовтою парчею прикритий. На поставці лежали рядочком—так близенько одно до одного—купка грошенят зразу, потім Євангелія невеличка, позолочена, далі хрест з розп'ятим Спасителем. По праву руч од поставця стояв стілець, потім—стіл, застелений скатертиною. На столі стояло блюдечко з водичкою, лежали купками листи, вздовж і впоперек. Одна купка під столом лежала на стільці, що був підставлений туди. На стіні за цим усім висів величезний образ розп'ятого Спасителя. По праву руч од розп'ятого—висів не розп'ятим Спаситель. Потім—Матір Божа з дитинкою і заплющеними очима. Знов—Матір Божа з шаблями на грудях. Вожниця з невеличкими іконами. Перед божницею лямпадка горіла. Далі, на другій стіні, висів розп'ятий чернець на хресті. На долонях у черця горіли світилники, над головою Дух Вожий літав, а на лобові: „за мир страждаю“ написано було. По ліву руч од розп'ятого Спасителя висів знов Спаситель з овечкою на плечах, знов Матір Божа з дитинкою, далі святі: Серафим Саровський, Хролік-подвижник, Явтух-скитник, Клавдій-скитник, Страшний суд. Пахло дуже оливою.

Через який час увиходить і отець схимник,—невеличкий, сивий дідок. На кругленькому животку в отця схимника блакитний попередник парчевий. На плечах і на спині сутуловатенькій його лежали чорні смуги з білими хрестами та словами усякими. На голові блищала лисина.

Люде вклонились йому.

Отець схимник позирнув якось з утомою на їх, позирнув на розп'ятого черця, зітхнув, далі перехрестивсь, гукнув: „кажіть за мною!“ і почав:

— Ісповідую... Господу Богу...

— Не товпися, свинота!—чується з прихолої голос якогось черця.

— І Пречистій.. Його Матері... і всім святим.

— Ти, євнота!.. Пху!—чується.

— І тобі, отче... чита схимник.

Перечитав, сів на стільці між поставцем і столом, та:

— Ну, тепер,—каже,—до мене підходьте по одному. Підходять люде, прихилиються до його, шепочуть свої гріхи йому.

Схимник хрестить їх:

— Прощаю і розрішаю,—каже.

Лізуть руку цілувати. Отець схимник кому дасть, а кому й ні. Рвоне її, насунить брови кудлаті:

— Не треба!—крикне.

— Бач,—шепочуть люде,—зна, хто й достоїн чого!

Далі отець схимник обмочує пальці в блюдечкові, витяга не дивлячись листи—„благословення“ з купки,—тому з сії, тому з тії, кому з-під столу.

— Бач,—зновішепочуть люде,—зна, хто й „благословення“ достоїн якого!

Далі отець схимник показує—спершу головою, потім рукою—на купку грошенят.

Ось підходить і бабуся боса—та, що плакала в прихожій. Упала на коліна перед ним, б'є покломи, та так широко, з повагою.

Отець схимник попередником її по голові тін-тін.

— Швидче,—каже,—швидче!

Встає бабуся, шось казати хоче йому, та й не скаже, тільки губами ворухить.

Отець схимник очі вовком зараз.

— Ну, чого?—каже.

— Батюшечко!

— Ну!

— Синок... двадцять годочків!.. Женить хотіла.. Не встає.

Батюшечка позіхнув..

— Прибили в поліції,—плаче бабуся.

— Заробив, значить,—Батюшечка їй.

— Господи!.. Хіба ж?.. Тільки й того, що сказав стражникові: „нема, каже, правди на світі: той із шкури

лізе, та голодний сидить, а той і пальцем не кивне, та кабаном діло живе.“

Пухкенькі щічки в отця схимника так і зажеврїлись. Він луп-луп очима, далі:

— Мовчать!—крикнув.

— Боже мій!.. Він же ж, голубчик мій, усе на Спасителя було... „Спаситель он, каже, учить“...

— Мовчать!—перебив схимник бабуся.

Подививсь на неї хижо так, далі:

— Крамолники... До Спасителя вони! Їх діло до Спасителя... Мужва!

— Боже мій,—бабуся йому,—я ж нічого не знаю.

— І знать не треба. Онде сидять ті, що знають,—схимник показав їй на Страшний суд,—за язик, да в огонь!—крикнув.

— Хай Господь спасе нас од того,—перехрестилась бабуся.—А все ж... батюшечко!.. Він у мене ж... одним-одна дитина. Та самий же меншенький, та такий же розумний, синочок мій, такий же письменний... Боже ж мій! Та старшеньких було семеро та усі ж і на тім світі... з татусем... Позагонило горе: ні попоїсти, ні одягтись було...

— Не розсуджати!—знов крикнув отець схимник.—Богу молитись треба, молебїнь наняти!

Отець схимник поліз по листа. Бабуся три копїечки на купку йому.

Узяла листочок од його, згортає.

Схимник на грошенята показує їй.

— Спасибі, батюшечко,—бабуся йому,—у мене є трїшечки,—позичили люді.

— Та ні,—схимник їй,—клала сюди?

— Клала, батюшечко.

Видибала бабуся на двір, схилилась на липу, та:

— Сину мій, сину...—плаче.

Підходить до неї странник з бубновим тузом, простягає руку до листа.

— А ну, що тут?—каже.

Розгортає.

— Душоспасительное слово до православних хри-
стиан,—чита.— О рід людський!—чита далі,— який
страшений гріх зазіхати на добро ближнього! Це гріх
непростимий ні на тім світі, ні на сім. Це скрежетаніє
зубовне, це геена огненна..

— Боже мій,—плаче бабуся,—та хоч би ж йому,
синочкові моему, їсточки було що. Хоч би ж хоч не
сам хліб той, сухий...

— Що Бог дав тобі, тим і задовольняйся. Це його
свята воля. Він, святий, зна, кому як...—чита далі
бубновий туз.

— О, рятуйте ж мене! О, що ж робить мені? О,
синочку мій!—аж руки бабуся лама.

— Ну, чого розквасила губи?—обзивається чернець
з прихожої.—Молиться йди. Он уже на молебні пи-
шуться.

Подибала бабуся.

Гув великий дзвін.

У городі.

Після великодня торік була якась неділя. Я побідав і пішов у садок. Чого й пішов?.. Просто так, подивиться, як дерево цвіте.

Ну й цвіло ж! Вишні там у нас, чи повірите, як молоком пообливані були: сонце світить, а вони вже білі, білі стоять. Бжолки поживились тоді; ще, як на те, тихо було, так вони одно в'ються, одно гудуть. Гарно так було, та пах такий був. Ще соловейко як піде „тдох-тдох-тдох“—аж дух радіє.

Стою... Як ось... „трісь!“ щось так з боку. Що воно, думаю. Прихиливсь, та й дивлюсь. Коли воно—Петро, парубійка Омельків лізе-лізе у садок у Симонів. І такий празниковий: новий картуз на йому, ще й набакір, нова чумарка, розхристана—і жилетку синю видно. Переліз і чалиться... Куди ж це він? Аж... я й не туди то... Маруся під калиною! І така: в квітках, у намисті, у керсеті в новому, у сорочці в вишиваній... А сама... так і жевріє, бровинята так і чорніють—ну як квіточка ж, ще в косі й стьожка червоніє. Сидить і перебіра якісь квіточки голубенькі. Петро причаливсь та так злегенька:

— Тю!

Вона й жахнулась, підвела головку, як ясочка, та й засміялась:

— Ич який,—каже,—ось я тобі... та й ударила його квіточками по чумарці. А він пальцем на неї.

— Ну-ну-ну,—каже,—чого на улицю не йдеш?

А вона йому:—Хай ще збіраються,—та сін за полю його. Він так і вивав коло неї, вхонив її за шию ру-

кою, а вона його квіточками так злегенька по лиці, по лиці, далі й схилилась на його...

Як уже вони милувались там, що шепотіли—не знаю... Бачив тільки, що вона часом за груди бралась, на соловейка позирала, та до Петра тулилась. Він до неї... Я й думаю: от інашліві люде. Як осьь... Що ж „ось“? На мою думку і хай би ото вони так раювали. Так... Слухаю:

— Марусю, Марусю!—гукє Симін од хати,—іди лиш, каже, сюди!

Обое так і посхоплювались. Петро й каже:

— Мо' старості... тепер вони вештаються.

Маруся обтрушується, обглажує спідницю, вирвала травиці, обміта черевички...

— Гляди ж,—каже Петро,—мо' й справді старости, то гарбуза дай їм... Ми молоді ще—ще погуляєм... як гарно!.. а там, дасть Бо', і побереємсь. Виходь же на улицю!

А Маруся:

— Вийду, вийду.

Та й пішла... і так несміливо: що ступить, та й придивляється з-за вишеньок, і то побіліє, то почервоніє. А Петро ще раз:

— Виходь же!

Та через лісу, та до молоді, що вже пісень заводила. Маруся виткнулась з садка і, як зкам'яніла, стоїть і не зворухнеться. Гляну до хати, аж там... міщанин якийсь з батогом, такий засмальцьований. Батько гукнув її ближче, міщанин і питає:

— Ну, дівчино, наймешся до мене?

А батько:—Хоч не найметься, то наймем.

Так і залилась бідна сльозами.

Батько й каже:

— Плач, не плач, а нічого не поможеться. Я вже ось стільки жалів тебе, не наймав, а це не по силі вжалить. Ти осьь, слава Богу, дівка, тобі й сього й того треба, та й ті більшають (у Симона ще є маленьких троє) і тим треба, та й так усього треба, а я... що я

сам... Та ще он і люде тюкають: яка, кажуть, дівега, а він у такому вбожестві держить її дома... Так ото таке: оце, спасибі, трапивсь чоловік, дає тридцять і п'ять карбованців, дає зодів, то де нам узять?—наймайсь, та й нас будеш піддержувать.

Мати там сльози втира, а там теж:

— Наймайсь, доню, нічого не зробимо. Спасибі, що й лучились дядюшка ці, у їх же легше таки, ніж у хазяїна де, або що.

А міщанин:

— Е, у наших легко, ми торгуєм, телята ріжем, у наших усе сиди, усе гуляй... і у наших—город—благородне усе.—Такий чудний.

Маруся нічого вже. Пішла в хату. Вийшла і без квіток, і без намиста, у буденному в усьому. Сіла на віз поруч з різником, поїхала.

Ідуть поуз молодь, дивиться Петро... побілів-побілів. А Маруся... затулилась хусточкою та так і здригається вся, сльози так і ллються.

Оттак, думаю, вийшла на улицю!..

Тижнів через два після цього я в городі був. Сюди зазирнув, туди никнув, та аж до смерку домнявсь. Смерком іду додому. А тихо так. Я йду дорогою, а пішоходом іде дівчина якась: у кохточці, в спідничині, платочком зап'ята і боса. Я б і байдуже до неї, та дивлюсь—за нею сунуть... паничі якісь, такі повбірані: піджаки на їх такі аж вороні, чоботи, чи ботинки там аж риплять. От де люде, подумаєш, а вони... сунуть, і оце як не видно нікого такого, панка якого або що, то вони так ні з сього, ні з того: „кахи!“ на ту дівчину, або штовх один одного, то той, ніби не навмисне, та як поточиться, та на неї. А вона, бідна, тільки що не плаче:

— Чого ви,—каже,—начепились на мене? що я вам винна?

Я дививсь, дививсь, а далі одваживсь та й кажу:

— А що то ви робите? А ще й городські, кажу, розумними щитаєтесь.

Вони помнялись, помнялись, один і мурлом наляв мене, та й повернули назад. Я—до дівчини до тії, вона нічого мені. Ідемо. Дивлюсь—по знаку щось. Придивляюсь—аж Маруся! Та така: щоки позатягало її, очі як у ямах, сльози блищать...

— Це ти,—кажу.—Як живеш?

А вона, мов крізь плач аж:

— Та оце ж, оце ж так!.. Іду, посилали в місце в одно, а вони й... напали.

— Що ж воно за паничі,—кажу,—ропутні такі?

— Писарчуки, сапожники... позб'раються, та й... дивляться наймичок... аби вечір.

— То лихо,—кажу.

А вона:

— Це й нічого ще, а то, а то...—та й заплакала, а далі так жалібно:

— А то... а то посилають по булку раз, я й пішла. А на дворі хороше, хороше було. Місяць... аж сяє, тихо та тепло... та ще ми живем в уличці, од дерева недалеко, та бузок пахне... А тут ще... як заспівають парубки десь, дівчата—Боже!—у мене так і забилося серце...

Натякнула й замовкла. Про Петра, видно, хотіла казати, помовчала й каже:

— Вони ото... сидять, співають, голубляться... Господи!.. так би й полетіла туди... Та заплакала тільки та й іду. Коли це хіп мене... з-під огорожі. Я—ой! а далі й... рот затулили. Та уличка глуха, так вони... так вони...

Не доказала, затулилась долонями та як ридне:

— Боже мій, каже, Боже мій!

Та поки й у вуличку повернула, все плакала.

Наука.

Людей у церкві повино. Церква—городська, та гарно в їй так. Громовинне світло сяє, свічки палають, образи блищать, а епалети на панах, ризи на батюниках так і мигтять. Батюшки кадять та:

— „Сей день, его же сотвори Господь, возрадуємся и возвеселимся в онь“!

Півчі:

— „Христос Воскресе“!...

Люде так і ворущаться, зодів так і шамтять на їх: христосуються, цілуються... Весело. Так і всміхаються всі.

На дворі, на східцях, по боках теж ворущаться люде. Тільки ці люде не всміхаються вже, не радіють. Ці, мабуть, не чують „возрадуємся і возвеселимся“. Ці, пообдирані, позгорблювані, простягають руки до кожного та тільки:

— Христос Воскресе!.. Подайте, що милость ваша!

Між ними і одна молодиця стоїть, теж обідрана така, та така худа, бліда. Перед молодицею — дівчинка малесенька, в лахмітті в якомусь та в чобітках, що так і червоніють пальчики з їх. На дворі холодненько, вітрець проймає, і воно чорнобривеньке, мабуть не помалу змерзло, бо щічки ті круглесенькі сині-сині, оченята карі повні слізок, а само аж на місці не встоїть: одно ніжки ті то сюди то туди ворочає, а рученятка свої манісінькі одно до животика від лахміттячко стромляє, одно стромляє.

Молодиця оце дивиться на дідів, та й собі: і пригнеться инший раз оце, і голову схилить на бік, і рот роззявить, та й нічого, почервоніє тільки.

Кашлянула, та й собі таки—тільки так не сміливо:
— Здр... Христос Воскрес!.. з празником з святим будьте...—та й руку простягла таки.

Ніхто нічого їй, тільки дід один з хрестами на грудях:

— Пху! І сорому нема їй!.. Хай уже ми...

Молодиця почервоніла зразу так, далі затулилась полою...

— Боже мій, Боже мій—каже—хйба ж хто й повірить, що ти тільки раз учора годувала дитинку скориночками?...

— Молода, не каліка,—дід їй,—заробила б... і нам би не заважала отут.

— Мої рідні!—молодиця йому,—де ж би я заробила? Я ж ждала, я ж виглядала... Що ж я робитиму, коли є нас... і без діток є...

Молодиця втерлась, помовчала, далі:

— Було б у мене що, була б хата, чи я б виглядала наймів отих?.. Чи я б оце стояла тут?.. Боже мій!..—Молодиця знов полу до очей:—Умер... умер покійник-чоловік... добре й зробив.

— Ну, киснеш!—визвірився дід з хрестами,—хтось подивиться на тебе оце!

Молодиця перехлипала, постобяла, подивилась кругом, пригнулась ще разів з кількя, далі до дівчинки:

— Парасю, моя дитино, проси ти!...

— Мамо, я змелзла,—дівчинка їй.

— Проси, моя дитино! Христос Воскрес, кажи. Тобі зручніш.

Дівчинка:

— Мамо, я їсти хочу!

— Ну ото ж і кажи: їсти нічого, кажи, удягтися ні в віщо.

— Спатки хочу, мамо.

Мати аж з серцем на неї:

— Преси, я тобі кажу, зараз!

Дівчина:

— Боюсь.

— Преси!.. Христос Воскрес, кажи. Ось пан іде... зараз!

Дівчинка:

— Хли... Хлистос... Восклес...—та й затулилась пальчиками.

— Чому ж ти руки не простягла ото? Ну й!.. Руку сюди! Отак держи!

Дівчинка:

— Змелзла он... змелзла так, а вони... а вони...— одвернулась до рундука, заплакала. Плаче так гірко, аж здригається вся.

Дивиться мати. Сльози тільки кап-кап у самої. Зітхнула, подивилась сюди й туди, та знов пригинаться давай.

Пригиналась - пригиналась—нічого.

— От, Боже мій—каже.—Ходім, Парасю, між паски ще.

Взяла за ручку, веде...

— „Пра - а - здниковъ пра... здникъ“ — чується з церкви.

Пасок коло церкви багато, та все такі жовті. Поміж пасками ліхтарі горять скрізь, люде стоять, гомін... Мати каже:

— Ну, підходь, Парасю... до жінки до тії. Христос Воскрес, кажи!

Дівчина мов не чує.

— Мамо, он спідницка гарна яка в дівчини.

— Христос Воскрес, кажи!

— Мамо, он паска яка, а яєчка які... червоні, дивіться!—показув, та аж осміхається.

— Я тобі... Я тобі що кажу?—гнівається мати.

— Що там? Куди прешся? Народ!—прогонить їх поліціант.

Ось трохи згодом ревуть дзвони—то вже паски святять. Забірають люде, несуть. Молодиця дивиться—стоїть, тільки слъози грають їй.

— Мамо, ході́те взе й ми, — каже дівчинка.

Мати за ручку її, похнюпилась, ідуть.

Люде скрізь так ю́рбами й сунуть. Звощики скрізь так і торохтять. Дзвони ревуть десь. Майорять хлаки улицями. Громовина́ сяє. А на небі а ні хмарочки; зорі тільки миг-миг...

Дійшли до базару, стала мати, думає.

— Мамо, ході́те взе! — каже дівчинка.

— Куди підемо?

Мати скривилась, за ручку дівчинку, та під краницю на піддашшя.

— Мамо, ну й спідницку бацила я!

Мовчить мати.

— Мамо, я яєчка хо́чу.

Мовчить.

— Мамо, дасте паски?

— А чом ти не слухалась, як я тебе навчала? Казла: проси! А ти слухалась моєї науки?

Дитина в плач.

Мати помовчала, вахилілась і пригорнула дочку.

— Моя дитино! Дай хоч поцілую тебе.

Поганяй до ями!

Думка одна вже в мене тепер: поганяй до ями! Молодий та зелений ще, жить би ще, жить, та.. що ж будеш робить? Не живеться.

Бідний батько, бідна матуся! Як це їм дивиться на мене змарнілого, хворого! Скільки вони вже діток поховали, повіряжали на той світ! Голод, холод. Було і обкладок, і гарячок!.. Хотіли, щоб хоч я вже жив, на мене надіялись. Було вже й позичать грошенят, та й чобітки й жупанок мені справлять. А йду в школу, то й олійки, й рибки мені. А підріс, оддали ще й у більшу школу мене. Хотіли у люде вивести.

— Учися,—кажуть було,—учися, щоб хоч ти не страждав, як ми, не спотикавсь по поденщинах.

А вчився я тоді у второкласній школі, що в біля нас у селі одному. Скрутно було їм слабим, старим, платить за мене у школу ту, та стягались, платили.

Розумів я вже й сам добре тоді, що вчиться треба було. Чимало вже й книг прочитав.

І вчуся було. Іноді як напишу було „сочиненіє“, чи вірш прочитаю, то вчитель:

— З тебе люде будуть,—було всміхнеться до мене.

Так радію було. Життя таким гарним уявляю собі. І що, й ту школу кінчаю думкою, і цим, і тим бачу себе. Та все дарма.

Любив я в школі обмірковувати це, те, докопуватися до цього, до того: що й небо, що й зорі. А як було отець завідующий, він же і законовчитель, стане про таке що балакать: про сорокоуст, маслособорвання, або що, як це чоловіка у царство уводить, то я:

— А як у кого наннять ні за віщо цього?

Так було косо погляне на мене. І от видають раз на святки нам білети. Дивлюсь, у моєму по поведінню замість п'ять стоїть три з половиною.

— За віщо це?—здивувався я.

— Щоб не мудрствував дуже, — отець завідуючий мені.

А то в неділю якось проповідь у церкві розказував він. Про благочестя розказував він, та згадав і про Чвира Івана.

— От чоловік, — каже, — на таких тільки й віра держиться.

Знаю Чвира того, — та й хто не знає його! — Там багатирь: щό поля, а щό худоби в його!.. І сам такий: що служення він у церкві тобі; трохи не що-году ікони у церкву справляє, хрести. Тільки... Люде жаліються на його. Як зійде, кажуть, на його землю скотина чия — і не оплатиться йому. А прийде зима, біднота ходить купувать хліба селами до його. „Оте, каже, заплати, так продам, а ні, то хай краще погниє воно в мене“. Далі й балакать не стане з тобою.

Ідемо з церкви, я й кажу до хлопців:

— Гарна віра, — кажу, — до церкви ходить, ікони справляє, а до людей звіриною буть.

Сказав і нічого б. От же треба котромусь це батюшці у вуха внести. Другого дня увиходить у клас він.

— Ну, так яка віра? — почав до мене. Оскирнувся якось хижо-хижо, далі: — Здавай книги, — плевелів нам у пшениці не треба.

Попрощався я з школою. Жалко було. Мав кінчати того року.

— От і довчивсь! — почав батько мені. — Що ж тепер?.. Я ж задовжився на тебе. Служи йди, на заробітки ступай!

— Так отак! — думаю. — Невже це так таки й піти по заробітках блукать? Здичавить, пірнуть у темряву, у

багнюку?! А вчення, любе вчення, книги, надії? Що робить? Як будуть?

Нудю світом. То в цей куток загляну, то в той. Далі:

— Стій,—думаю,—мені ж можна й дома учитися: на вчителя готувиться можна!

Гаразд. Добув таких книг, почав. Хитає батько головою.

— Геть, мабуть,—каже,—й часу не гай. Було б шануватися у школі. А тепер... думать он треба, що їсти, ходить у чім.

А мати таки:—Та хай ото доходить свого. Може ж таки що й буде з його.

Зітхне батько й нічого.

Готовлюсь. На осінь лаштуюсь їхати на ізамент.

— От, думаю, здам і... вчителем... я... вчителем!.. Школа, вченики... Буду їм розказувати про людськість, про небо. По головці їх буду гладить... Боже, як гарно! Буду запомагати батькові. Найму дівчинку матері, щоб хоч коло печі поралась. Мати ж така слаба... Заїло лихо. Пере дрантя було зімою в порванах чоботях; застудилась, кашляє так.

Думав, мріяв, та... чого життя таке?

Пішло по селу тим часом:

— Петро Гнатюків у Бога не вірує: з школи прогнали, до віри докопувався.

А багатирям саме це й давай. А їх у селі у нас є.

— А прислідить за ним,—почали,—бо з таких усе лихо стає.

Це б то забастовки. Тоді саме йшли вони в нас. Почали накидати очима мене.

— Та він занімається й книжками ще!—чую балакають.—Які то можуть бути книги у його? У школу ж він не ходить уже.

Не знаю, чи довго б ще вони „слідили“ за мною, чи ні, та під молотьбу пішов я на поденщину до одного з їх, до Гливи Петра. А я не все біля книг був, треба й заробити було. Молотили жито йому. Курява, спека. Між нами, поденниками, працював і наймит

Гливін—Яким. Такий парубійка заштовханий, блідий, худий, і таке щось після обіду сталося йому: положить сніп у машину, та й сяде, й сяде, та й голову схилить, а піт так і летиться з його. Дивиться Глива на його, здоровий, пикатий такий.

— А чого це, Якиме, заледачів так?—каже.

А наймит:—Нудить мене, так нудить... голова болить.

— Хм! Швидче до машини треба.

Наймайт нічого. Береться за сніп.

А я:—Він хворий.

Подививсь-подививсь Глива на мене так вороже, далі заклав руки за спину та й пішов собі, оглядає скирти.

Я:—Так от чоловік,—кажу,—замість того, щоб до лікаря, він „швидче“!

Він і почув, як повернеться:

— Що-о? ти людей бунтуєш!—визвіривсь на мене.—Демократ! забастовщик!

— А що ж ви,—кажу,—чоловіка хворого підгоните?

Він:—Ладно. Ти-и вже давно на прикметі у нас.

Світає. Лежу дома в хлівці, слухаю: лемент на горбді.

— Давай нам його! Де він?—хтось гукає на батька.

Не встиг я убраться, як ідуть до мене врячник і два козани з нагайками. Хвосьнули разів скільки мене, ведуть до хати. А біля хати стоять батько й становий.

— А ну, де твої книги?—становий до мене.

А батько:—Ага, дочитавсь!.. дочитавсь!—на мене так тремтяче.

Кинулись труситься мене. Поперекидали, де що було й у хаті, й біля хати. Не знайшли нічого такого, до чого б причепиться можна було, а проте становий:

— Заарештувать його!—гукнув до врячника.

— За віщо?—скарикнув батько.

Становий так яхидно:—А, ти не знаєш!.. Он бунтовщик. Оя у Гливи до чого він призводив людей?

Посідали козаки на коней, погнали мене.

— Боже мій, Боже мій!—б'ється матуся.

Судили мене, оправдали, та що мені тепер з того? Встигла тюрма й до суда забрать здоров'я, забрать надії, розбить життя:

Пам'ятаю: були добрі морози. Холодно в камері. Вікна побиті, сніг так і біліє на їх, а топить тільки для слави—і комін холодний. Сиділо нас тоді чоловіка з вісім у камері тій, селяне всі. Ходимо то до дверей, то до „нар“, позгинались. Носи сині у всіх, руки подубли; в того кашель, у того нежить, а в того вуха закладо. Що тут робить? Просимо „старшого“ просимо начальника:

— Пожалуста шибки повставляйте та топить більше веліть.

— Харашо.

Проходить тиждень, проходить і другий,—усе „харашо“. Довго ж це так буде? Підхожу я раз до прозурки.

— Діжурний!—гукаю. Не чуть. Удруге. Не чуть. Я давай стукать у двері. Біжить.

— Чіво бйощ двері?—кричить.

— Поки ж ми,—кажу,—б'удемо мерзнуть отак?

Ні слова. Пішов. Ось трохи згодом начальник іде.

— У карцер його на трое суток, на хліб та на воду.

Узяли мене, вкинули в яму якусь. Вохко, поночі, тісно. Сюди повернись—стіна мокра, вонюча, туди—теж. Діл кам'яний, холодний, як лід, а одежі на мені одна чумарчина. Топцююсь. Прийшла ніч. Лягти нігде. Схиливсь на одвірок, куняю. А то на третю вже ніч стою, ноги підломлюються мені, голова хилиться. Ліг, не знаю й як. Полежав правим боком на холодній долівці, та це й дістав собі. Болить у боці й болить. А зворухнись до чого—колька, задишка.

Так отакє то мені! Молодий, жить би, працювати би...

Та ще хоч би з навкола не досаждали, а то:

— Ага,—радіють багатири,—так йому й треба, щоб не був дуже розумний!

Мотається, мотається батько сам... знесилений. стомлений, так сумує сердешний. А тут ще й хата хилиться, хлівці боком лягають. А в матусі, мабуть, і очі не висихають ніколи. Бідна матуся!

— Сину мій, сину!—плаче,—та я ж ждала невісточки... Та я ж думала, що ти й сам житимеш, та й ми, немічні, за тобою, а ти... Та як уже нам і ховать вас навірилося!..

Така слаба, нездужаща, гріє липовий цвіт, ромашки мені:

— Лічися, мій синочку, лічися!..

Посилає й до лікаря у лікарню. Ходив.

— Що ж,—каже лікар,—це хвороба така, щобвилічить її, треба їсти добре: м'ясо, яйця, молоко; стеретися простуди, у чистому повітрі жить.

От і лічись! Де я візьму їства такого? Огірочки, картопелька—оце мое їство! Або як я устережуся простуди тій: улягтися ні в віщо, в хаті холодно, топиться гнойком; повітря: дим, чад... По-о-ганяй до ями!

С. Харківці,
Лохвиц. п.

Немає матусі.

Немає матусі! У глухій, темній могилі вона. Тиха, спокійна лежить. Лежить і не бачить, як сонечко сяє, небо синіє вгорі. Не чує, як турбуються люде, сваряться, їздять, ходять, живуть. Як же це так? Ще ж так недавно наставало Різдво і вона, немічна, жила все ж, турбувалася, розгівляться готувала, чепурила це-те. Ще ж так недавно вона так жалісливо клопоталась про мене:

— Боже мій!.. такий слабий, знесилений... Та як він і житиме, хазяйнуватиме?!

Ще ж так недавно я палець урізав собі і вона так бідкалась і зав'язувала мені його.

І це нема її.. Немає!.. Чи може це сон? Так ні. Я не сплю. Он сонечко світить на дворі, сніг біліє, виблискує, цвірінчать горобці, а в хаті так сумно, так тихо, нас тільки двоє: зажурений, старий батько, та я. Як же це так? А може вона ще на дворі де і ось-ось увійде в хату, така: в кожушанці нагольній, бліда, худа, глибоко очі; посидить на осліниці, одлихне, потім:

— Чи ти їв що сьогодні?—спитає мене. —Взьми сальця отам трохи в ковганці.—Або:—А чого в тебе очі так позакружлювались? Чи не болять що в тебе?.. Гляди себе, моя дитино, не ходи роздягнутий, не піднімай по багато, як що робиш отам.

Дорога матусю моя! Та хоч би ж хоч у сні тепер я почув це од тебе! Невже тепер байдуже тобі: я, хата, хазяйнування моє? Невже байдуже тобі сум мій, порання моє біля печі невміле: і борщ недокіплений, і паляниці глевкі, і в тісті все... Байдуже?!

А було... Усе, все тепер пригадується мені. Невеличкий ще я. Жильоточка на мені черкасова, штанці вибійчані. Вечір. За садком підбивається місяць. Соловейко щебече в калині. Хрущі поміж деревом літають, гудуть. Пахне медом, кленками. А ось... Загорода ось. Молочко в їй бульчить, мекає телятко в хлівці. Стоїмо: я, Сергійко, штанці у смолі, Марушка, в спідничині пістрьовенькій, — менченькі мене. Зазираєм, як матуся доїть корову. Нахилилась. Дійничка в руці. Очіпок синій на їй, корсетина; білолиця, чорнява сама.

— Моні? — питає нас. — Мої маленькі! Ось зараз.

Процідить, налле нам у миску, хлібця м'ягенького накришить туди, посажає нас на матці під грушею, вечеряємо. А далі прокаже нам Бозі, спатки покладе нас, вкриє, хрестить.

— Спаси вас, Мати Божа, Царице Небесна... Огради і помилуй їх... — шепоче над нами.

* *
*

Підрастаємо ми. Оддали нас у школу, — непременно! — щоб розумні були. Тому свитину, тому чобітки. Чуває голову батько, не знає, де взять.

Матуся: — Боже мій! — турбується. — Позастужуються діти!

Пригадую. Були раз чоботи страх порвані в мене. Були у неї цілішенькі трохи.

— На, на, моя дитино, взуйся!

Оддала їх мені! А сама.. Прихожу я з школи. Зімою діло було. На лаві сорочки лежать попраті, а на ослінчику вона, матуся, сидить, недоноски роззуває якись. Онучі мокрі в неї, так вода й біжить з їх; ноги сині, пальці позлинались та аж побабіли неначе. Викручує онучі ті, виливає воду з чобіт.

Бідна матуся! Скільки раз вона так застужувалась!

Кремезна зроду, бадьора була, а й не підійде в оді, занедужає так. А праное було! І мішка підіймає, і це й те, і ні дня їй, ні ночі. Так усе знесилювалась.

Підросла Марушка. Повновиденька собі, чорнобровенька, оченята карі.

— Рости, моя дитино,—було їй каже вона,—рости, та хоч у якій-небудь пригоді ставати будеш мені, біля печі хоч.

Росте Марушка, походила в школу, привчається дома.

— Це так, а те так. Чепурненько, доладненько треба,—муштрує матуся її.

Берегься Марушка. Чепурить і хату вже, і біля печі вже вміє. Така рада матуся. Підріс і Дениско. Був самий меншенький. Такий карапузик утішненький. Хату замітає оце, соломку пхає у грубу. На коліна лізе тобі, по лиці гладить тебе, сміється, щечече. Втішається матуся. Та... прокинувся тиф у селі. Поховали після нового року Дениска, а днів через скільки і... Марушку. Звалилась матуся, не знає, що вже й робити.

— Та моя ж і помішнице, та моя ж і жалібнице!—за Марушкою плаче.—Та що ж це таке, та поки вже ми ховать будемо вас?!

Бідна! Скільки вона перенесла горя того. При мені вже тоді з діток Марушка четверта в могилу пішла. А поки ще й мене не було! Розказувала:

— Холод у хаті, голод. Було двойко перших, чималенькі вже,—померли. Потім після цих двох було четверо, бігунчики вже, та прокинулась хвороба, та... За один тиждень усіх... подушила. Двох дівчаток одного дня. Лежать: одно на лаві, друге на столі.

— Легко сказати! Трохи й не збожеволіла я,—каже,—тоді. Тут ось були дітки, щечетали, бігали, а тут і нема!

Перенесла! Та хиба ж тільки це?

* *
*

Поховали Марушку,—зісталось нас двоє: я та Сергій. Сергій кончив второкласну,—й у второкласну школу ходили ми, біля нас недалеко вона,—учителю-

вати пішов. А я, що, мовляв, „розсуждав, залазив у ересь“, не кончив і пішов у писарі. Високомірря, низькопоклонство, хабарі!.. Остогидло писарювання мені, оселився дома. Голодний, обірваний, та сам собі пан!.. Ліс, поле, місяченько, зорі, соловейко щибече... Хожу, про „карі оченята“ мрію, про ціль життя, про щось гарне, велике, божественне... Тільки... все ж нудьгую. Так мрії мріями й вістаються. Як ось настав рік 1905. Заворушилися люде. Кличуть до боротьби за рівність, братерство, свободу! Так от де я знайду собі і мету життя, і карі оченята, і щось гарне, велике! Ухопився за це я. Розказую селянам, книжечки їм читаю. Трусять мене, трусять брата. Заарештовують мене. Плаче матуся.

Аж ось 17 октября. Маніфест про свободу! Боже! Значить жить на світі є для чого?! Значить є на світі братерство, правда, добро?!

Заснувався Крестьянський Союз. Почав і я працювати в йому. Гуртую селян, кажу їм це-те, мирне, любе. Так мені весело, гарно. Так ось-ось воно мета життя та!.. І тут почалось... Знов заарештували мене... Отут ще!.. Скільки ще тут перетерпіла горя матуся.

Перш ніж заарештувать мене, попорипала поліція хату. Ховався я. Було кого заарештують, то й б'ють. І я то по родичах вештався, то - що. І от було хвалиться матуся мені:

— Часто й серед ночі,—каже,—слухаю: гремлять козаки. Хату обступлять тобі, перекидають усе, на горіще лізуть з огнем. Кричать на батька, на мене: „Де він? подай нам його, сякого-такого!“ А раз,—каже,—батько сказав щось не до вподоби їм, вони й давай шмагати нагайками його, сам становий звелів. І стіни й стелю в хаті оббили.

А то... на Новий Рік діло було. Не думав я, щоб тоді хто приїхав по мене. Сижу дома в хаті, якусь книжку читаю. Як ось батько:

— Козаки!

Я зирк у вікно: летять, попрігинались на конях. Я—куди? Прожогом, та в хижу.

Мати:—О, Боже мій, оце так!

Ухопила замок, замкнула мене, стоїть ні жива, ні мертва. Увіходять.

— А що, дома?— озвався котрийсь.

— Ні, нема.

— Ну, як і найдьом же!

Позаглядали туди-сюди, зупинились біля хижі.

— Одчиняй!— кричать.— Довго ми будім ездить отак?!

— Та нема, Господи!..— А голос дріжить їй, дріжить.

Врядник, що то вже сталось йому:

— Ну, далі поедім.

Становий сидів на санях на улиці, доложив йому врядник:— Нікак нет його!— По хали. Вийшов я з хижі, дивлюсь: біла-біла матуся стоїть.

— Ху, як же й злякалася!— каже.— Страшні такі шапки волохаті, сами з нагайками та з ружжами.. От-от!..— думаю...— Ху, аж мороз іде по мені!

Вийшла далі з хати, сюди-туди подивилась, постояла, знов увійшла.

— От напасть отака!— почала.— Хотіла, чи не можна б оце зійти де тобі, бо... Коли б козаки знов не забігли, бувало вже так. Люде он... багачі: Заїць Дмитро, то що, і підлизники їх, стоять біля фіртки, та: „він дома, то вони шукали його погано“ і дивляться на горб, неначе стережуть тебе.

А тоді через багачів, та через прихвостнів їх так часто й поліція грала за мною. Раз-у-раз їй про мене нагадували. Та ще й зараз багачі,— а їх та багато у нас,— гострять зуби на мене.

— А, сякий-такий,— кажуть,— землі хотів харпакам, слоббди!

Поліз я на горище в полову. А матуся... ходить, бідна, з батьком то з хати, то в хату, ждуть: чи швидко од фіртки розійдутся.

Поринив я після цього зовсім з села змандрувати. Знов матуся:— Боже мій, холод, зима!.. Куди ти? як ти?

Турбується, грошенят роздобуває мені. Роздобула і аж цілих шість рубликів. І сього й того знайшла

мені, поцілувала мене, перехрестила, подавсь я. Було тоді мене скрізь: і по монастирях і по нетрях босяцьких. І босяком і „рабом Божим“ був. Не легко було без пашпорта жить.

Зморило таке життя мене. Навернувсь я літом додому.

— А що, де ти?... як ти?—зустріла матуся мене,— тут таке... пожежі, крадіжки... І багаті все на тебе: „то все, кажуть, з його, з сякого-такого“. А тут ще... ніби то хтось у Западінцях бачив тебе, то в Бесалах, то прямо дома. Ганяють козаки. „От як піймають!“—думаю. Або схопиться заверюха оце: „Де це він?—думаю.—Може де замерзає оце?! Боже мій!“ Печуся-печуся. А тут ще й не хвалися нікому горем своїм. Багаті зразу: „Чого вона за ним, сяким-таким, кисне?! Учить було б, а то... й сама така“!

Оселивсь я в бур'яні дома. Матуся пиріжечків туди носить мені, цього-того. Та недовго. Пожежі, крадіжки оті!.. Поліція раз-у-раз у селі. Хто це все робив?! Страшенно це турбувало мене. Це ж прямо скидалось на підступ під волю, все діло ганьбило... Помітили мене в бур'яні. Схопили. Було!.. Допросив мене слідчий за Союз Крестьянський і нічого б, оддав під догляд поліції. Та поліція, не довго думаючи, призначила на два годи на заслання мене і призначила як... „анархиста-террориста, наводящаго смуту на мирныхъ жителей“... За пожежі! Так от!.. Слідчий не пускає на заслання мене. Зіставсь я в тюрмі. Ходить батько з саковками до мене.

— А що, як там мати?—питаю.

— Та так... звісно... плаче. Та ще в нас балакають, що тебе вже, поки й віку, додому не буде. Багаті як захожуються, щоб тебе і там ще де-кого, хто в чім замічений у їх, приговором обчеським на завжди зіслать. Особливо на тебе беруться.. А щоб і обчество бралось, вони: „Он він, сякий-такий, кажуть, брав великі гроші з жидів, та це й... і крали й палили через його,—приводив. І от що поліція, кажуть, а то ще

й ми повчимо його, сякого-такого". Чисте горе! Летіла б до тебе, п'ять верст же, не дійде, а приїхать, бач, нічим.

А вона до того часу так знесиліла вже. Змарніла-змарніла і жаліється було: колька, попереk болить, голова, в животі. А кашель! Як захватить іноді було, особливо уранці, на ногах аж не встоїть.

А раз приніс мені батько хрестик новий, стьожечку, сумний такий.

— Це,—каже,—благословення од неї тобі. Бо... вже мабуть... нам не бачить тебе. Приговор обчеський уже склали багачі про зсилку. Тільки... як складали!.. Зробили десь у хаті в свого список, кого їм треба зіслать, приїхав становий, зігнали обчество, вони розмістились поміж дядьками чоловіка по стільки: ті там, а ті там, і як спитає становий ніби то в обчества з списка того: „такого-то нада вам?“—„Не нада!—гукають з-поміж дядьків,—без уваження!..“

Гукали ж тільки вони, та ще, може, який їх приборчик, а вийшло, що ніби то порішило все обчество. На приговорі ось підписуваться. Мнуться дядьки. „Підписуйся!—причепляться до якого,—бо, значить, і ти такий і тебе заберуть“. А неграмотних писарь по-підписував без їх відому з старих приговорів якихсь. Так отаке! А почне котрий розсуджати: „За віщо, мов, такого зсилать?“ „І його на зсилку!“ гукають. Де ж пак! Були й мене записали зіслать, що стояв за тобою, та якось таки... А одного за те тільки, що політичного взяв на поруки, зсилають. Та ходив і до земського це, жалівся йому... І слухать не хоче. Ще й радів. Що ж тепер? Більш нічого... Молись Богу, сказав, Богу молись... А це ось оладочка тобі, нездужаючи пекла.

На літо перегнали мене з „нашої“ тюрми в іншу. Годі вже батько до мене ходить: п'ятьдесят верст. Проходить скільки часу. Не жду нікого до себе. Якось забряжчали ключі раз, одчиняється камера.

— А ну, стройсь на свіданіє!—діжурний до мене.

— Хто ж би це?—думаю.—В посітительську вхожу. Зирк! Стоїть у куточку—і хто? Матуся! Така зігнута та загоріла, вкуріла, в очах сльози.

— Дитино моя!—кинулась до мене.

— Нидзя, нидзя сближаться!—старший їй, стояв біля нас. Виняла хусточку, приклала до очей.

— Що нового?—питаю.

Помовчала, далі:—Та там... Боже мій!.. Там таке... Балакають багачі, що тебе вже... Закували й роз... розстріляли. Дивиться на мене так жалібно. Втерлась хусточкою, далі:

— Радіють, а я... не сплю, не їм... млію, млію... А тут ще сич кричить на покуті... вміраю. А це письмо од тебе прийшло, аж ожила мов. Пиріжечків спекла тобі, булочку, підводу наняла і це... Тільки... Боже мій!.. Насилу впрохала начальника, не пускав до тебе: „ні-каких—каже,—свиданій сьогодні, в воскресення приїдеш“. Прошу вже, прошу: та я ж, кажу, забилась звідкіль, та й підвода чого стоїть мені!—три рублики!“ А він: „А мов то дело каков?“ Та насилу таки... аж вилаяв. А за пиріжечки, за булочку... оддам я йому, кажу. „Нидзя!“ Та так і не дозволив. Отаке! А я ж пекла!

— Нидзя!—обізвався тут старший,—потому... циркуляр єсть: лівольвер, або що друге, бонбу, наприклад, так передать можна. У нас є што їм кушати.

— А змарнів як!—матуся до мене так пильно.—Як же й змарнів, моя дитино!..

Дивиться на мене.

— Ну, скорей свиданіє делайте!—старший нам.

— Та питають мене: „Де твій синок?“ „У тюрмі“.. Боже мій!.. А це ось я сорочечок тобі, штанці...—Розв'язує вузлик, бере старший у неї, розтрушує, рублики щупає.

— Так будь ваша милость!—матуся до його,—візьміть і пиріжечки йому. Мені ж як некти їх було... нездужаючи.

— Сказано раз!.. Чіво ішо?..

— От Боже мій! А там ще балакають, що ти, моя дитино, в Бога не віруєш: не хрестивсь, кажуть, як був у церкві колись. Так мені тяжко це слухати! Молись, мій синочку, молись, бо... тут страждаєм, та як і на тім світі ще...

— Ну, доволно вже. Виході, бабка,—старший їй.

— Так стій,—до мене вона.—Та як ти?.. Коли ми ще? Чи може вже...—Та й знов хусточку до очей.

— Виході, виході, не помагається больш.

Подивилась так болісно на мене, скривилась, по-дибала.

* * *

Сижу в тюрмі, життя смакую. Весна ось на дворі. Там десь за мурами карі оченята співають, соловейко лящить, а тут сидиш... Зневага тобі, сморід, сирість, голодний. Сидиш, позираєш на сонце, ждеш ночі, ждеш, щоб забутися, заснути швидче. І то... як блощиці дадуть. І це сьогодні так, завтра і хто зна поки! І це до суда ж! А там що ще суд заспіває!? Всього найтяжче було думати, що не ж я заслання в тюрмі одбуваю! А заслання, хоч воно й заслання, а все ж не мури, не ґрати. Прошу губернатора, прошу і міністра: „Не держіть мене у тюрмі“! Одповідь одна мені: „суд е за вами“. Сижу так більше году вже. До судовиків ще пишу: „Або відпустіть на заслання мене, або швидче судіть“.

Жду-жду, одповідають: „Ваше діло передано на дослідвання, бо ще знайшовся один причетний до його“. Що тут робить? Пишу до губернатора знов і аж до прокурора палати пишу: „Погодіться, мов, між собою за мене якомсь, бо це хто його зна коли буде суд“.

Жду-жду,—нічого не чути. Залишив я й ждати. Як ось місяців через вісім,—через вісім місяців!—приходить: „На етап у В'ятську“. Слава Тобі Господи!—Радію... Пішов... І що ж?.. Попойшов щось місяців коло двох в тісноті, що ні лягти, ні сісти; у воні, що

аж очі сверблять; між кузками всякими, між хворобами всіх розборів; між „фартовими“, що так і бійся, щоб не обідрали тебе; голодний, що дивишся й крихот... Попойшов. Пожив у В'ятській щось з тиждень, подивився тільки, як жнуть там, і знов на етап, на суд у Лубні. Ще місяців коло двох попойшов... Вже й на суді я. Тільки що встиг.

Були в мене свідки, що злочинного не робив я нічого. Оправдав мене суд. Зіставалось мені ще трохи заслання. Хоча перше, чисто адміністративне, в Вологодщину, я давно одбув у тюрмі, та друге ще зіставалось, „обчеське“, якого не добув у тюрмі. А мене й по „обчеському“ на два годи призначено було. Знов мене на етап!.. На цей раз я на тиф заслаб у етапі. І у самій московській Вутирці аж на півтора місяці застряв.

На перший день Різдва прибув я на місце. А на другий—засланню кінець.

* * *

Після нового году став я дома, змарнілий, знесилений?

— Отак!—клопочеться матуся,—який був хлопець: повненький, рум'яненийкий і на віщо звівся!? Очі, як у ямах... блідий, худий. Ну, та слава Богу, що хоч прибув, а то... не буде, не буде!—радіють тут. А це й я... Трохи, трохи цю зиму не випрягла вже. Так мене було присутяжило: лежу й не встаю. Так усе болить. А тут ще батько сердиться, що ти в тюрмі, я нездужаю. Згонить оскому на мені, лає мене. І не топлено в хаті, нічого. А на вікнах сніг. У роті не рiски. А тут ще кашель, та з кров'ю. Так було... Жду вже, жду тебе... Поправляйся ж тепер, моя дитино, набірайся здоров'я, та шукай переміни мені, женися, бо... горе-горе!.. Так уже трудно спотикатися мені...

Замість поправки, незабаром звалився я зовсім. Після тифу в етапі спав на холодній долівці у ярославському казематі. А на засланні під мороз, що аж

дим устає, „освободився“ в чумарчині купенькій. Болів попереk у мене, починало у піт кидати мене. А то почався й справжній плеврит: рипить у боці, колька, задишка,—лежу я.

— Отак!—плаче матуся.—Порадував!

Піклується біля мене. Рибку смажить мені, горілочку з стрючком, з хріном підносить мені. Чайок у чавунці гріє мені. За булкою посилає батька в крамницю; за підводою, щоб повезти у лікарню мене; молочка там і там питає мені. А й сама ж... сяде на ослінчику, та як закашляється оце і не оддихне.

— І що воно в горлі тому?—каже було. Неначе там лапою дере собака яка. А в грудях!..

А як я не любив, як вона ото кашляла було! Злюсь було, щоб і робив. Лежу та:

— Ото ще! Ану як би не кашлять!—було гукаю на неї.

Так було иноді од цього й покотяться сльози в неї. Злий такий був я. Злий на себе, на людей, на життя. Тільки... все ж, на що я матусю так ображав?.. Що б я дав тепер, щоб хоч почути її кашель!

Лежав я так місяців зо три. Далі підвівсь. Хожу й роблю де-що вже, а проте слабий такий: у боці поболєє. І блідий сам, блідий.

Минає скільки часу, однаковий я.

— Та це з його поправка така?!—клопочеться матуся моя.—Боже мій! Як же він житиме?.. Ще таки хоч поки я це ворочаюсь, біля печі хоч, а згорну я руки? А там і батько підтоптавсь вже... Ех, заїла тюрма синочка мого!

А ще ж не знала вона: тоді я ще сподівався тюрми. Видралось ще якесь насилля над справником. В тюрмі ще мене за його допитували. Хоча проз це друге діло я проскочив був на заслання, не додивились якось. А це знов ждав я суда, під надзором поліції був.

Клопочеться за мною матуся було. І до бабів, і до лікарів було посилає мене. І є яка копійка у неї—дає мені, а я... Чому хоч я не повів був у лікарню її? Було каже мені:

— Пошукай підводи, та повезеш... Може, хоч трохи полегча мені... хоч під груди не так підпирати, може, буде. Та кашель... може, хоч трохи втихне.

Не думав я тоді про те, що таке мати і що значить утратити її. Та й не вірив таки, щоб їй допомогли що в лікарні. Дужча була, сама ходила туди і каже було:

— Ну й у лікарні в тій! Сіпа тебе, сердиться і... аби з очей тебе.

Так то воно, так. А все ж... Чому я таки не повіз був ні разу її? Шпигинарь з крамнички... всі її ліки були.

В-осени їду я на суд.

— І це знов?—клопочеться.—Боже мій!—Вийшла аж за фіртку за мною, шепоче молитви:

— І Господи й милостивий, визволи! порятуй!
Дали мені дві неділі арешту тоді.

* *
*

Співають у нас кури й співають. Злітає з сідала котра, або оце доріжкою йде, зупиниться, витягне шию і, неначе півник який молоденький: кукуріку! Або почнуть оце кричать ні з сього, ні з того всі.

— Не на добро це!—турбується матуся було.

А то вже перед святками Різдвяними варилась каша пшоняна в печі, та взяла й вилізла з горшечка, аж підняла покрішку.

— Хм!—здивувалась матуся.—Так як на вміруще.— І подивилась на мене так жалібно, неначе подумала:— хоч би не ти... не дай Боже!

Не знаю, чи є в цьому щось... щось таємне, чи ні. Було це все так. Святки Різдвяні настали. Холодно—страх! Вікна понамерзали, двері набрякли, і в хаті не вдержишся. На матусі стара голубенька блузка Сергієва. Порається біля печі собі, картопельку чистить, борщ готувить, це-те... і на лиці, дивлюсь, синя, змерзла, а проте така рада: Сергій он у гості приїхав, ще й розговіться розживсь.—Бадьора ще—думаю.

Як ось проти четвертого дня уночі, слухаю, стогне на печі матуся моя. А тії ночі нездорово так було і мені: попошуміло в ушах, у голові; учадів ще вдень. Та й вона ще вдень жалілась на голову. Стогне і болісно так.

— Це щось так їй,—думаю.—Пройде.

Розвиднилось. Дивлюсь, не встає вже й до печі.

— Отам сам,—так стиха до мене.—Те так, а те так. Та Сергійко... Сергійкові отам смащненько гляди. А мені сливók там звари... Так забажалось кислого.

Зварив і сливок їй. Покуштувала, та й годі. Страдна, страдна зробилась. Погляд став такий бодісний, очі каламутні, на губах смага лягла. І що-день, усе гіршало їй. Суха зробилась, суха. І водою холодною тільки й живе. Лежить—стогне, а підводиться стане—кашель. Шпиґанарю просить. І така.. одно:

— Отам, чи ви обідали вже?.. Щоб не перекинів отам борщ. глядїть. А Сергійко там як? Оце пого-стює!.. Та Істи курочкам отам дайте.

А то вже раз сидить на печі вона, я на полу. Дивилась, дивилась на мене, далі:

— Отам паляниці посохнуть у печі,—почала до мене.—Повиймай... Та кутю... кутю к Хрещенню отам. Чи ти вже мішав її?

Дорога матуся! Що то вже ввижалось їй? Паляниць тоді не було в печі і кутю к Хрещенню було ще рано варить, був ще тільки другий день Нового году. Дивлюсь на неї: губи сині, руки сині, тонесенькі. Сидить, волос кругом голови обводить, об'язує хусточкою. Тільки не слухала вже хусточка її. А очічка вона й зовсім надїть не могла. А чепурна була.

Увійшла Олена, жінка одна, сіла теж на полу.

— А що, як ви там?—питає її.

Подивилась матуся, далі:

— О, трудно мені, трудно... спина... колька у грудях... П'ю-п'ю шпиґанарь—нічòго.. Хоч би хоч не кашель оцей!—З яким стражданням вона кашляла вже!.. Помовчала.—Та ніхто й не навідається до мене,—по-

чала,—не вірять лихові моему всі... ні свої, ні чужі... І старий... посилала: „пиди мені в Бесали, Ваську привзи“,—сестра його—як не чув.

А це так справді й було. Усі вже звикли до слабування її. Не вперше, мов.

Утерла хусточкою очі, далі:—Отам у скрині на смерть мені є: крайка зелена, платок, запаски, сорочка дівоча... дівоча... була я дівчиною!..—Помовчала.—А тепер... як же все швидко зникає.

— А хіба ви вмірати вже думаете? — Олена до неї.

— Ох, як би це мені Марушка жива, моя дочечка... Вона б це... біля мене була. Та вона б це й скупала мене. Нема!..—Помовчала.—А може б ви купель нагріли б мені?.. прийшли б з Настею завтра... скупали мене... може б я ще... Так би ще хотілось пожити... Не жила, а страждала... і так би хотілось побачити, як хлопці... синочки мої... Ну Сергійко... надійнішенький хоч... Як би я невісточки хотіла діждати!.. А от цей?—такий слабий...

Смеркло. Прийшов десяцький із зборні. До врядника кличе мене. Аж жахнулась матуся:

— Це... це зно-о-в напасть якась! — промовила.

Прийшов од урядника я. Очі їй сплющуються і сама не одведе уже й голосу, а ще таки:

— А що-о?.. що-о там?

А мене тоді заарештувати приїхав урядник. Сидіти ті дві неділі,—прийшло з суда. Насилу впрохав не забірати, підождати з тиждень, поки як мати.

* *
*

Цілу ту ніч і не спала вже. То встане, на стіну схилиться, то ляже.

— О, Боже мій!—иноді скаже.—По-о-дай води!

Подам. Налле у долоню та на груди собі, або на спину за шию. А то хотіла зсунуться з печі. Схопився Сергій. Ми на полу з ним лежали.

— Куди ви?

— Пече мене.

Поміг їй ізлізти. Сіла на лежанці, повісила голову, далі й схилилась до мене на піл.

— Холодно,—кажу,—тут.

А воно що таки було й холодно, а що таки... боявсь я її, такої недужої... Боявсь!.. Так от!..

Вона:—Я-а не до-о-вго так буду.

На піч зсадили її. Знов то ляже, то встане.

— О, пече мене!—промовить оце.

А раз:—Як же й змерзла! Холодно ж як!.. Де мій купіль?.. у купіль мене... я ж казала... о, де Марушка моя?.. А де Васька?.. Я ж посилала.

Чому хоч я не пішов був по Ваську?! Або чому хоч не покликав до неї Гальки-сусіди!? вона її теж згадувала. Усе хай ще, мов... може ще вона так..

А то:—Не вся я... перерізали мене... де половина моя?—І очі її то заплющуються оце, то розплющуються... А зривається кашель, лице її так витягається і вона тільки кахикає глухо-глухо якомсь.

Світати починало. Давай вона води прохать не в нас із Сергієм, а в батька.

— По-о-дай, а то во-о-ни наморились уже й та-а-к біля мене.

Батько не дочув, мабуть. Лежить. Подав їй Сергій. Вона вмиваться давай: у жменю та на лице воду, гладить рукою... Що за знак? Далі волос на голові давай докучи збирать. Поворочалась ще трохи, нікому нічого вже, лягла лицем до стіни,—головою до полу лежала,—зігнулась, щось десь, неначе в горлі, зарепотіло у неї і не чуть... Не чуть стало нічого. Чи не підведеться ще?—З полу дивимось. Лежить, не ворухиться. Схопився Сергій. Глядить за лице її, за шию, за руки, прикриває ряденцем: хай матуся, мов, спить, зогрівається. Схопився і я. До неї, аж... Спить матуся і спить... не підводиться вже, і ніщо вже, ніщо не зогріє її. Сплющились очі і на-віки вже сплющились. Зупинилось серце, що так турбувалось за нами, зупинилось на-віки. Так ми розлучились з матусею нашою... з матусею!.. не попрощалися навіть... Прости нас!..

Розвиднялось на дворі. Настав в день третій року 1910, похмурий, сумний.

* *
* *

Клав і в домоину... в домовину!.. Її, матусю мою!.. Була вона вбрата в сорочку дівочу, керсет, запаски, платком чорним пов'язана. У руках хрест, свічку держала. Взявся за рушник, на якому вона голою лежала і... що таке? Мертве лице її повернулось у мій бік, неначе спитати хотіла мене: „А як ти житимеш це?“ І скільки я не силкувався, щоб виправить його, так і зісталось.

Вечоріло. Сніг по кладовищу білів, голосили дзвони. Вітер холодний корогами матляв. Хмарно було. І тоді... тоді матусю мою, матусю, що дала життя мені, що ось стільки літ піклувалася мною, страждала, мою неньку рідненьку накрили віком важким, гвіздками прибили і... у яму... у яму впустили... поруч з Деніском... Та хоч би ж хоч карточка фотографічна після неї зісталась була!

Скажи ж тепер мені, матусю моя: чи ще коли голочком годувати будеш нас так? молитви над нами так шепотіти? так піклуватися мною?.. хоч через мільйони год?.. Чи ні вже, ні?.. А скажи: що ти там відчуваєш тепер?.. Ти, що так молилась кагала мені, щоб хоч там не страждать? Що ж тепер там?.. Скажи бо!.. Ти ж було клопочешся, як жить буду я. Скажи ж тепер, тепер усе відомо тобі: на що жить?! Яка там нагорода за страждення життя!.. Спокій, вічний спокій, небуття?! І це ми розлучились з тобою і розлучились на віки, на-віки?!

Ой страшно, сумно, матусю!

Спи... Спи з миром, ненько рідненька!

С. Харківці,
Лохвицького пов.

Прощай, життя!

З щоденника одного самоубивці.

Високошановний п. Редакторе!

Покінчаючи з життям, надсилаю до Вас декілька уривків з мого щоденника, чи не надрукували б Ви їх. Може вони і нудні, й не інтересні, а все ж... Нехай би їх прочитали ті, кому живеться на сім світі весело, гарно. Нехай би їх прочитали... карі оченята, вдихаючи оце пахощі весняні, слухаючи спів соловейків. Нехай би... Ось ці уривки.

25 марта. Ну, де таки моему свідоцтвові дітсья? Ось як повернувся з заслання, розшукую його і... ні слуху, ні духу. Становий зразу казав мені, що вкупі з книжками, які тоді забрали в мене, воно в жандармське управління пішло. Справлявся. Одновіде:

— Не имѣется у нас такового.

— Ну, мабуть у губернатора воно, — становий тоді мені.

Справлявся і туди. Теж „не имѣется“.

— Ну, значить, ви сами десь заділи його, — становий тепер мені.

Так от!.. А чого воно коштувало мені! Скільки потягся мій батько, поки на вчителя вивів мене, поки я здобув його! І тож треба таке: з учительовання увільнили, заарештували, потім заслали, свідоцтво знищили, а за віщо? За те тільки, що книжки селявам читав, про де-що розказував їм.

Ах люде, люде, злі, хижі!

А в хаті чадно й сьогодні. Це знов почне боліть голова. Таке те топливо кляте: тільки курить, як ним топить. Димарь одтулить би—холодно ж і так у хаті. Коли вже воно буде теплішати? Уже ось Благовіщення сьогодні! Дме вітер з півночі й дме. Яка ж вона й холодна, противна та північ! Та поночі в хаті як... Чиста кузня, не хата. Вікна невеличкі, поналатовані; стеля нависла; стіни понасуплювались. А якого б його чорта звісти хоч? Борщ так смердить буряком, цибулею. А чого хоч батько той полом так торохтить? Ліг одпочити і повертається на йому, неначе поламать його хоче. Такий він уже невеселий.

— Навчителював! — все він зітхає, дивлячись на мене.—Думав—і я за ним житиму, а він... тільки до втрати довів.

А його бувший наш учитель сільський, Олексій Іванович, так був захопив до цього. Прийде було аж у хату до нас, та:

— Жалко занехаять такого. Серйозний хлопець, читає все, думає. Як-небудь спроможіться... нехай вчиться; щось може вийде з його.

Пху! Пишу ось, а руки, як лід. Як горілим смердить! Аж у висках сіпає вже. К чорту!

4 *апріля*. Чого мені так тяжко, так сумно? Неділя. Був я сьогодні на могилі у матері. Це вже три місяці вчора минуло, як вона, стомлена стражданням життям, спочиває у їй. Було покійна розважає мене:

— Молись Богу, чого бо ти так нудьгуєш усе?..

Тепер нічого, мовчить. Був у гаї. Тепло, соняшно, гарно. Синіють скрізь проліски; кузки всякі вилазять на сонце, мухи вчаться літати, співають пташки. Так любо. Весна оживає... Боже! Іду і так мені бажається поділитися з ким цими враженнями, повтішатися красою. Дивлюсь—нікого нігде. Як ось зирк за горб—ідуть двоє назустріч мені.

Перше: панночка—плаття чорне, платок голубий, личенько біле...

— Ах, карі оченята, створіння божественне!— хочеться крикнути мені.

Друге: картуз—околиця плісова, вуси, пальто.

Були то: вчител ка наша Марина Петровна і Прокіп Остапович, псаломщик наш.

— Як поживаєте?— всміхнувся до мене Прокіп Остапович.

Се-те, пішов і я з ними. Починаю про весну.

— Еге.— Помовчав, далі так серйозно до мене:— Ви б собі місця якого шукали. Як так без місця! Хоча... неблагонадежність ота.— Зітхнув.

А вчителька подивилась на мене так призро.

— А нам тепер жалування прибавили,—процідила крізь зуби.

Що таке? Поки вчителював я, Прокіп Остапович був такий товариш мені. Не було цього тону. Тоді ми на „ти“ з ним були. А Марина Петровна теж така тоді приємна до мене була. Що таке?

Увійшли ми в село. Ідуть обое, похнюпились, неначе їм зо мною ніяково йти. Ось біля розправи як раз і людей багато стоїть. Вчителька глянула до їх з-під лоба, далі до мене та й повернула в уличку.

— Мені,—каже,—до молодиці тут треба зайти.

Дяк став швидче йти. Іде і все попереджає мене, ніби хоче показати цим, що до мене нічого не має. Що значить? Чи моє становище „без місця“ соромить їх, інтелігенцію нашу, чи моя неблагонадежність лякає їх?! Те, здається, і друге.

Чому я був не обминув їх у гаї?

11 квітня. Розцвітає природа, розвивається. Груші, вишні так он понабрякали вже. А кашка на клену уже зазеленіла он як, медом запахла. Бжололи так гудуть, в'ються на їй. А яким шовком зеленіє травичка в садочку!..

Природо, красо свята, божественна! Та ти ж і минулий рік робила це ж саме, розцвітала... і раніш, і на той рік це ж саме робитимеш, і ще й ще. А я... розцвів, одцвіту незабаром і... і ніколи вже, ніколи не зацвіту більш. Ах, молодосте, молодосте моя! Ти ж

така неповоротня, єдина у мене; чого ж бо ти так марно минаєш?! Де ж бо те, про віщо ось так шебечуть пташки, шепоче весна і про віщо я так мріяв ще в школі?! А де праця, праця на користь людськості, правди, на користь чогось святого, великого, про віщо я так мріяв колись, читаючи книги?

Учора лагодив лєсу, сьогодні неділя,—знов піду в гай спочивати, завгра паляниці пекти, плести хлів і... це все?! Проходить молодість марно, одноманітно, безглуздо. А там... а там і все життя так. І нічого, нічого... Могила одна. Так хоч би ж з минулого вже згадати що було!.. Вчився—жив мріями, почав учителювати—не дали... Ой, сумно, тяжко... Де дітись? Як убити час? А піду до Мартина. Той:

— Наплювать — каже — на все! — Там безжурний такий. Був шахт рем. Здоровий, усатий. Був теж на засланні. Там і познайомились ми. Випивати тільки любить. Гарно він оціє співа: „Пей, тоска пройде“... Гарні слова. І піду й справді до його. Добре, що в хаті в його райового нікого нема. Іх тільки двоє: він та Феська, невістка його. Брат у салдатах.

12 апр ля. Яка ж нікчемність, животність! Був я п'яний учра. Пху! Ну й Мартин, і треба ж тобі!

— Наплювать, — каже, — пайдьом!

Пішли до крамаря і давай пить. Налігались, тиняємося ул щю. Дивляться люде на нас. Ось біля Квача на колодці дівчата сидять. Ми до їх... Ху, щоб мене чорт зяв! Стоїмо біля карих оченят, квіточок рожевеньких, куняем. Куняю і я, бувший учитель!.. Що ж це таке? Прекрасне щось, велике, святе? Та стоїть так жити!... Так багато самогубств тепер. Підеш коли в читальню в Коронів Яр,—самі самогубства в газетах. А як би й справді гарно вмерти, вмерти, як оце садки завітуть, соловейко зашебече... Взяти револьвера, віти під калину і... бух!.. До матусі поїдути. А де б і справді револьвера взяти?.. Не легко без грошей. Саме легше петлю на шию, або з мосту та в воду. Тільки... це не чепурно якось... синій, пухлий.

А яка є отрута, щоб не нудило, щоб так: заснути у садочку й не встати?

23 квітня. Садки цвітуть. Боже! Дерево скрізь біле-біле стоїть. А пахощі... Не можна сказати і які, а соловейки в кушах що виробляють, бжолі!.. Аж повітря тремтить. Сонечко так усміхається. Ой, чого так хвилюються груди мені і чого на душі так тяжко?! Святки великодні, Юрія. Блукав у гаї, блукав і по луках. Скрізь квітки, зелено і скрізь... тяжко-тяжко мені... Був на могилі в матері... Тиха, спокійна лежить... Ой, хоч би занедужать як, схопить „скоротечну“, запалення легких, або що, вмерти й собі, не чуть нічого, не бачити... Ех, піду до Мартина.

24 квітня. Яка ж я легкодуха комаха! Самовбийць звичайно звать „трусами“. Неправда. Трус той, хто, не бачучи ні пугтя, ні мети в житті, боїться роз'язатися з ним, боїться смерті. „Трус“ той, з кого життя глузує, кому показує спину і хто, боячись дати стусана йому, щоб і носом заорало, кисне перед ним, ханається за його. Ось я „трус“. Хочу вмерти й живу. А що ж оце ось? Розсудіть! Пішов я ото до Мартина учора, аж там і Христя Степанцева, молодиця-вдова. Та, про яку стільки негарного по селу скрізь балакають. Сидить, хихотить з Феською. Така: керсет плюсовий на їй, платком шовковим зав'язана, копилить губи, пишається перед нами. Посиділи трохи, Мартин і каже мені.

— А давай загуляєм, товаришу!

Дивлюсь на його, не знаю що робити.

Він: Вот і Христя з нами, Феська... Нажарять яєшні, ми водки найдьом і... наплювать... „Пей“!

Було в мене з полтинника щось, запродажно якось написав чоловікові,—оддав на горілку. Ху, чорт! Понапивались,—пішло... Христя така червона, весела, притулилась до мене, та:

— Які ви гарні: чорняві, уси, брови... бліденькі тільки. А проте... А правда,—озирнулась до Мартина,—гарна б пара була?

О, і що б! — Мартин до неї. Далі до мене: — Тільки... чого ти, товаришу, вовна така? Сидить! Она тулиться до ніво, а он витріщив очі, смотрить. Не знаєш, що делать?.. Вчись вот так.

Підійшов до неї, та й обнімає її, далі ухопив мою руку та на груди її.

Оскиряється вона негарно-негарно якось, щипав мене, підморгує, заводить якось хрипко-хрипко. Ху! Що ж це! Та це ж... розпуста, багно!.. Так ось яке кохання випадає на долю мені, кохання, про яке так соловейко виспівує! Так ось які карі оченята можливі для мене! Так ось яке життя, ось яка мета його! Та чорт же візьми мене! Та невже ж я „трус“ таки й справді?! Та невже ж я таки й не здолаю покінчить з ним усим?! Чого мені страшно? Одні миті? А чого мені жалко тут? Батька? Буде ж і він там, будуть усі.. Чорт! к чорту!.. Де... о, де йод мій?.. Або стій!.. Це ж я на-віки йду звідціль! Щоб же zostавити після себе в цьому брудному світі? Записку хіба? Записку про нікчемність життя? Написати, щоб вічне ліжко мое квітками закрасили, щоб поховали мене поруч з матусею, де так цвітуть вишеньки, біле тополька? Хоча чому я не поховав її між липами, де вони так чудово сплітаються і звідкіль на село так гарно дивитися? Це хай там би й мене положили. Або... я й забув! Там же тільки багатих ховають! А кому я записку zostавлю? Батькові, чи Мартинові, що навряд чи й учитають її? Не треба нічого, нехай... Або... он що: я з таким болем писав цей щоденник, — виберу дещо з його та до редакції, надрукують може і... це буде до речі, визнають ще про одно самогубство. А прийду з почти, в садок мерщій і... про-о-щай життя! — раз на завжди.

В тюрмі.

Брязкають ключі в коридорі, грікають двері. Сниться Омелькові—на бубон, на скрипку це грають у його. І він це вбратий, розчісаний за столом сидить. Синя чумарка на йому, сорочка вишивана. Хусткою шовковою йому рука перев'язана. Вусики чорні, брови. Такий пишний. Поруч з ним—гарнесенька, чорнобрива Марусина його, у квітках, у намисті. Проти їх—дружки, маківки такі, співають весільної їм. На столі коровай, васильки, шишки. А там чоловіки, жінки ви пивають, закусяють, щастя-здоров'я молодим послають. Всміхаються молоді: він, Омелько, і його Марусина. Вклонюється.

— Бери хлеб!—крикнув хтось.

— Ага,—сниться Омелькові,—це ділить коровай підстаростий. Так, так. А який рушник широкий через плече в його!

— Хлеб бери!—знов ще дужче і так по салдацькому огидно хтось крикнув.

— Так... хіба... що це!—промайнуло в Омелька. Протирає очі, підводиться. Де це він? Дивиться. Біля дверей стоїть хлібопек Васька у бушлаті з пайками в руках. На порозі діжурний з револьвером під боком, червоний, пикатий.

— А де ж... де ж підстаростий, весілля?—трьохка в Омелька; положив ті пайки біля себе на нарах,—такі чорні, гливкі; сидить, лупа очима... Так от!... Це в тюрмі він? у тюрмі! Так і є. Ґрати он залізні, товсті; стіни суворі, страшні, попідводені чорним. Блощці он червоніють на їх... ху... пороздавлювані. Сміття он,

цвіль у кутку,—стоногів там, стоногів. А сморід!.. Товариші ось хропуть. Яким же брудом повкриті вони! Заяложеними рядничками якимись. А сорочки які визирають у їх. Мішки засмальцьовані вонючі якісь. Скільки в їх кузок! Така ж сама й у його. А он ще бушлат який лежить у головах!.. Так от!.. Тільки вусики чорні й брови при йому. А де ж чумарка синя, сорочка цяцькована? Значить, то тільки сон був! Як це так! Ех!—Зітхнув.—І то ж люде! Ні скривдив нікого, ні вкрав нічого нігде, а от... /сиди в такому. Що як би де його так Марусина побачила?!.. Марусина!.. Щебетав соловейко, зорі мигтіли, вітерець пахучий шарудів вишеньками і він... так з нею голубився тоді. Ще ж так недавно! Збірився до неї старостів засилати, жити, хазяйнувати з нею... Ех, дівчино люба, хороша! Поткнись до тебе тепер. Що тепер твій батько, темний прибічник багатирський, заспіває йому?.. „Острожник“, скаже. А все багатирі. Що тільки ж і того, що посперечався з ними. Та ні. Позахоплювали землі по півсвіта, позажерали усе і тепер... „Не смей“!.. З'орюють он толоку вони, відгорожуються... Нігде і худобини попасти чоловікові бідному. Ех!—почухавсь. Позирнув на вікно: так уже ясно в йому. Це вже там сонечко зійшло, люде це там як вештаються! Стиснув зубами, одсунув свій матрац од стіни трохи, поклав там пайки,—стола нема,—ліг. Тарканів-тарканів поз стіну ту! Далі лежав Максюта Сашко, „фартовий“. Такий—у бачках, білявенький, худенький, очі швидкі. Потім циган Кроль, чорний, кучерявий, з борідкою, „блатним“ себе зве. І поз другу стіну обдерту, цвілу лежав Яків Бровко, блідий собі чоловічок, русявий. Не вспів ще Омелько натягти „одіяло“ на себе, як знов забряжчали ключі.

- Встать!—десь гукає діжурний.
- Здорово!—чути хрипить старший.
- Здравія желаєм!—гукують йому.

Надійшла черга й до наших хлопців, посхоплювались враз, руки „по швам“, стоять в ряд. Поздоров-

калась до їх пики з вусицями, надряпала „4“ на дощечці, далі пішла.

Згортають матраци, вмиваються на діл.

— Ну, ето пошла скучища вже,—позіхає Сашко.— Уночі хоч не так воля кортить.

Омелько:—Еге! Або хоч сон який присниться тобі.—Помовчав.—Ех,—чухається.—Ну й снилося ж оце мені... От!—Усміхнувся.—Дівчина снилась.

— Да,—оскирнувся Сашко.—Снілась і мне нонче маруха. Сьо-то ніби мне, про барахло, то шо, зразу,—барахольщица сама,—далі сидім і етак.. ех, чорт возьми! тільки сном і живьош.

Бровко втирається „одіялом“.—А мені воли снилися,—обізвався.

— Щасливий... На волю пойдьош,—Сашко йому.

— А воли—воля?—всміхається Бровко.—Повинен би суд оправдаты, значить, мене. Бо справді: пухнемо з голоду я, діти, жінка... Кланяюсь, кланяюсь жлобам: хоч на раз спекти борошенця мені... Ні... Ну, сами... хе-хе!

Циган так заздро подивився на Бровка.—Еге, на волю... а я...—сів на матраці згорнутому,—мені, парінь, клюква снилась. Наллють, знаю. А проте... брешуть вони... до жлобів робить не піду і сидать на скамейки не кину.

— Молодець циган,—ляпає Сашко по спині його.—А признайся,—питає,—багато вже „скамейок“ перетягав за свой век?

— Ого!—реготє циган.—Дай Бог здоров'я стільки.

— Ти приставай, брат, у скокарі, как я вот. То-лі дело! Пошевелівай себе в городу з шпалером.

Дивиться Омелько на Сашка, на цигана. Скамейки... Шпалер...

— Про віщо це вони?—питає в Бровка.

— Хе-хе!—реготить той.—Ти й не знаєш? Що то значить новак! Це по фартовому так. Навчивсь уже й я так за шість місяців ось. Хе-хе! От слухай: шпалер—лівольвер тобі; скамейка—ківь; клюква—церква.

Одчиняється камера. Діжурний:

— А ну, винось матраси, на оправку йди, бери швабру... скорей!

Роз'ялозили хлопці бруд шваброю в камері, — смердить, страх! Набрали окропу, заварили цикорію, сидять над нею на нарах. Сашко й циган то на сахарь Омельків, то один на одного позирають. У їх нема й грудочки, а в Омелька... бере з ворочка, кусає. Кашлянув Сашко, оскирнувсь до цигана, далі:

— Сідел з нами как-то мужик один. От ішо жлоб! Фраїр настоящий. Приїзжають на свиданіє до ніво, пирогів, хлеба привозять йому і нікогда он тібе первий не дасть. Ну, і було ж йому! Заборьом бувало усьо у ніво, а самого... под нари, — моргає до цигана, показує йому на сахарь Омельків.

Дивиться Омелько на їх.

— Так от напасть, — думає, — сахарю в ворочку з півхунта всього, сидить хто його зна поки, а не дай їм—і мені те, чого доброго, буде. От аріяки такі.. — Розгортає ворочок. — Беріть, братця, — всміхається.

Ламають хліб, „чаюють“. Чаює й Бровко і соли дрібочок кусає.

— Вот і бачу, што человек, — оскиряється Сашко до Омелька. — Есть—бери. Верно. Так і нада. А то... Жалко, што я тоді зовсьом не пришив того гада. Сідел он, сказують, за то, што вора побив. Ну, не знав я цього! Мало сидел, сука, і дурил всьо.

Пейли „чай“.

— Що ж тепер? — потягається Сашко. — Покурить би.

— Еге, — тре долоні циган. — Як би сено оце.

— Да-а, — чвіркнув Сашко. — На прогулку пайдьом, вистрілить у політики нада. — Проїшовсь сюди, туди, од нар до дверей, постояв, далі:

— А тепер... що ж?.. Ложись, брат, — до хлопців. Простилає бушлат на нарах, лягає.

— Чи ложись, то й ложись, — оскирнувсь циган. Кинув бушлат, ліг і собі. Омелько з Яковом походили

трохи по камері: тісно, покрутились тільки, теж полягали. Тихо.

— Оце, як би хоч казки якої...—обізвався згодом Омелько.

— Курить хочеться, брат,—чвиркнув Сашко.—Полуциган, може в тебе хоч потерть є яка!

— Чудак батя. Ось у самого котиться слина.

— Он-он що павук виробляє!—показує на стелю Бровко.

Мовчять.

— Ну, таки ж і барішня ота політичеська гарна!—оскиряється циган.—Гуляєш, а вона так дивиться на тебе в вікно, так дивиться... Очі... ах!—цмокнув, розглажує вуси.

— Ех,—чухається Омелько.—Хоч би заснуть, та ще щоб приснилось таке.

Знов тихо.

Сашко:—А встань, Бровко, подивись: яка камера гуляєть. Скоро черга до нас?

Підвівсь той до вікна.

— Іще тільки друга.

— Ху, ти... в закон веру!..—вилаявсь Сашко. Повертається на другий бік.—Та хоч би суки матрасів не одбірали на день.

Увіходять хлопці з прогулки сумні такі, особливо Сашко. Замкнув діжурний камеру, він:

— Покурим чорта з два,—до цигана почав.—І то ж... а іщо блатной он, скамеєчник. Кинули тібе, ну й хапай.

— Еге, хапай,—виправдується циган,—як я: хіц... а тут: „што? подай сюди“!—масалка.

— По-о-дай сюди!—кривить Сашко цигана.—От іщо... бароха. Тобі було б... е!—Махнув рукою,—шкапи беззубої не стоїш.

Сопе, ходить по камері. Циган стоїть, усміхається.

— Не журись, брат, батя,—почав.—Буде черв'ячка заморить.

Зупинився Сашко.

— А разві.. та ли єсть сено?

— Єсть, парінь, бичків наполов за сортиром.—Витягає аж цілих три з пазухи.—А шьо—дивись, які повні.

Повеселішав Сашко.

— Давай огню,—усміхнувсь.—Де пугвичка? Січас викрешем.—Кинувсь до вікна.—А видери з книжки.. де книжка?.. роби папіросу.

Ухопив Бровко якесь житіє на нарах у кутку, одривав на цигарку з його.

Циган:—Ми, цигани, добрі люде: шьо побачим, наше буде... гоц, туляля!—підстрибнув, давай танцювать.

— Ти, хурделе-бателе!—Сашко до його.—Почують, то... знов закурим.—Довбеться під шибкою в рамцях.—Што за чорт! де пугвичка? Я сюди її клав.

В коридорі щось кашлянуло, затупало, зскочив Сашко з вікна.

— А ви зачем табак уголовним з окон бросаете?—почувся голос старшого од політичної камери.—Вам самім по балезні курить разрешено, а ви... у нас... нде нібудь... Запретім і вам куреніє, жалейсь тогда на нас.—Іде коридором.—А ви, діжурний... Смотреть лучче нада за німі. А то пошлі вась те на прогулку, я туда і... і пугвічка стальная у них. Чья ето пугвічка?—захрипів у прозурку до хлопців.—Сказивай!.. А ти, мордє, циганська, зачем у тех под окнами лязиш? Смотрі, те нарвьошся у меня...—Повернувся до діжурного:—Смотріте мене: і без прогулки, і без кіпятку до завтра ету камеру й ту.

Дивляться хлопці. Сашко побілів-побілів.

— Так от гади!—прошепотів.

Пообідали. Бридке шось, бридке їли: з напівгнилою картопелькою шось, з бур'яном якимсь, з комахами, з крильцями; чи юшка, чи борщ—і сами не знають. Була й каша: таке сіре, глизяве шось. Виставили в коридор бачок бляшаний, ка „оправку“ схо-

дили. Що ж тепер? Де-хто по камері плутається, де-хто сидить. Омелько стоїть, нюхає бур'яничку якусь, на дворі під мурами вирвав.

— А што если б заснуть,—починає Сашко,—чи не скорей би день прошел.—Простилає бушлат.—Ех, ти, лежня панська, жисть лоркотанська.—Ліг, за ним і інші.

— Чорта з два заснеш,—перекидається циган,—як тільки те й робим, що лежимо.

— Еге,—чухається Бровко,—ось їй-Бо' так уже пооблежував боки!

Припікає сонце в мури і в одчинене вікно так уже пашить. Вітерець не подихне в камеру. Камера малюсюсінька, колись була одиночкою. Страх парко. Розігрівся бруд і ще гірше смердить.

Циган:—Та й скупався б оце, матері його ковінька.

— Еге,—позіхає Бровко,—лежу й бачу неначе: вода чиста-чиста, латаття, рибка на дні.

— Ех,—обіззався Омелько.—Це в селі у нас... рай. Річка, верби, лука... Підеш було... от!..—Тулить бур'яничку до щоки. Помовчав.—А шо, як бува і довго сидіть прийдеться? Подать би прошеніє куди.

Бровко:—До прокурора як би: судить швидче нехай.

— Пішли вони!..—огризнувся Сашко.—Подав я уже, і ось півтора годи суду жду.

— Півтора годи!—здивувався Омелько,—оце так у тюрмі?.. Ой-ой-ой!..—Подививсь на Сашка так злякано.—Та це й мені... так?!

Мовчать усі.

Омелько:—А там ще як суд прижарить!.. от!.. ех!..—Повернувся на другий бік.

— Ху ти!.. в веру... жисть!..—лається Сашко.—Аж дух запірає.—Взяв бушлат, перейшов додолу.

Омелько:—А як це там на волі людям?

— Пішли вони, гади!—прошипів Сашко.

— Добре строчним,—позіхає циган.—Пускають на роботу їх... побуде на волі він... покурить... Добро! А вже нам следственным...

Тихо.

Бровко:—Ху, обід як зригується!.. А печія пече!.. Хоч водою запить.—Встав, зачепив з ліжки багнюки, п'є.—Ху, на зубах як тріщить та тепла яка!..—Постояв.—Чого ще ця голова хоч болить!—За бушлат, та й собі до Сашка.

Знов ніхто нічого.

— Тринді-ринді!..—починає циган на карах.

— Ну, ти, слиш!..—Сашко до його.—Годі!

— Циган:—Щьо?

— Спать не мешай!

— А хіба щьо?

— Пішов ти... в закон... веру!..

Замовк циган.

Сашко:—Е, чорт дав еті мухи іщо!—Перекидається.

Тихо, сумно в тюрмі. Самих мух тільки й чуть. Захріп дехто. Захріп і Сашко. Сплять хлопці, здригаються тільки, як яка вкусить которого.

— Ти, сволоч чортова,—залунало десь у коридорі.— Я дам те песні петь!

Лупнув очима Сашко.—Ху!—Тре долонею лоба.— В голове шум какой.—Потягся, сів, чухається.—А ну де сонце вже?—Зліз до вікна.—Так от... [як високо ще.—Стрибнув з нар, ходить давай. Ходить, переступає Бровка.

— Отуди клешні свої!—огризається на його.—Вори... Толькі места по тюрмах займаєте. За клунок муки... Пху!

— Та вже ж... що ж?—бурчить Бровко. Встає, чухається.

— Ху,—потягається циган на нарах.—Щьо так погано—на похмілля неначе. Не треба спать, парінь, удень.

— Ху,—підводиться Омелько.—Як би ж воно чи заграць було в чого, чи що.—Дивиться. Це в тюрмі він, таки в тюрмі?.. І довго це буде?

Тихо. Бровко розстібає сорочку, дивиться в пазусі кузок.

— Ну, таки ж і сорочка в тебе...—Омелько до його. Бровко:—Еге. Воняє тим, що коросту гоять. На коростявому, мабуть, була.

— З барокою я спознався, на всьо нада рїсковать,—заводить Сашко нишком.

— Стій!—схоплюється циган,—у мене десь угїль був, зментав під кубом.—Витягає з-під віника.—Сїчас у шашки заграєм.

— А ну, сюди,—Сашко до цигана. Бере вугїль у його, малює чорні п'ятенця на нарах —А ти, хурделе,—до цигана,—делай шашки із хлеба. Та стань на цинку хто: як ітїме мент до прозурки,—„шоста“, скажеш.

— А ну, я вам дам!.. Што шоста?—загремів у прозурку діжурний.—Што рисуєш? Подаї угїль сюди!

— Де? який?—здрїгнувся Сашко.—Пустив у рукав.—Смотрїть, нету.—Показує долоню йому.

— Сволоч чортова!—крикн в діжурний.—Дурить іщо станеш меня.—Одмикає камеру, увїходить. Струсиув Сашка за рукав, випав угїль.—А ето што? У морда!—Виважив кулак та Сашка по пишї.—Сказано нїдзя ігр, ну і нїдзя.—Розїтер той угїль чоботом.—Чертї! Через їх неприяности тольки.—Пїшов.

Лежить Сашко, дивиться на дверї сердито-сердито. Такі чорні, в залїзі. „Здѣсь сидѣль“... надряпано на їх крейдю. Циган сидить біля Сашка, шкуру зашкарублу собі на п'ятї обдирає. Бровко об помїст нїгтем шкрябає. Омелько нїчого. Сидить, голову повїсив.

— Ех,—почухався,—як яка скотина ми.

— Да-а,—обїзвався Сашко. Помовчав.—Што ж ето в самом деле?.. Как з вором з тобою. Іщо по харє тїбя... Ну, ладно. Зверь, то й зверь.—Закинув ногу на колїно.—Ну, гади,—погрозив кулаком,—дайте вийти на волю менї!.. Бий, реж, больш нїчїво.

— Життя...—позїхнув Омелько.—І то ж... таке...—Чвїркнув на стїну, встав, постояв, ступив далї на яри, у вікно дивитися давай. Так усе йому видно з другого поверху. Огорожа кам'яна ось стоїть унизу. Підгїр'ячко он за нею пішло таке кучеряве, зелене.

Домок он якийсь стоїть у садочку, одірвався од горада, що там десь по той бік тюрми купчиться. Хатки он поміж вишеньками біліють. Долина у бік он пішла. Рудочка блищить в очереті, верби зеленіють.

— Ех, воля!—зітхає.

А он лука. Аж он-он мріє під лісом, де так миготить щось проти сонця в повітрі. Люде так метушаться на їй. Сіно гребуть, у копиці кладуть. Жінки, чоловіки. Чухається Омелько.

— Роблять люде,—думає,—дбають собі, а я... Ось де... Небагатенко є дома-травички, та й та ще там, мабуть, не скошена сохне. Що бо вдіє там мати... Немічна удова. Як це вона там поживає сердешна... Сама... Плаче, мабуть, голодна, засмучена... А-а!..—Стиснув зубами, сів. Посидів, ліг. Заплющив очі і ввижається йому: Козолуп Дмитро, клишоногий, високий, у піджаці рипсовому. Сич Яків, очі сірі, рудий, в жиллотці синій. Стоять перед становим у зборні: „Бунтувавсь, ваше благородіє, пожить землю нашу хотів,—теревенять йому,—заберіть його, будь ваша милость“. У, пики! „Бунтувавсь“... „Заберіть“... Та й похажать це вони дома напиті, наїдені, дивляться, як люде потіють, роблячи їм. Всміхаються ще... всміхаються, що їм розкіш така, а йому, Омелькові, матусі старенькій таке горе, страждання. А а... Щоб і робив!.. Заскреготів зубами, гуцнувся боком об нари, полежав, устав.

— І тож...—в голос почав.—Мучять тебе. Живим прямо закопують у землю. От дукарній чортова!.. Ім тільки й жить.

— Хі-хі!—реготить циган,—допекли!

— Та ні... Те їм байдуже, що там ти з голоду пухнеш, чи що, а он... заберіть.

— Да-а,—обізвався Сашко,—їм тільки й жить.

— Та стану я й дома... Як мені дивиться буде на їх?

— Да,—знов обізвався Сашко. Помовчав.—Вот как я...—Підвівся на лкоть, позирнув до дверей:—Чи там ніхто не слухаєть? Да. Чіво ти будеш дивиться на

їх? Вот і я... Служил я раніше. І очі бувало вилазять, робиш так, а що і сякой, і такой; і ругають, і штовхають тібя, і денег не плотять, што следует. А бил тельонок в отца—і того продали... Так от!—схитнув головою,—за то, што лошадь іздохла у їх, как будто я винен тому. Смотрел я, смотрел, далі...—знов позирнув до прозурки,—далі взяв да... провалив голову одному, другому...—Усміхнувсь.—Встретился потом з человеком одним, по-о-шол гулять в городе.—Подививсь на Омелька.—А што ж?.. Знушаться з міня будуть они!—Плюнув, устав. Н-нет! І я ж, чорт возьми, што-нібудь да стою, ех!—Стиснув кулак, вишкірив зуби, ходить по камері.

— Ну я, матері його ніколи,—потягається циган,—щю-щю, а в того, щю оце засипав мене, до цурки заберу скамейки. До-о-брі скамейки в його! Наберу сармаку, парінь.—Помовчав.—А в вас так у селі є добрі скамейки?—почав до Омелька.

— О, чому ні!—той йому.—Там і в тих, що оце й я сижу через їх, до-обрі... як змії.

— От і гаразд,—оскирнувсь циган.—Вийдем на волю—приїду в гості до тебе, разделаєм. Ти тябричив скамейки коли?

— Ні,—всміхнувсь Омелько.

— Ну, то тепер дурень будеш, як і дивитимешся на їх. Ха-а-рошое дело! Зтяпав—ньо!.. Поньос! Тільки здать треба уміть. Ну, та я ось тобі: давай тільки. Всміхається Омелько.

— Циган:—Верно.—Підвівся.—А щю ж!.. Бери в гадів. Сармак буде в тебе,—гроші сармак.—Будем кубрячить. І Бровко ось. Я й його зблатував.

— Хе-хе!..—реготить Бровко.—Тепер і я парень блатний. Понняв діло в тюрмі. А то... Хе-хе!.. Хожу було, кланяюсь жлобам; дудки тепер!.. Бери, крадь, больш нічіво.

Сашко:—Верно, хвалю.

— Хе-хе!.. Тоді не кажіть, що тільки місце займаю в тюрмі.

— Тільки... скокарь как то тово... Шпалер у тібя, перо... Знаеш перо што?—до Омелька Сашко,—нож. Всаділ суке в бок, как шухар розпочньоть, за сармак і до свіданія. А чіво ж? Живуть... живи й ти. Б'ють, бей і ти. А нет... не живи. Свет уж таков.

Омелько:—Ну вже що-що,—почав,—а патичкою й я провалю комусь голову.—Помовчав.—Не побоюсь і гріха.

— Што, што?—Сашко до Омелька.—Подививсь на його так грізно, далі:—Пошол ти в свет!.. От іщо жлоб! В грех веруєть он.

— Хе-хе,—реготить Бровко. Підводиться.—То все, парень, жлоби повидумували. Нікакого гріха. Хе-хе! Посидь довше в тюрмі, усьо визнаєш.

Дивиться Омелько.

Червоніють шибки од заходу.

— Становпсь на поверку!—гукає в коридорі діжурний. На сей раз з старшим усі надзирателі ходять. Стукають в ірати, добуться в матрацах, сіпають хлопців, рубці мацають їм. Кончилась „поверка“. Порозгортали хлопці матраци,—до повірки цього не можна робить,—сидять на їх, вечеряють. Скоринки з пайок, такі в попелі, з висівками,—гризуть.

— І то ж ковбаса,—Сашко до цигана,—шли за матрасами, он до політики заглядав у прозурку, не вистрілив хлеба. Вчєрась у ніх на свіданії билі, стало бить есть.

— Вистрілиш чорта, як ось і так по харі заїхав мент.

Бровко:—Нехай у неділю ось, до нас на свіданіє приїде хто може.

— Кой-чорт,—чвіркнув Сашко,—скільки сідім, не ездилі...—Помовчав.—Та хоть би ко мне хто прієхал, маруха хоть би... Ніхто і глаз не покажуть. Ну, суки! Вийду, покажу, как на свіданіє ездїть.

Смеркло. На вікні блимає лямпочка, засвітив у прозурку діжурний. Блошиці, що вдень по щілинах сиділи, тепер так і гавяють по матрацах, по стінах, по хлопцях. І яких тільки немає: і великі, й малі, і бурі, й червоні. Пухирів уже, пухирів у кожного, не наче кропивою пожалів хто і на шиї, і скрізь. А таркані пішли шарудіть! Стовоги теж пішли пастись. Сморід, парко.

Ходить Сашко по камері, лається. Омелько за качав рукав, стоїть, чухається. Ті два блошиць давлять. Воняють—страх.

— А тсс!—засичав Омелько.

Щось десь, на тім світі неначе, не то заграло, не то заспівало. Зскочив Омелько на нари, у вікно прислухаться давай. „Садок вишневий коло хати“...—співають десь там між хатками; так гарно: тоненько й товстенько—видно хлопці й дівчата. Та й гарно ж!.. Аж чуб угору став. А ніч!... така місяшна, тиха... Хатки, вишеньки так он бовваніють у сяйві. І пахне сіном, пахне.

— Ех,—чухається Омелько.—„Вишневий“... „Коло хати“... О вже: „розмовляла дівчиненька, з козаком стоя“...—співають. Справді... Розмовляла... І він ось ще так недавно розмовляв. Люба дівчина, квіточка чорнобровенька!.. Це там біля неї колодка під лісом, помережані тіні розкидала верба, сидять це там: вона у керсеті, хусточкою білою зап'ята, Олена, Палажка, хлопці... розмовляють... А він... Так щось і здавило його і він:

— „На що мені чорні брови, на що карі очі“...—Почув потихеньку і так дріжаче.

— Ти, слищ,—почулось з надвору, — морда рештанська, чіво у окна? Стрілять буду!

Зіскочив Омелько додолу!

— У, бий, ріж, гадино!..—прошепотів. Щось загрекотіло в коридорі, затупало.

— Ой, рятуйте!—почулось.

— А тсс!—Сашко до хлопців. Підбіг до прозурки.—Когось б'ють уже суки.

— Ой! ой!—чуть.

— Б'ють суки і рот затуляють.

Побілів Сашко, побілів.

— Ага, отето тібе до окна, до окна-а! Сперечається з діжурним!.. Гуп! гуп!—чується.

— В карцер, у карцер його!—чуть старшого.—До окна нужно єму! Сволоч!.. Да еще когда проверка прошла!.. Лежи, не шевелись!

— Та е ж Бог!.. Де ж той Бог?—тремтить Бровка.

— Так от... в закон, веру, в Бога, в Христа!..—скреготить зубами Сашко.

— І, в закон, веру!..—вилаяєсь і Омелько вже так. Дріжить увесь, дріжить.—Ну,—скреготить,—коли б на волю: добуду лів... чи то пак шпалер, перо і... у!.. гадів!.. Чи пронадать тоді, то й пронадать: арештант, острожник—однаково.

Сашко:—Дай руку, товариш!

— „Ой летіла горлиця через са-а-д“!..—чується звідтіль, з-за вікна.

На чужині.

Везли людей на заслання. Тісно в вагоні було. Учитель Троянда Петро, молодий, безвусий хлопець, сидів поз вікно. Брудне було воно, з ґратами, а такий він радий, що захопив місце поз його. Сидів ось він місяців з п'ять у тюрмі, і тільки город з його мурами та димом у вікно йому й видно було. А тепер... біжить поїзд. На зустріч йому ось поле пливе. Жито, неначе море яке, хвилюється, оксамитом зеленим полискується. Рижій, коноплі зеленіють латками. Ячмінь пішов он смугою геть, понастобурчував вусики. Долина простяглась сюди й туди. Квітки так і рябють у їй. А ось насип високий - високий. Левада внизу. Верби стремлять тут ось і там, кудлаті, присадкуваті. Тополі он підіймаються вгору, білі, срібно-зелені, так проти сонця й полискуються.

— Ех, воля!—т्योंха в Троянди.

Лепеха ось, водичка. Дівчата на кладці стоять з пранням у руках, дивляться, як поїзд летить.

— Ех, матушка Расея, хороша!—скрикнув хтось з конвойних у Троянди за спиною.

Село далі якесь. Хати, клуні, хліви... так і поринають у садках. Садки, сливи, вишні, так і зеленіють. Улиця пішла он кудись. Дядько у брилі солом'яному і в штанях широких іде нею, люльку закурює. Назустріч йому молодичка у керсеті, в очіпку, на коромислі воду несе.

— Яке ж рідне, любе!—всміхається Троянда.—„Двійствітельно матушка Расея“!—за конвойним думає.

Засвітили в вагоні. Повечеряв він хліба шматок з оселедцем, схилився на стінку, куняє. Сусіда його, якийсь дідок невеличкий, на його схилився. Інші теж, хто як, сплять. А поїзд усе летить та летить. Зупиниться де, постоїть, та й знов. На станції одній коли він саме рушав, рвануло дуже його; так і гепнувся Троянда лобом об стінку. Прокинувся, протер очі, дивиться. Світло не горить уже. Зійшло сонечко і так уже зазирає в вагон. На дверях часовий стоїть, возіхає. По лавках: вище клунки лежать, нижче хлопці куняють. Де-хто лупне очима, почухається, та й знов голову на груди. До вікна прихилився Троянда. Що таке! зовсім не те там за ним, що вчора було. Хати зовсім не такі. Не пообмазувані, голі якісь. А покривля з двох боків спуском, і з двох одрубом. І кошлаті-кошлаті стріхи якісь. Де-де шальовкою вкрито. Та ні клунь, ні хлівів. Повітки якісь усе. А де п'як садочки вишневі, сливові? Дві-три берези біліє, та й годі. За селом ось іде соснина, осичина!.. Куди ж це заїхав він? В Росію, справжню Росію? Так і є. Он і руські стоять з косами. Чуби кружалцями в їх, сорочки на випуск, у лаптях сами. То вчора Малоросія, значить, була! Рідний край... рідний?.. І це вже він кинув його... Кинув!.. Жалко стало Троянді.

Прибули через якийсь час у Москву. Повели у нересильну всіх. Величезна тюрма. Центральна. Мури коло неї високі-високі! По кутках башти такі суворі, страшні. Увходити в неї з улиці просто. Зразу прийомка: темна, похмура страх. Двері чорні сюди й туди; стовпя товстіючі під стелю; ґрати залізні з дверцям, за ґратами стіл довжелезний. Сидять там: офіцер конвойний, борода на двоє розділена і хтось ще в картузі, в погонах, — з помішників начальника тюрми хтось, здається. Такий червоний, пикатий. А надзирателів тюремних перед столом! Неначе яструби то туди, то сюди позирають.

Перекликає помішник арештантів з „открытих листів“ так поважно, надуто.

— Троянда!—дійшла черга до його.

— Єсть!—обзивається той, бере збіжжя, вилазить до столу з-за ґрат.

— Званіє?—питає помішник його.

— Козак.

— Імя, отчество?.. Кудя следует?—провіряє.

Одповів Троянда.

— Хохол то сам?—офіцер до його, пускаючи лим з рота.

— Да.

— Страння фамилія у этихъ хохловъ,—всміхається до помішника офіцер.

— Да, да,—помішник до його.—Троянда... Вездь это неправильно по мосму. Трояндов бы или... пусть бы уже... ну, Троянд что ли. Вездь Троянда это... какъ бы сказать... она, женщина то

Ухопили надзирателі Троянду, одвели в бік, обшукують. В кишені лізуть йому, збіжжя розтрущують, роздягають його.

— Казак і попалсі,—оскиряється до його один з їх здоровий, вусатий.

— Да.

— А где же форма то твоя?.. Какой будеш то—кубанскій, донской?

— Как кубанскій, донской?—здивувався Троянда.—Малороссійскій я. У нас там так: то козак, а то крестьянін.

— Не понімаю,—стиснув надзиратель плечима.

Дивиться Троянда. Инше все, тут не таке...

Розводять арештантів по камерах. Такими переходами ведуть їх кудись. У бік на двір, у коридор на гору, одними східцями, другими. Впускають тих сюди, тих туди.

Камер багато. Впускають в одну: Троянду, єврейчика одного і ще грузина якогось. Велика камера.

хоч коней заводь. Поз стіну нари, посередині нари, поз другу стіну знов нари. Проходи. Людей страх і по проходах і по нарах. Гвалт, лемент. Дивиться Троянда. Де б притулиться йому, положить клунок, сісти?.. Сюди туди пройшовсь. М'снів гуляших не видно, та й люде все йому такі невідомі, чужі; коло дверей зразу на нарах лежать голодранці якісь, триндикають, чухаються. Воняє-воняє ганчір'ям од їх. Далі в яломках якісь люде: очі вузенькі—татари, здається. А там у кутку якісь смагли, чорноволосі, кучеряві белькочуть; убрання таке ріжномав тне на їх. На середніх ось нарах поляки засіли, ковбасу саме їдять, шиплять—балакають. По проході євреї ось швендяють, джеркотять, позакладали руки за спину. До якого б же гуртка Троянді пристать? Грузин, що з ним увійшов, он уже коло тих смаглиїв розіклався. Єврейчик з своїми вже ходить. А він... сам. Так боязко, негарно йому. Ага! Он, аж он, під тією стіною, по руському, чуть, гомонять. Козаки бородаті в „рубашках“ і молодь в тужурках, у блузках між ними. Лежать на нарах, сидять. Так. Значить, до їх. Осмикав Троянда блузку на собі, розчесав трохи чуб пальцями,—гребінець конвой викинув,—іде з клунками під плечем... І ось... Серце так приємно забилося йому. Перед середніми нарами у боковому проході, коло стовпа, що вроблений у стелю, сидять на свитках, позлягали на клунки... хто?.. дядьки у брилях солом'яних, у штаних широких. Зупинився Троянда на мить проти їх... Наші, земляки!.. Чи не сісти б тут коло їх і собі,—думає,—Так долі ж вони і... з інтелігенції щось нікого не видно між ними, і такі смутні вони, мовчки сидять собі. Тули... Там веселіше, та й з своїх, з учителів, може хто є там. Підійшов до руських.

— Здравствуйте!—всміхнувся до їх. Положив свій клунок з краю на нарах...—Ну й народу ж!—почав.—Смотрю, смотрю своїх... ху!—Виняв хусточку, утирає лоба.

Дивляться на його.

— Здесь товарищ, занято,—обізвався до його один у зеленій блузі. Ідіте тудя вон, до стовпа показує.— Там ваші... хохли-то.

Всміхнувся Троянда якось так ніяково. Помовчав, далі:

— То-єсть...—зашаривсь,—із чегя ви взяли, чгя я хохол?

— А вот і виговор то у вас... заметно, товарищ.

Похнюпивсь Троянда, посунув назад. „Ваші... хохли-то“... Хм-хм!

Ось і дядьки.

— Здрастуйте!—всміхнувся до їх винувато, винувато якось.

Тут чоловік один у вишиваній сорочці, з вусами вниз.

— Здорові, товаришу!—так ласково до його.—Земляк, здається?

— Атож... полтавський.

— Та це місця не знайдете? Ми—київські. Давайте ваше збжжя сюди. Посуньтесь, хлопці! Сідайте. Як можна! Свій брат... Так гарно, як з свого краю чоловіка здибаеш тут! Ми це вже по два тижні сидимо оце так між чужинцями. Скучили—страх!

Сидить Троянда на свитці чийсь.

— А звісно...—всміхається.— Як би хоч вас більше тут.

— Є тут і більше нас... земляків,—чоловік йому—телеграфисти, конторщики... Теж з України, та...

— Що „та“?

— Бог з ними. Ухиляються од нас, цураються свого. Отам вони.—Чоловік показав головою назад до вікна. Виглянув Троянда з-за нар, сидять на клунках, під вікном: у піджаках з кантами, в блузках, теж долі і теж мовчки собі.

— Бачте як: і вони втирають цемент, і ми. Де купи держаться, ті на нарах собі, а ми... пасемо задньої. Виходили тут латищі на етап, черга нам на нари була, так... що ж?... несила. Поляки захопили. На-а-род! Не нас, українців.

Дивиться Троянда на дядька: „з України“.. „українців“...

— Ви українць, здається. Еге?—питає його.

Дядько подививсь на Троянду, всміхнувсь.

— А ви ж думали хто?—почав.—Українець, звісно. Я, цей, той,—показує на дядьків,—усі ми—українці. Як же? А ви хиба...—Знов усміхнувсь,—хиба ні?

Почервонів Троянда.

— Та це я... це я так, між иншим,—замимрив.

Зхитнув дядько головою, почухав потилицю, потім:

— Звісно, багато, є, що... Чи не розуміють, чи не визнають себе. Як от і ті телеграфисти. Попоспорив учора я з ними. „Хто ви?“—питаю в одного. „Чоловік“—каже. „Чоловік то, чоловік, кажу, а все ж... чого ви, кажу, відрізняєтесь так ось хоч би од грузина, татарина, руського... мовою, вдачею, обличчям, усім?.. Значить, ви є щось окреме од їх, і своє щось є у вас.

— Здорово ви,—осміхнувся Троянда до дядька.—Ви, мабуть, знакомі були з кимсь таким?

— Еге,—всміхнувсь дядько.—Студент такий є там у нас. Душа чоловік. Як почне було розказувать тобі, слухав би й усю ніч. Книжок українських, газет читать було дає. Виписувать і сам став я потім. Читаю собі, було, людям. За це мене найбільш і на заслання провадять оце. Повчить он хотять... Ні, то не воно!—схитнув головою дядько, помовчав, далі так з притиском:

— Перевертнем н-не зроблять мене, н-ні!..

Мовчить Троянда.

— От і дядько!—думає.—І піди ти з ним... ось хоч і мені.. хм-м!.. „Україна“... „окреме“... „своє щось“... Як воно так?—думає.—Скінчив ось семінарію учительську, учителював з год ось уже, а про це... хто я, що, і не думав. Знов: Малороссія, малороси, а він... хм-хм!.. „Україна“, „українці“... Так і в піснях є, а як таки так? Усе вважав, що українць, це—українофил, партієць якийсь.

— Ні. То не воно,—казав далі дядько.—Як можна довести мені, що мене нема, що я не Микола Остапенко, коли я є, коли я Микола, коли я ним родився, ним і почуваю себе?—Помовчав, далі так з серцем:—І то ж... Скажіть на милость божу... І є ж люде: ні риба, ні м'ясо. Взяло собі в голову хто-зна-що, та й... чваниться, цурається свого... Ось то я—не я. Хоч і ті телеграфисти? Бачили? Чого їм сидить ото так далеко од нас?

Позирнув ще раз Троянда на телеграфистів тих.
— А й справді,—думає,—чого їм ото чваниться так, цурається свого?! Піки! Маніжаться вони... Тьху!—І тут Троянда закусив губу: соромно, досадно й на себе в ту мить стало йому.—Чи сидів би й я між дядьками оце,—промайнуло в його,—як би там між руськими тими знайшлося було місце мені? Скотина чоловік!

Довгенько довелося Троянді сидить у Москві. Лютував тиф у пересильних: Ярославській, Вологодській і етап на північ затримували. Так він привик за той час до дядька того, що аж сльози йому заблищали на очах, як виходив той у Вологодщину і розлучились вони. Було слухає, дивиться на його— своє рідне: люде, мова, садочки, хатки, так і стоїть перед ним.

Минуло сіільки часу, і став Троянда у В'ятській, куди й засилано його. Сонце було під обіди вже. Провалили з поліції: його, естонця одного і ще поляків чоловіка скільки на „распоряженіє“ станового одного щось верстов за півтораста од города. Ішли вішки і стражники з рушницями й засланці: тільки збжжя підвода везла. Навкруги все таке не рідне Троянді, чуже. Річка якась он по-під городом. Ні леґехи над нею, ні верби. І сама якась така сіра, вода наче важка. Через міст перейшли. Лука. Вохко, грузько на їй. Квіточки рябіють так не яскраво. Та й навкруги

тьмяно, сіро. І сонце, здається, світить не так. І з другого боку, здається. Сосни стирчать там он і там, берези біліють. Корови пасуться. Які! безрогі, невеличкі якісь. На шиї в кожної дзвоник телінається, кухоль неначе бевкає—у чавун, не в чавун,—дико, по чужому якомсь. „Как зайдот скотин в лес, чтоб біло где слухат“,—пояснює товаришам естонець, молодий здоровий хлопчина, що був уже раз тут, та втік.

Збоку і ліс пішов далеко-далеко кудись, тільки синіє. В ліву руч поле, одгорожене од луки і од ліса жердками. Ворота з дрючків. Увійшли в їх. Люде в синьому, в лаптях ворочаються ось тут і там: жнуть жито. Дивиться Троянда. Кінець авгу́ста вже, а в їх ще тільки жнуть! Хм!.. Далі ось жнуть не жито вже, а щось... Овес! Так бт! І овес жнуть. А там на Україні носять його. До межі якоїсь дійшли. Що таке? Дві молодичі в рябому попригинались у траві, махають кісками якимись то на цей бік, то на той. Кіски такі невеликі, горбаті. Хм! Це б то косять тут так!.. Ех, не Україна, ні! А полукіпки які ось! Гострячки: снопів скільки ставма стоїть, а один зверху сидить. І як вони зветься: „суслони“,—каже естонець. А он далі, до лісу туди, стоять снопи на жертках понанизувані.

— Щоб доспівало, —розказує Троянді естонець.

Хутірець... куди, зовсім не український. Ліс і ліс он пішов, а він стоїть... не поринає у зеленому листі, голий, сумний, жертками теж обгорожений. І зветься: „почінок“.

Улиця. Ізби по цей бік і по той на улицю вікнами. Дрова, тріски лежать по-під ізбами, де-де спориш зеленіє. Визирають із вікон: баби, дітвора.

— Полікани, полікани! —чуть, як гомонять.

Доходять напроти їх полікани, зачиняють вони вікна, ховаються.

Пригріває сонце, робиться душно. Тихо-тихо в повітрі. Мухи, метелики сновигають, сонні неначе.

Підходить до вікна один з стражників, повний, зривадкуватий, стукає в рямця.

— А ну, бабка, слюш-но, напою-ка н-а-с!

Висувається луб'янка в вікно. — Пей, парю-а, — бабка йому. Балакають якомсь так швидко, кінець протягають. Напились стражники, засланці беруть. Бере й Троянда. Таке щось: сировець, не сировець, мутне щось. І шумує. І таке: соломинка плаває в йому, тарканець невеличкий чорніє.

— Брага, — всміхається естонць.

Гай он за „починком“ синіє. Зовсім гай український. І прогалявинами починається, здається, такими. І дерево неначе таке. Куші зразу розлогі якісь... Чи не калина? А то он ще кучерявеньке щось пішло латкою, — чи не вишник? А ну-ну... Підходять: не калина й не вишник. Листячко як голки на тому й на тому. Не Україна, ні.

Ліс. Сосна, піхта, ялина. Не шепоче, не шелестить, а шумить незнайомо, дико якомсь. І дьогтем, страх, тхне. Ожина по над дорогою пішла — ось якийсь бур'янець червоненький. Пеньки он стирчать чоловікові в пояс: рубано так.

Дійшли до другого „починка“. Сонце з півдня вже звернуло. Час одпочити, попоїсти. Підійшли до колодок під однією ізбою, зробили „прівал“. Що ж їсти? — міркують засланці. Чотири дні їм призначено до станового йти і на цей час видано в поліції кожному на сутки по гривенику. Заходили в чайну в городі, і з цих грошей мало й зосталось уже, бо платили й за стражників, щоб, мовляв естонць, дорогою не так уїдали. Що ж робить тепер? Просить по дворах іти порішили. Позмагалися стражники, що не можна ж так відпускати засланців од себе, начальство знає, та й... знайте добрість нашу — пустили таки. Пішло чоловіка скільки — цей сюди, той — туди. Пішов і Троянда. Увіходить у хвіртку одну. Не садочок коло хати, — ні. Повітки, сміття, колодки. Східні дерев'яні у сні. Зійшов — якомсь ганчір'я по снігах лежить пороз-

кидане, смушки якісь, куль соломи. Мішок з чимсь стоїть під стіною. Одчинив двері в ізбу, так і ткнуло на його кислотинням якимсь. Прихилився, щоб головою об одвірок не вдариться,—двері низенькі, поріг високий,—увійшов. Чорно-чорно в ізбі. І таке... Далі перед ним бабуся сидить, молотить качалкою щось, рижій, здається... у хаті молотить!.. Так 6т!.. Коло столу на лаві дід сидить, сивий, тонкий, лапті плете, протягає лики то сюди, то туди.

— Здравствуйте!—всміхнувся Троянда. Так дивляться на його. Стоїть, дивиться й він. Піл над ним зараз під стелю. Стіни, стеля... не українські, ні. Не біліє крейда на їх, рушники не рябують. І васильки, гвоздики не стремлять за образами, за сволоком. Павутиння скрізь, курява.

— Что-й-но, паря-а!—обізвався дід до його.

— М-м... Нельзя ли би у вас... тот... попросіть хлебца кусочек?

Помовчав дід, далі:

— Да й переходіт много-то-вас, поліканов-то ентіх. Крещений-то?

— Крещений, конечно!

Підійшов дід до столу, одрізав скибку, дає Троянді. Скибочка така—з остюками.

— А чей будеш-то-о?—питає далі його.

Дивиться Троянда: що значить „чей“—думає.

— Откуль, із как х будеш-то?—перепитує дід.

— Із русских,—всміхається Троянда.

Дід так недовірливо подивився на його.

— Ну, нет, паря!—промовив.

„Нет, паря“... Хм-хм!.. Таки українець Троянда.

„Настріляли клинців“ хлопці, купили молока дві „кринки“, посідали. Посідали й стражники з ними, хоча їх не дуже й прохали.

Дві віви! ось дівчинка гонить, такі: безхвості обидві. Ось жита снопів скілька везе молодиця. І як! Не на возі везе, а на якихсь половзках. Сама на коні верхи сидить. Яке ж таки й не українське все!..

Знов ліс. І ліс не аби-який. Те росте гіллясте, високе, а те впало поруч та так і лежить, сіре, сухе. А як позпліталось все! Бур'ян який кучерявий; молоденька ялина; кушики якісь стрибкулькуваті, ягідки червоненькі на їх... Нетри такі!..

— Здесь і медведі єсть,—балакають стражники.— Корову на той неділе зарезали-то в почівке вон там.

Аж увечері ліс почав рідшати. Засіріли ізби в прогалавину. Чуть стало щось... співа! Так, співи...— чоловічі й жіночі.

Чи не хлопці в чумарках, не дівчата в керсетах співають це там? Похнюпивсь Троянда, приплющив очі і ввижається йому: Тополі. Захід жевріє за ними. Улиця. Білють хатки з острішками, яблука, груші жовтіють. Місяченько з-за саду он там підіймається. Ідуть це там вони... оченята карі, усики чорні, граблі на плечах несуть, співають: „Ой по горі, по горі“... Підняв голову. Нічого, нічого того. Улиця однамітна, сіра. Захід, правда, жевріє, підіймається й місяченько, та не за тополями стрункими, білими, не за садком кучерявим, зеленим, а за низкою ізб чорних, та за лісом синім страшним. Ось ідуть і ті, що й співають. Справді: хлопці й дівчата, тільки... не ті й не такі. В лаптях усі, в курточках усі сірих якихсь без зборів. Заступи на плечах несуть і співають не „ой по горі“, а щось... „бен-бен“... так дико, з скигленням якимсь.

— Вотяки,—до Троянди естонець.

Дивиться Троянда на вотячок-дівчат. Біляві самі очі сірі здебільшого і в іншої вузьенькі такі.

Ех, оченята карі, українські оченята!—хитає головою Троянда. У його Галі, любо Галі, такі вони чудові, палкі. А бровенята у неї! Чорнесенькі, шовковенькі. Це вже вона швидко вчити в школі почне. Люба, кохана вкраїночка! Як вадіне було вона керсет плісовий, намисто, стьожки і... „а ти, милий, черно-

бривий, присунься ще ближче“, заспіває йому... Ех!.. А як було гуляють вони. Соловейко.. місяченько... гай... верби... калинонька... Немає, немає того тут..

А ось... що це ще?.. Через улиню жінка іде в синьому вся, лице таке худе, зморщене в неї, несе щось за спиною обіп'яте, за шию почеплене.

— Вотячка дитину в колисці несе,— ест нень Троянді. Не Вкраїна!

Холодно, свіжо зробилось на дворі. Морозець набірався на завтра.

Суворий край таки. Де-не-де стирчить по вгородах картопелька, та й та вже повішала листя, дарма що ще літо не кончилось.

Годі вже, годі йти. Зайшли хлопці по ізбах просять на вечерю собі; світить починали вже. Увійде в ізбу Троянда куди—якийсь поставець стоїть коло столу. У йому застромлена березова скіпка горить. Біля нього вотяк худий, суворий, на вколюшках стоїть, ще скіпки скіпає з дровини. Кепсько балака по руському. На ослінчику вотячка сидить, розмотує лапті собі і очима так здавлює,—хворі. Тісно в хаті, сморід, чадно, поночі. Світло—скіпка курить.

Впрохались ночувать до руських одних. Насилу впрохались. Усе то до старости справляють, то сяк-так одмагаються. Аж поки с ражники не стали доказувать, що вони—начальство: мають право зайти й ночувать.

Сидять долі на збіжжі, вечеряють; усі вмісті—і засланці. і стражники. З стелі над ними висить лампа горить. Долі коло їх лазять блощиці, піл дощаний чорний. По щілинах, на стінах таркани шарудять. Сем'я невеличка: чоловік, жінка та ще дитинка. Лежить малюсіньке в колисці, всміхається. Колиска до кнця жертки причеплена. А жертка з-за сволюку стирчить над те місце, де піл в українській хаті. Хитає жертку молодиця то вгору, то вниз. Торкає за щічки дитину, пілує її.

Так дивиться на молодицю Троянда.

— Мати—думає:—що то та мати!

Був колись маленьким і він. І його колись так кохала матуся, його рідна матуся... цілувала.. колихала, тільки не так, і в хаті не в такій, і не в сарафані була, а в керсеті, в запасці. Українка матуся його!.. Так, українка.

— Баїнька ти мой!..—голубить молодиця дитинку,—каساتік ти мой... У, чяво?.. Што?..

Голубила колись і його, Троянду, рідна матуся... голубила, тільки... не баїнька казала йому, не касатік, а... серденьтко моє, голуб'яточко... малюсіньке.

Ріднесенька! Був уже бігунчиком він. Нагодує було його кашкою, уміє, поцілує, розчеше і так було подивиться у вічі йому, „Рости, рости, мій синочку!“—погладить по головці було. А в школі вчився... Не доїсть, не доспить було, так усє Петрусєві: „Нá, нá“... Коли рублика, коли й два... Учись, учись, мій синочку,—було усміхається,—та не забувай, гляди... пам'ятай про свою неньку рідненьку“. Дорога матуся! І вона ж хто? Українка! Ех! Раніш і не думав про це.

Ішов Троянда через пересильні, заражені тифом, і це дурно не минуло йому. Поболує голова в його й поболує. А тут ще третього дня подорожі ції занегодилося. Небо так і застелилося хмарами, сіре-сіре зробилося. Пішов дощ дрібненький, холодний. Як в-осени стало. А тут ліс і ліс. Понамокали хлопці, померзли. У Троянди зодів легенький, дріжить увесь так.

Настала ніч. Лежить він в ізбі одній, а в виски тільки сіп-сіп йому. Розвиднилось. У дорогу рушили. Не підійде Троянда ніяк: голова йому хилиться, ноги тремтять, підкошуються. Сердяться стражники на його: „живей!“—гарикають! Не підженуть. Дійшли до земсько-почтової станції, припрягли у віз другу коняку, посадили його.

Швидко ввесь час провадили засланих стражники. Де-кому з їх хотілось увірвати часу з цієї подорожі, щоб і дома побуть. І от сьогодні вони в стан прибули, коли ще спав становий. Здорове село. Волость, лікарня є. З дозволу станового повели Троянду до лікаря. Тиф. Робить нічого. Положили в лікарню його.

Таке в їй між тифозними тими.. Ось хтось кричить: „вон-вон!.. го-го-го“!.. Он хтось бурчить щось. А там, у кутку, хтось харчить страдно так.

Лежить Троянда у білому всьому. Так от куди він хопив! І це в його тиф. Так це він палить його, розвалює голову! А коли ж це він пройде? А як ліками пахне!—промовив у голос. Поворухнувся.

— Сильний-то, кажеться, да? А, молодой человек!—почулось у його з правого боку так болісно, тихо.

Повернув у той бік очі Троянда. Лежить там, дивиться на його чоловічок один у борідці. Спав до цього часу, був укритий. Лице таке біле, чисте, худе тільки страшно, виболів видно.

— Да-а,—промовив, Троянда теж болісно-болісно.— Сильний... Не дошел і до места і вот. .

— А тот... ізвініте, пожалуйста.. Так залежался... полегчало... і говоріть-то право хочется так. Літовец-то самі, да?

Всміхнувся Троянда.

— Н-н... малор... українець я.

— Українec-то?!..—Чоловік аж на лікоть підвівся.— Інтересно. Смотрю: не русское что-то... Українec! Читал я, читал про Україну. Сам-то я—местний учитель... Гоголя читал, другіх... Наприклад: „ти знаєш край, где всьо обільем дишет“?... Ілі:— „Тіха українская ночь“... Слихал і песні українскія... Чуднія песні! Вот сторона!.. А еше когда там сади зацветут-то... воображаю... Вторая Италия, знать-то.

Так радісно забилося серце в Троянди.

— Люба Україно!—подумав він.—А ну-ну забалакать про тебе.

— Да-а... ето верно,—почав...

Коли це так і пішов по-за шкурою мороз у Троянди.

— Слишали?—прошепотів до сусіда він.

— Да,—зітхув той,—умірают люди. Скільки і пр мене-то їх отсюда винесли уж!

Дивиться Троянда.

— Боже мій!—думає.—Так це ж саме й зо мною незабаром быть може! В голові ж так і креше і підвести ж уже трудно її. Ой!..—Повернувся на другий бік, щось задрало в горлі. Кашлянув і виплюнув кров у мисочку. Така чорна, липка.—Як раз,—воно й є!.. Це ж смерть. Рятуйте ж мене!..—Устроїв лице в подушку.—Та хоч би ж хоч і вмерти,—думає,—та дома, на Україні, де матуся, на любій, дорогій Україні... „Хоть безчувственному телу равно повсюду істлевать, но ближе к мілому пределу мне все б хотелось почивать“, — пригадалося йому з Пушкіна.—О, „мілий предел“!

Щось заторохкотіло в кутку, де вмер чоловік. Глянув Троянда... Якись два чоловіки в попередниках узяти ліжку з мертвим, понесли у двері кудись. Підвівся, насилу-насилу сидить, обіперся руками об ліжку, дивиться у вікно. Хмарно, мокро на дворі; дощик іде, вітер шумить. Понесли чоловіка доріжкою,—жовтий, страшний,—понесли прямо в мертвецьку. Стоть під сосною така невеличка, хрест зверху. Так от!.. Станція... А то... що то... що то за огорожою, далі туди?.. Ой! Місце вічного спокою, кладовище... Боже!.. та яке ж... Могилки такі невеличк, горбочки якись чи з глини, чи з піску, бур'янець якийсь, ріденький-ріденький на їх. Хрести—прямо дрюччя якесь, покладене навхрест... Ой!.. А далі... Ліс і ліс далі пішов, синій, страшний.

— І закопають отут тебе,—т्योंка в Троянди.—І не виросте вишнька над тобою, не заспіває соловейко тобі, не зашепоче верба коло тебе, не одвідає тебе ні матуся, ні батько, ні дівчина, ні брат, ні сестра; не

залунає рідна мова над тобою. О... заснуть... на завжди... і заснуть на чужині отак!..—Ухопився Троянда за голову та так і впав на подушку.

Шумить у голові йому, дзеленчить. Там палить його, там морозить. Дух прѣ з його. І де далі—все гірше йому. Лежить і тільки:

— О-ох, их-х-брр!..—оддувається.—О, хоч би ж був хто це тут з рідного краю, тут коло його,—бажається йому.—О, де той дядько у вишиваній сорочці, вуси вниз? Хоч би це хоч словечко рідне од його почуть. А де матуся, рідна матуся?.. Арештували його... як вона побивалась за ним, плакала!.. О... Ой!.. Пху!.. Ху!.. О, що? Знов кров... О-о!.. Умірають... умірають же оце і... і не бачить її, не чуть... в-останнє голосу її, мови рідної!.. Не чуть, не бачить в-останнє нічого того, що в житті найуперше побачив, почув... О-о!.. А де Галя, гай?..

Лупне очима,—якісь смуги чорні, п'ятенця якісь перед ним.

Смеркло раз. Засвітили лампу. Дивиться—щось жовте перед ним, хмара якась. Метелики жовті, зайчики плигають у їй. О, пищить щось уже... Муха? Так, муха. Чи ні?.. Верби шумлять. Співає десь хтось... Галя!.. Ага!.. „Скажіть, зорі“,—співає. Чи ні, то вітер у віконницю... Так ні. То матуся... еге... матуся... сипле он кашку: „рости, рости мій синочку“,—всміхається,—„не забувай, пам'ятай“... О, ненько рідненька! „Предел мілій“!.. Галю!.. О, пустіть же мене!

— Лежіте, лежіте!—хтось зуби вишкіряє.

О, а то хто? Пика червона якась. Ні. То дядько той... вуси вниз. Чи ні... Пеньок чорний якийсь: „Чей-то будишь-то?“—усміхається він... „Бен-бен“,—заводять п'ятенця. „Чяво-што“+регочуть метелики... Ой!.. Що!.. Темніє...—темніє... Стій, стій!.. Згортається хмара жовта, згортається... Україна у мережаній сорочці зрбилась: „Серденятко мое, голуб'яточко“!.. усміхається...

Чи ні... зірочка якась... О, тремтить, пада, пада у безодню чорну кудись... перекидається й ліжко туди, хилиться й він... Ря-а-туйте!..

Цілий місяць пролежав Троянда в лікарні. Разів скільки падав отак у нестямі. Як радісно забилося серце йому, як він з ліжка устав!.. Це ж він здоровий уже. Україну, „предел мілій“, мамусю, батька, Галю побачить?!.. Не буде в пересильних, глядітиметься, не заболіє вже так. Одбуде заслання, приїде додому і... Боже!.. Усім, усім він покаже тоді, що то є Україна, рідний край.

Як тільки поселили його в деревні одній, сів він і понаписував листи і до дівчини, і до батька-матері. Зроду ще не писав він листів рідною мовою, а це написав:

— Кохай, люба дівчино, кохай той край, який тебе викохав, породив—пише до Галі...

А до батька-матері:—Будете, мої рідні, у городі, визнайте у книгарні земській адреси газет українських, книгарень... Тепер, тільки тепер, на чужині я визнаю, хто я, чий я син...

Що робити?

Неділя. Вчиття в школі нема, і Яків Петрович після обіду стоїть у кімнатці своїй і дивиться у вікно, що виходить на улицю. Таке заплакане. Мряка на дворі, мокро, слизько. Їде чоловік улицею і грязюки в його, грязюки за колесами. Навпроти садочок за лісом: тополька, груша, сливкї. Бідний садочок! Весною як він цвів, зеленів. Бжїлки як гули в йому, пташки щебетали. А тепер... Що тепер з ним? Сїріє жалїбно-жалїбно, голий, сумний... На що цвів тоді, так пишався убранням? Де тепер воно? І що з пташками тими? де їх щебетання тепер?—Дивиться Яків Петрович.

— Бо-о-в!—почулось гучне, протяжне.

Що це ще? Глянув до церкви,—за огорожею білою поруч з садочком, стоїть,—одхилена.

— Дзелень-дзелень-бов!—пішли голосить дзвони.

По мертвому! Так от!.. Одійшов од вікна Яків Петрович, ходить по кімнатці. Сумно, сумно йому.

Так. Гине... усе, все. Гинуть квіточки, листячко, гинуть бжїлки, гине й... людина. Немає це й Брукви вже. Казав сторож уранці: помер, каже. Отак! був багатий, освічений, молодий, нежонатий ще був; жив... неначе в раї, на хуторі в себе... Ставок, верби... Жеребцем їздив ще так недавно. І оце лежить він, не лише. Життя!.. Живеш-живеш, закопають тебе і потім... що потім з тебе? На який час згадка зістанеться? Добре ж, як хоч згадка зістанеться. Багатьох згадують? Умре инший, і ні слуху, ні духу про його.

Страшно: родиться, жить, страждать і потім... як і не було нічого цього. Ой, що робити? Як жить? Який слід, хоч невеликий, після себе зоставить?

Зупинився, постояв. Сів далі коло столу, підпер голову рукою, сидить.

Який? Ну, вчителює це він. Чого б кращого? Працюй, освічуї людей. Клади свою лепту на користь добра світового, людяности, правди. Це твій слід, це пам'ять твоя. Все добре, що ти посієш, не вмере, буде жить, розвиваться. Гаразд. Здав він екзамен на вчителя. Дали йому місце, почав. І що ж? Умліває, потіє, щоб і розумні, й добрі, й розвинуті були його хлопчики. А вони... ні. Тут уже хочеться, щоб і се й те знали, а вони ще мови не знають. Товче-товче їм, що таке якась „мошна“, „калітка“.. А вб'є котрий у голову слово яке,—де й треба, де й не треба носиться з ним, чванитися, хвастає ним Не один батько жалівся:

— Прийде,—каже додому,—што, та по што,—починає, глузує, сміється з матері, з тебе:—он мужики ви, не вмієте так.

Що ж це таке?

Почав Яків Петрович з ними инакше. Хто вони,—почав їм розказувать. Почав м книжечки українські читать: Грінченка, Глібова, инші.

— Це по нашому!—почали до його вони,—значить воно не сором по нашому... А як гарно, розбірно все. А нуте ще по нашому, нуте...

І почав балакать з ними рідною мовою. Инакше пішло. Що розказує їм: урок, або од себе що—про зорі, про сонце, про людськість,—не позіхають, не малюють там щось собі, як раніш, розуміють, слухають.

Повеселішав Яків Петрович, та... не на довго.

Приїздить у школу, зімою якось, „наблюдатель уездний“, батюшка один, сивий, здоровий. Почалося з того, що благословення у його Яків Петрович не взяв. Раніш хоч і з неприємністю, а все-таки брав. На сей раз увіходе він у клас, ворухить рукою, Яків Петрович нічого, стоїть, дивиться: насупився батюшка.

Прочитав йому потім щось про засуху у третій групі хлопчик один.

Він:—Хорошо. Ну, а скажи тепер... е... почему еті засухи бивають?

Почервонів хлопчик:—А потому... потому...—помовчав.—Просто так: гару немає вгорі, ні з чого дошеві іти, от і засуха.

Дивиться батюшка то на його, то на вчителя. Оскирнувсь, далі так ехидно:

— Больно умьон.—Помовчав.—А не потому-лі, что люди уж грешат черезчур. Виходят із сміренія, не соблюдают постов...

До другого підходе.

— Что такое отечество, скажі мне?

Встає чорнявенький, у чумарочці.

— Отечество... край рідний, де чоловік родиться, живе.

— Так. А вот, например, где твой край родной?

Всміхнувся хлопчик.—А оце.. Україна.

Дивується батюшка, вирячив очі.

— Что, что?—почав. Повернувся до вчителя:—Что ето оні у вас?..—так з серцем до його.—Тот: „пару німає“, етот „Україну“ откуда то взял. І по малорускі ответ оба.. А Росія.. ето чей край?..

Кинувсь Яків Петрович до книжки посітительсько", як уже той поїхав, аж там: „ставітся учітелю на від: непочтітелен. Ученікі заражени свободомислієм, сепаратізмом"...—написано.

Переводять його незабаром в оце село: „для пользи служби“. Глухе, школа обдерта, холодна, тісна. Ученикі дикі, тупі. Піп, наказно мабуть йому, —так і пильнує його, так поміж учениками про його й нищпорить.

Раз Яків Петрович нарощіне спитав хлопчика одного, про віщо батюшка на самоті розпитував його.

Хлопчик:—Питав, каже, про вас: про віщо з нами балакаете і по якому: чи по-панському чи по-мужичому, і чи книжки нам які читаєте.

Отаке вчителювання буває, така праця, освіта. Нудьга, марно, марно час іде.

Холодно в кімнаті. Яків Петрович аж змерз. Потер руки одна об одну, встав, ходить.

І сам, сам. Погломониш иноді з сторожем про погоду, про холод—і все. Сядеш за книжку, мало розваги: не читається, дрімається тільки. Читалось колись. Читалось, як ще мріями жив. Чого тільки було тоді не уявляєш собі! Тут було і праця тобі, і мета велика, кохання...—Зупинився, постояв.—Кохання!.. ех!.. лияють усики чорні, проходять літа молоді... Парасина! Люба!.. Що це поробляє вона!

Був літом на храму він у Кушівці, в товаришавчителя. Сестра в його є, учителька теж. Такий чорнобривчик, така ягідочка. І очі глибокі-глибокі у неї, розумні такі. І така.. Замислюється. Про мету життя все балакає. Поприятелював з нею так. І от проводять додому його. Ідуть гаєм. За дубами сонечко сяє, пташки у ліщині виспівують, квітки рябють у траві. Вона:

— Як же й гарно! Як хочеться жити!—Позирнула на його, помовчала, далі:—вирвіть он то мені...—у траву йому показує пальчиком на квіточку червоненьку якусь.

Вирвав, дає. Бере вона. Червоніє-червоніє уся, ворухиться-ворухиться під намистом у неї—була в українському.—Стали прошаться. Зирк-зирк з-під лоба на його вона.

— Пи-и-шіть!—усміхається.

— Ах!.. Дорога!.. Люба!.. Гарнесенька!.. Ясочка!..—Задихав тут так швидко Яків Петрович. По грудях долонею, сів. Написати!.. Написати!.. Нагадати їй про гай, квіточки...—Знайшов папірець, узяв перо. Стільки вже разів збирався писати, то все так...—Кахикнув Яків Петрович.—Хоча й справді... Що вийде з цього писання? Напише він їй оце, вона потім йому і... пішло. І що далі? Побраться? Гаразд. А як жити тоді? Жити на двадцять у місяць? Тепер тільки він та мати, та й

то не стає... А піде сем'я? А що як з учителювання проженуть! Щіп он довідавсь, що він „Раду“ виписує,— не на себе й виписує, на парубка одного, і під подушками її ховає—от же пролюхав. І от посперечався з ним учора, що топить нічим у школі, а йому байдуже, він і почав:

— Українофил, революціонер! Замість того, щоб справитись, ви он ще „Раду“... Донесу в відділення і вас в двадцять чотирі часа звідцїля!

Ех, життя, чорти б забрали тебе!

Почервонів. Кинув ручку, схопивсь, бігає.

Не треба писать.

На дворі дзвони голосять, мрнка мрячить. У хаті годинник: іду-іду, не жду-не жду,—вибиває.

— Ех,—ламає руки Яків Петрович,—хоч поживе инший весело, після иншого хоч нащадки зістануться, а тут...—ухопився за голову.—Що робити, що робити?

Страчене життя.

I.

У селі Вербівці живе чоловік із жінкою, може хто знає—Михайло Панасенко. Такий він із себе: височенький, сухорлявенький. Богомільний там він такий. Як загув дзвін, так він і в церкві тобі. За парубоцтва служив у хазяїна грамотного, грамоти вивчивсь: читає письмо святе, житія. Жінка в його нижченька за його, тільки огрядніша якась, Палажкою звать. Живуть, страх, не в миру! Гостра, невпокійна Палажка таки їй ненавидить Михайла. Якийсь уже він поважний дуже: ні похихотіти з ним, ні попустувати. А сама нечепурна удалась. То колосків у полі після неї застається багато, то бур'ян на грядках: хата часто не заметена в неї, на лаві наляпано.

— Чепурнішою бути треба!—иноді їй скаже Михайло.

— Кнюх поганий, манах!—вона зразу на його.

Михайло:—Безсовісна, [гріх мій великий, скупеніе!..

Ото в його лайка така.

Вона йому—дулю, або вхопить палюгу, палюгою його.

Так і живуть. А побрались,—кажи ти! Хоча так і брались вони... Палажка десь аж у якономії у Потіпаки служила, і зроду-звіку вони вперше побачились, як Михайло вже з паляницею до неї прийшов.

Ще любить справки Палажка, а тут і їсти нічого і поля з півдесятинки всього; така люта все.

II.

Була в їх донька, Оленкою звали. Як опеньочок, ще невеличке було, а там таке: оце як Палажка що робить, пряде або що було, то Оленка торкає пальчиком роботу її, та:

— А як воно це?! А з чого воно?

Букварець кунив їй Михайло, зробив їй указочку; прийде зима, есть вільний час, Михайло:

— А ну, Оленко, грамоти вчитися, а ну грамоти...

Оленка, таке манюсюзіньке, в сорочечці, чорнявенька, як і батько, пальчик у рот, сідає:

— Це „а“, а це „бе“,—читає за батьком.

А ранок, вечір настане, Михайло:

— А ну, Оленко, Бозі молитися, а ну Бозі...

Стає опеньочок, молиться за татом. Таке втішненьке. Тільки часто плаче було. Матері боїться було, як люта вона. Таке вже раде, як коли тихо в їх. Залізе за стіл було, візьме савтир батьків, або що, та й давай:

— Господи помилуй, алилуя!—хоч там і не те стоїть, читає, та ще з протягом, як батько.

На улицю до дівтори Оленка не ходить було. Батько:—Гришка, Оленко, на улицю, Бозя битиме.— Слухає.

А надокучить їй дома сидіти, до дідуся Гната було побіжить, батька Михайлового. Дідусь сей, як ще Оленка вчилась на ноги спинатися, жив при Михайлові, було водить Оленку по хаті, а зараз—при Василеві, старшому синові, що поруч з Михайлом і живе, в одстороній хаті. Не вжив у Михайла старий через Палажку, що й до його сувора була і добрим словом не обізветься ніколи було. Бігає до дідуся Оленка було. Дідусь було по головні погладить її, гостинчика дасть їй якого, яблучко, або що. З Сергійком подружила Оленка. А Сергійко—Василів хлопчик, трохи старшенький од неї. Дідусь було з кисличок дубових чорнило їм робить, соломинкою писати бублички вчить їх було. Був грамотненький.

Підбільшала Оленка. Оддав Михайло в школу її. Страх охоча до вчення була! Одно вона нишпорить щось, одно вона вчиться собі.

Була вже у третій „групі“ вона. Після Великодня їй малось вчення кінчати. І тут у піст яка несподіванка трапилась їй.

Їхав через Вербівку у школу второкласну, що єсть біля Вербівки у селі одному, наблюдатель єпархіальний над школами церковними, протоієрей Полієвкт Сохановський. Заїхав у Вербівську церковно-приходську школу, де вчилась Оленка. Спереду сиділа вона, така: в керсетині черкесиновій, у хусточці біленькій, бліденька, а дивиться так допитливо. Отець Платін, сільський батюшка, показав на неї отцю Полієвктові:

— Оце,— каже,— й вона, що вчиться на всі села найкраще.

Отець Полієвкт, товстенький, руденький:

— А ну, дівчинко, прочитай мені молитву Господню,— до неї.

Почервоніла Оленка, а проте не злякалась. Встала, проказала йому. Похвалив, далі:

— А як, дівчинко, по руському буде: „хлѣбъ нашъ насущный даждь намъ днесъ“?

Одрубала йому: так і так, каже. Спитав її ще про Адама щось, якусь задачку на пам'ять задав, і те одрубала.

Він:— Так. Тепер скажи мені, дівчинко, хочеш ще й далі вчитися?

Вона:— Хо-о-чу,— так з протягом.

Отець Полієвкт:— Гаразд. Підготовся ж іще за літо трохи, ходи ось до батюшки, а там ми одішлем тебе в більшу школу, ніж ця... на стипендію, що єсть на нашу єпархію: учитися на шкільний кошт, розумієш?

Так радісно всімінулась Оленка, засоромилась та й оченята вниз поставила.

Ходила літом до батюшки. Він показував їй, як готувитися треба. Вона дітей йому поглядить, се-те зробить і така: читає, читає оце, та:

брати, худібчиною стали ділитися. Жалкенсько було Михайлові попускати братові більше города, та така батькова воля—попустив.

— І сякий і такий,—почала на Михайла Палажка,—таке вбожество дома, а ти попустив!.. Батько сказав та й умер: і не попускати можна б було, сі та ті б попускали б тебе!

Почала й на Василя, й на сем'ю його ворогувати та злитися Палажка.

— Підлізли сякі-такі до старого,—почала думати про їх, почала бабам хвалитися на улиці,—підлизалися до його, що він їм так сказав города узяти.

Перестала до їх і в хату ходити. Хоча вона й так не часто ходила до їх: не любила Михайла, не любила й родичів його. Стала забороняти і Оленці ходити до їх.

— Не ходи,—було каже їй,—нехай підлизи, вороги мої не втішаються тобою, баришенькою моєю.

Та дарма ці балачки Оленці були. Підлизування сем'ї дядькової до дідуса не бачила вона, а просто догляд до його людський. Ходить було до дядини Оришки, до Сергія, Сергійка колишнього. Дядина поважніша, ніж мати, така невеличка, балакуча, се-те їй розкаже було, де що чула, або що. А дядині Оленка було про город, де вчиться, розказує.

— Все таке у йому... електричество,—каже,—і світять, і їздять ним.

— Ну й люде,—дивується було дядина,—до чого д'їшли!

А Сергій теж у второкласній вчився тоді. З ним і про грамоту можна було побалакати Оленці.

— Що то та грамота, вчення!—було йому каже Оленка.—Вчені люде розумні такі. Хоч,—каже Оленка,—ті вчительки, що там учать нас! Такі любі, тихі, та знають багато всього. Балакати тобі про віщо як стане котра, слухай тільки. Аж м'ясно стане тобі, як їх прирівняти до себе, на стільки освіченіші вони. Та по квартирах у їх так гарно: грає музика, книги,

картини, пахне духами, просторо, ясно. Так і піде мороз по тобі, як на їх життя глянеш і домашнє своє пригадаєш.

Страх як бажала Оленка і собі дійти такого життя, дійти такої освіти, як ті вчительки! З книгами й не розлучається було. Нігде їх брати було у своєму селі, у Степурівку ходила, сусіднє село. Там у старенькому панському домикові була народня книгарня. Стара пані книгаркою. Бере було у неї Оленка засмальцьовані, порвані книги, читає у садочку в себе на столику. Та такою до книг була і в школі вона. Заїхала раз була до неї її шкільна подруга звідкільсь. Розказувала про неї Михайлові.

— Там,—каже,—така Оленка ота: вивчить урок, сідає за книгу, що з шкільної книгарні взяла. І вечора на читання їй мало, а й серед ночі читає вона. Оце як поснуть уже всі учениці, то вона встане потихеньку-потихеньку, бо забороняється це, лампу підкрутить, читає.

V.

У церковно-вчительській училась Оленка вже, на стипендії теж. Сергій, що раніш ніж вона вчитися почав, тоді вчителював уже десь. З второкласної виїшов—три годи там пробув—на вчителя екзамен здав. І книг деяких собі вже роздобув, і рідною мовою писаних.

Такий кругленький, русявенький, як мати; приїздить на літо додому було. Почала Оленка і в його брати книги. Дуже здивувалась була, як уперше взнала, що ми українці і що в нас своє єсть письменство.

— Як таки так,—каже, що я досі й не чула про це!

В „Кобзарі“ дочиталась до слів: „і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь“, та й замислилась. А пішла до Сергія та й каже:

— Справді, чого цуратися того, що ми найуперід у житті почули, побачили? Чого цуратися того, що нам сама природа дала?

Як стала у Великоросії вчитися, балакала тільки руською мовою, а то вже й своєї вживати почала. І убрання іноді надівати стала своє. А раніш було як не в шкільному ходити, то в платті, що справить батько. Почала іноді й керсет надівати. Мати було їй:

— По благородньому, Оленко, привчайсь! тобі тепер не личить мужиче.

Тільки всміхнеться Оленка.

Познайомилась з Степурівською вчителькою, дочкою книгарчиною, і в неї книги брати стала. І така була: Сергій як нагадає про що їй, чого ще не знає вона, з писаннів Дарвина про що, або що—почервоніє, почервоніє було.

— Як же я—каже—мало читала!

І ото вже вона добуде, як не в Сергія, то в учительки книгу таку, як єсть у їх, та читає-читає вже.

Турбується було, що в школі не дають таких книг.

Ще, вишиває було,—рукоділья, якого й у школі вчилась.

До роботи домашньої мати її не допускала.

— Не в своє діло не мішайся,—каже було їй,—одного вже держись.

Було щоденник Оленка пише.

Я,—було, пише в щоденнику,—з грязі вилізти хочу. Я бажаю до чогось великого, гарного йти: бажаю людяности, правди в житті, того, про віщо так пишуть у книгах.

А музику як любила вона! Сергій на скрипку грати трохи вмів. Грає Сергій, і не змигне Оленка нікуди, слухає так. Почервоніє було, та аж дрижати стане вся.

— Ну й музика,—каже, було,—як вона душу проймає!

Вчилась і сама грати на роялі: охочих, казала, вчать у тій школі цього.

А в глибокі думки як заходить було! У жнива раз помер один товариш шкільний Сергіїв, ще й сусіда близький його, та й Оленчин, Андрій Біланенко.

Стукають майстри, роблять домовину йому; вона сидить у садочку, пише в щоденнику:

— Отакі! Учився хлопець, був гарний, хороший, та це й.. у холодну, глуху, темну тісну могилу споряжають його! І це... проваляться груди йому, висохне мозок... Боже, що ж це таке? Та невже ж це буде й зо мною?! Як же це так? А що там?.. Тихе, святе раювання? які почуття невідомі? огонь, пекло, муки? чи спокій і спокій, вічний, страшний, поки й світа й сонця!! Боже! Що ж таке буття й небуття? Люде що таке?

А раз прочитала Фламаріона про небо.

— Так от,—каже до Сергія,—де взялись усі ті мири незлічими, де кінець простору небесному?

Вечорами все вона дивиться на небо, на зорі було. Цвіт небесний любила, голубі плаття носила.

Палажка ж усе більш не любила, що Оленка до „ворогів“ її знай ходила, та ще й балакучіша була до їх, ніж до неї, до матері. А Оленка з матір'ю не гаразд почувала себе через її вдачу неспокойну таку. Особливо дуже не сподобалось Палажці те, що Оришка сама раз покликала до себе Оленку була.

Вийшла з хати, та:

— А яких я оце грибів добрих насмажила; ось іди, покуштуєш!—до Оленки, що саме на грядках гвоздик ми тішилась.

Почула це Палажка з сіней, взяло її зло. Почала думати, як би помститися Орищці за це. І от другого дня топить Оришка в печі, слухає: десь кури кричать; вийшла—у Михайловій клуні, що од грані недалеко стоїть. Неначе хто їх ріже, кричать. Що таке? Пішла до клуні Оришка—зачинено. Подивилась у дірочку аж... її й кури. Палажка, аж з їх пірря летить, хворостиною їх ганяє по клуні.

— Божевільна, що ти робиш?—Оришка до неї.

— Хай не ходять у клуню!

— Чого ж зачинені вони? Заманила, мабуть?

Оскиряється Палажка, хмурить брови білі свої:—
Заманила,—каже.

— Помийниця ж ти якономичеська!—Оришка їй.
Аж підскочила Палажка.

VI.

Вирівнялась Оленка, зробилась хороша, струнка. Була, правда худошавенька, біленька трохи, та це не вадило їй; навпаки, робило такою чарівною її, так і нагадувало про щось духовне в їй. А карі оченята її були такі розумні.

Почало серденько так уже битися у неї і щічки так палати, як стане вона про кохання читати. Читала вона про вчителя одного. Був теж бліденький трохи, чорнявенький, задумливий був. Читав багато. Докопувався до всього, що життя, що й небо. Добрий був до всього живого, пам'ятав, що він людина.

— Ось зійтися б з таким,—думає Оленка було,—як бв я покохала такого, пригорталась до його, думками ділилась з ним.

Єсть у дяка Вербівського син, Грищенко Федір. Учителеює десь, церковно-вчительську кінчив. Хлопень молодий, нежонатий. Жив літом дома. Побажав познайомитися з нею, а тоді в Вербівці тільки й дівчат інтелігентних було, що вона. Почав ходити до Сергія. Тільки Оленка якась соромлива була. І до Сергія не піде було, як Грищенко в його. Ходить, було, по садочку в себе, та тільки в садок Сергійів, де Грищенко, так позирає з-за соняшників. А там грядки у їх між садками й між хатами.

— Ну, які воно,—думає було,—ті мужчини, не браті, як Сергій, і як воно з ними?

А то раз у неділю сидить Оленка в садочку в Сергія. Пташки шебечуть, сонечко світить; калина кучерява, з одного боку підперта; ослінчик, столик, там і вона, чорнобровенька квіточка. Вишита сорочка на їй; керсет плісовий, чорний; стьожка червона в

косі, коса довга така. Сергій нахилив вишеньку біля неї, ягідки дістає, вона дивиться у Шевченків „Кобзарь“, „Дівочій ночі“ читає.

Аж ось рипнула хвіртка. Глянула—Грищенко з-за маку йде. Як пташечка та схопилась Оленка, наче пурхнути хотіла, та й нікуди. Стоїть, засоромилась, червона, як ягідка. Познайомив Сергій їх. Посідали. Грищенко чорнявий, вусики невеличкі, в тужурці синенькій, глянув на книжку, та:

— Читаєте?—до Оленки.

Всміхнулась:—Читаю,—промовила так соромливенько.

— А читання річ гарна,—Грищенко їй.

— А як же!—Оленка йому.—Се ж таке іство духовне.—Перегортає листочки, та зирк-зирк на тужурку йому.

Грищенко:—Читаєш і, як би сказати, бачиш усе.

Повела Оленка язичком по губі та:

— Еге. І до неба ближче станеш. Почуття такі іноді...—та й не доказала. Почервоніла, кахикнула: у хаті в неї саме сварка зчинилась. Хоча під калиною слів з хати розібрати і не можна було, а все ж чути було лемент. А слова такі там були:

— Мою дочечку манить, а мене зве помийницею,—мати до батька,—а в тебе й нема того, щоб вибатькувати її сяку-таку, невістку свою!

Батько:—Та хоч ради неділі святої не кричи, ради чоловіка чужого: там он учитель чужий, почує.

— А, що мені такі вчителі! З панів вони, чи що?—батькові мати.

Вийшла далі мати на двір, під калину з-за пшенички дивитися давай.

Оленка:—Яка яблунька гарна!—Встала та й іде за яблуньку.

— Ще й ховається!—мати до неї,—думає, що я й не бачу її: додому йди!

Пішла Оленка такою ходою нерівною і повертатися забула.

— Не ходи!—напосілась мати у хаті на неї.

Батько й собі:—Та й справді, Оленко: краще б було, як би ти таки й не ходила до їх.

Що тільки Михайло не був задерикуватий, як Палажка, а йому теж не до вподоби було це ходіння. Боявся, щоб Сергій її з пантелику не збив. Про його тоді балачки ходили, що він у Бога не вірує: у церкві поклонів не б'є, свічки не ставить, та не часто й буває в їй; і комусь ще казав, що земля кругом сонця літає і що дощ з пари.

— В писанні немає цього,—казав якомсь Михайло Сергієві,—це од невірців усе; ніхто сил Божих не знає, а дощ Бог дає, а не з пари.

Не любив Михайло Сергія. Через його та й до Василя рідко ходить було.

Усе було він Оленці товче:

— Живи по божому: пости чти, до церкви ходи.

VII.

Незабаром знов побачила Оленка Грищенка в Сергія. Дивиться на його з-за городини.

— Тоді я гаразд і не роздивилась на його,—думає,—а він такий... про читання зразу почав.

І пішла б, може до його, як знайома вже, мати ж... сидить біля хати, лущить насіння. А Оленка в Сергія, в дядини, крадькома вже бувала. Та й Грищенко... хто його зна, якої тепер думки про неї, що тоді її так осоромила мати. Щоб хоч не дивитися на його, не чути його голосу, пішла Оленка на вигін.

Вигін за садком зразу, високий, крутий. Тут і там по йому коні пасуться, телята щипають травичку, вітряки стоять. А внизу село лежить таке кучеряве. Кучері топольові, срібненькі підіймаються вгору; інші, чорні, позвисали над клунами; ще інші, вишневі, сливові повивають хати. А церква, наче зіронька в небі, сяє-сяє в гушавині. У бік по-під вигоном долина побігла.

По той бік долини гай зеленіє, то в долину збігає, то в поле вискакує, що жовтіє проти сонця за ним... А там далечінь... синіють гаї.

— Боже мій!— думає Оленка,—чого я сама? потішитися ні з ким красою цією.

Щось забалакало ззаду. Оглянулась—Сергій і... Грищенко за нею йдуть. Затюхало в неї. Чубок на голові погладила, що визирає з-під платочка, на плаття голубе подивилась собі, припинила ходу. Привітались.

— Яка краса унизу!—Оленка до Грищенка.

— А що вас не били в хаті тоді?—він до неї.

Всміхнулась Оленка й нічого. Стало ніяково їй. Сергій це помітив, про инше почав:

— Читав я в газеті,—каже,—що в селі одному хлопці й дівчата прості спектакль дали. Порядкували вчитель та дяк. Да як би і в нас таке зробити, та ще й прибуток призначити на яку ціль користну!

Оленка зирк-зирк на Грищенка, ніби питала його, що він скаже на це.

Грищенко, мабуть, думав, що Оленка на вбрання позирає йому: погладив комірець отюжений, висунув трохи з-під тужурки його, кахикнув, та:

— Інтересний,—каже,—з Степурівським дяком спектакль був учора в нас. І тож чорт... рябий! Новісенські карти були в мене і він...—Грищенко зареготав,—і він чисто порвав.

— За віщо?—всміхнувся Сергій.

— П'ять рублів я виграв у його. Я вже казав йому: не вмійш,—не сідай, а він... хе-хе.

— Карти на умі в його!—подумала Оленка про Грищенка. Глянула на його: такий повний, червоний, в'язи товсті.—Зовсім і обличчям не схожий на того, про якого я читала,—подумала.

Сергій глянув на сонце, та:

— Інтересно б оце подивитися на сонце в скло за-коптіє.

Оленка:—І те ж тіло величезне таке! А проте... нестугне колись.

Грищенко:—А он черногуз який ходить!—карлючкою за вітряк показав.—От як би рушниця оце! Чудася!.. Я як уцілив раз був ворону, так і пішла з тополі перекидя.

— А на що уцілив, спитать би тебе? — подумала Оленка.

Довгенько ходили по вигону. Грищенко й до дяка Степурівського ще вернувся, розказував, як той п'є горілку та як на голові вміє ходити.—Інтересно,— каже. Оленка більш мовчала.

— Хай...—було думає, гуляючи з Грищенком,—кончу школу, далі одчиняться двері мені... невже не зустріну тоді його... любого, з душею.

VIII.

Палажка тим часом усе частіш і частіш загризалась з Оришкою. Після того, як її Оришка назвала помийницею, вона, як помітить, що Оленка в неї була, так їй і зробить шкоду яку. Йде поз грянь, сояшник зломить Оришці, або переб'є ногу курчаті її, як воно увійде до неї, до Палажки.

Лютувала на Оришку Палажка і все дужче злилась і на те, що у неї „ворога“ такого, горбд більший. Почала все частіш дорікати ним Михайлові. Чи соли нема, чи борщу нічим затовкувати, вже й на язичі горбд у Палажки.

— Підлізли сякі-такі до старого, а ти попустив їм!—гримає на Михайла.—Хоч би це який куц картоплі продати з тієї смужечки, що оддав їм, і то б же яка це запомога була!

Вийде з хати Михайло, перед очима і смужечка та.

— Справді, — почав думати він, — на що попустив? Хоча... батькове ж слово... і не попускати не можна було... „чти отця“, в писанії сказано. Це... це Василь та Оришка тут винні! Підлізли під старого, мовляла Палажка, так воно й є! Бо й справді: чим я од Василя гірший у батька? За віщо Василеві більш города

од батька? За те, що батько жив при йому? Так і при мені раніш жив! Нехай Палажка, може, чим і не догодила йому, так... у якій же я тут вини?! Підлізли під батька і все тут.

Так почав думати Михайло і вже й сам на Василя та Оришку злитись почав. Уже й бувати у їх перестав. А робить їм шкоду Палажка, він і не спиня її. Иноді й сам ще як захватить їх кури з свого города, то аж сторч-голов летять.

Лайка, сварка і в хаті й на дворі.

— Бідність, от і зло через неї,—думає Оленка було.— Хай...—розважає себе,—кончу вчення, матиму місце, буду допомагати батькові, матері, може, хоч трохи втихне гризня.

Зіставалось Оленці, щоб уже кінчити школу, год один ще повчитися. Діждала кінця літа, поїхала.

IX.

Перед Тройцею приходять од Оленки одкритка, пише: „кончила з нагородою,—дали евангелію в чорному бархаті, в справі золотій. Тоді-то за мною на станцію виїдьте“.

Прийшов час і їхати. Запріг Михайло конячку, поїхав. Весело їхалось. Не счувсь, коли і в Гайдарях опинивсь, а двадцять же верст; велике село. Виїхати з його, і станція зразу.

Розвиднялося саме. Осокори в садочку, неначе намальовані, стоять на побілілому небі, а водокачка стоїть сувора така.

Немає ще поїзду. Самі грузові вагони збоку стоять. Світиться в де-кількох вікнах. Телеграфист в одному сидить—куняє. А біля кушів стрижених хропє хтось на клунках. Десь панок у брилику взявсь, по-хожає. На дворі вже світліше стає.

— А дозвольтє спитати вас...—до панка до того Михайло,—чи швидко вже поїзд?

Панок:—А тобі ж куди, на заробітки кудись?

Всміхнувся Михайло:—Ні, дочку виглядаю з школи.

Зупинився панок:—Як то з школи?

Підійшов до його Михайло:—Училася з панськими дітьми.

Дивиться панок то на сіру свиту Михайлову, то на зашкарублі чоботи йому. Всміхається Михайло. Похожає панок, Михайло й собі поруч з ним. Прийшов поїзд, чмизає—стоїть. Настороживсь Михайло. Висовується з зелених присінок корзиночка. Держить її панночка в голубому. Рученята такі білі у неї, манісенькі. Чубок такий кучерявенький з-під платочка визирає в неї. А на щічках і рум'яничок єсть. Виходить, усміхається.

— Здрастуйте, тату!

Підбив Михайло сінце їй на возі, ряденцем за слав, поїхали.

По вигону сивіє роса. А там он за вербами так небо палає,—сонечко сходить. Тополі в Гайдарях, наче засоромились чого, почервоніли. Гайдарі. Сюди й туди по садочках білють хати; клуні, хліви стоять по-над улицями. Черета ось іде. Чередник у свиті, в брилі:—Гей!—помахує костуром. Там он на майданчику бекають вівці. Аптаство що по садках виробляє, зустріває сонечко як! Соловейко, аж у вухах лящить, витинає такої. Та тут ось один, а там десь і другий. Жовна й собі виграє на кленку. Пташка якась: ці-ці! у калині. На що вже сорока і та: скрики-ки!

— Який же тут рай!—всміхається Оленка, — рай, справжній рай!.. А там... стіни. Глянь у вікно: метушня, стукотня, дим.

Михайло:—Так це ти, значить, учителькою будеш уже! Слава Богу. От як би ще й у второкласній де, щоб жалування більше тобі: запомагати будеш і нам.

— І у второкласній можна мені, — Оленка йому. Помовчала, далі:—мені так і казано.—Усміхнулась.—В отця Полієвкта я це була.

Як була, розказала.

А на станції біля того города, де живе отець Полієвкт, Оленці пересадка була. Поїзду другого ждали довго, на дворі пів-дня, вона корзиночку швейцарові поглядіти оддала, а сама до його пішла: наблюдатель над школами і знайомий до того,—спитати про місце його. Позвонила. Впустили її. Чиста кімната. Олива горить. Вийшов отець Полієвкт, повний, очі вузенькі, благословення їй дав, усміхнувся:—впізнав Оленку; рік тому, як була у його вона з книжкою якоюсь і поклоном од завідуючого школою.—Сів отець Полієвкт. Оленка, така учтивенька, соромливенька, стоїть перед ним, та:

— Це вже я кінчила,—так потихеньку до його.

Він:—Ага... Щож, трудно вчитися було?

— Ні, так...

Погомоніли трохи, далі Оленка:

— Я б вас прохала... як тепер пристроїтися мені вчителькою?

Отець Полієвкт, чого й ждала Оленка од його, що він же увів її у науку, у цю, усміхнувся, та:

— Гаразд, гаразд, голубочко... Буду мати на увазі... Бога не забувати тільки треба, старших поважати...— Раніш „ти“ їй казав, тепер обминав це слово.

Не забула Оленка й про те, що їй доведеться за-помагати батькові, а в однокласній школі плата мала вчителям, вона:

— А чи й у второкласній можна мені?..

Помовчав Полієвкт, далі:—Кінчила церковно-вчительську... мм... можна. Ось буде і місце гуляще в одній.

— А як я взнаю про те, чи буде місце мені, чи ні?

— Напишу нехай через місяць отам... звідаюсь ще де з ким.

— Такий добрий...—Оленка до батька.

Їдуть. Ось якийсь домок визирає з-за тину. Стіни білі, покрівля червона, а рундучок зелений лакий, виноградом диким поріс. Квітничок перед домиком тим, смужечками якимись, мережичками пішов. Куштики

зеленіють якісь. Та трояндою так і несе звідтіля. А зад ззаду так і наліг на той домок.

— От, думає Оленка,—буду вчителькою так у селі у второкласній; житиму у хаті в такій; квітничок такий буде в мене, садочок, рояль, книги, картини і... він задумливий, милий, хороший. Будемо людей добра навчати, до всього такого великого доходить будемо з ним.

Михайло:—А євангелія в оправі золотій тут?—на корзинку показує.

Кивнула головою Оленка, всміхається.

— Ото ж гляди її, з нею скрізь буде хортуна тобі.

В поле виїхали. Сонечко вранішнє золотеньке, червоненьке, уже так осяяло все. Видно: там он і там гаї по долинах червонобоких пішли. Там он річка блищить в очереті. А он десь церква біліє в селі. Чорніють яри. Перепілка, чути, десь у житі лящить. Жайворонки белькоче вгорі.

— Який же мир божий гарний!—скрикує Оленка

Дорога повилася й повилася житом, синіє жито: молоденьке, блискуче, так зеленіє. Вітрець нахучий шепотить у ^тому. Сокирки так голубіють у гущавин. А ось коноплі чорніють, запахли. Горох по могилі по-слався. Могила висока така.

— Могила...—замислилає Оленка.—Кого вона бачила? Татар скуластих? лицарів чубатих, козацьких? чи, може, аж скифів?.. Де все ділося те, що було тут колись? Чи хоч сниться краса ця тому, хто, може, у могилі тій спить? Боже мій, нащо той сон, такий вічний, страшний, коли життя таке гарне?!

Сонечко вже височенько підбілось. Вже поминули й Гушалівку з очеретами густими. Ось уже й вітряки Степурівські. Степурівка он з боку. А ось уже й гай: звідтіль і звідтіль на дорогу наліг. Дорогі, рідні місця! Там он, де якийсь кущик росте, колись куріпочку зігнала Оленка, ягід шукала; а там, на підгір'ячку, рвала купало.

Бричка ось їде навпроти. Савка Гнатюк, вербівський чоловік, поганяє. Хтось сидить за спиною в його, молодий, картуз—синя околиця.

— Студент Кочурин,—батько Оленці.

Чула про Кочурів Оленка. Савка, візник їх, розказував про їх батькові в хаті при їй. Пани вони, люде багаті, освічені. Старий Кочура у земстві чимсь єсть. А живуть вони недалеко од Вербівки на хуторі.

— Що, як би познайомитися з ними? — подумала Оленка.

Дачники в їх часто бувають. Учитель з гімназії, Савка казав, часто буває: нежонатий, на щоці родинка. Дочка єсть у Кочури, студентка, Люсею звать, Савка казав.

— Боже мій,—подумала,—невже не познайомлюся з ними?.. Люде вищої освіти! Таке гарне пишуть про їх. Рай, мабуть, з ними.

Ось уже й хатки в садочках. Баштанець серед дороги, ось дітвора городить з пісочку. Он стовп білий стоїть, „Вербовка“, чорнів на дощечці.

— Здрастуй, рідне село!

Вилами улиця. В ліву руч повернули. Ось уже.. Хто? Мати на зустріч їде; Парася біжить.

— Здрастуйте!

А ось уже й тин. Хата старенька виглядає з-під груші, зеленіє салочок. Над вигоном он берести скупчилися, на хлівці напірають. Клунька під кленом чорнів.

— А як повиростало все!—скрикує Оленка.—Рожа он як зацвіла!

В хату ввійшла: невеличка, стеля так низько, а стінка напільня так оддулась. А така вона, хатка ця, люба тепер.

— Ріднесенька хата!

Мати самовар бляшаний ухопила, наливає на дворі; Парася—школярка вже—угіллячка з печі дістає, батько випряг конячку, чкурнув за булкою в крамницю.

Пройшлась Оленка по хаті, пройшлась по садочку, так їй весело, любо, таке їй рідне все,—розігнала до дядька Василя борозенкою через грядки.

І тут почалось.

— Куди ти?—мати од самовару до неї, так суворо.
Почервоніла Оленка, зупинилась.

— А вам що?—питає.

Мати:—До сяких-таких не ходи!

— Ось киньте бо це!

— Не йди, я тобі кажу!

— Та поки ж це буде?—махнула рукою Оленка, пішла.

Мати:—Та не дозволю ж я,—кричить,—щоб моя дитина, що навук дійшла отаких, та до ворогів моїх ходила.—Вхопила палюгу та трах, трах нею по шибках у хаті своїй.

Стала Оленка, дивиться. Вийшла дячина з хати,—там недалеко хата од хати і двері навпроти дверей.

— Що там таке?—обзивається.

— Не мани сяка-така дитини мові, своїми втішайся!

— З ума зійшла?—Оришка їй.

Палажка:—Ось тобі, о!—крутить дулі, дає Оришці.

Якісь люде йшли улицею, поставали навспинячки, дивляться. Прийшов Михайло з булкою, теж дивитися став. Повісила голову Оленка, похилилась до себе в садок. Закинів самовар, ніхто й чаю не пив.

X.

Обгортає Палажка на грядках картоплю після цього якось і дійшла до обніжка, що лежить гребеником між частками Василевою і Михайловою. Такий він бридкий їй: так нерівно город розділяє і за ним такі вороги живуть!

— Хоч устругнути його трохи,—думає. Подивилась до Василевої хати—не видно нікого, та за соняшниками не дуже й примітно її, нахилилась, кляче шарівницею обніжок той. Так гарно їй, таке її усердя бере: в обніжкові зазубні робить, а поз обніжок, піддбовуючись під його, рівець прогортає.

— Хай потроху обвалюється в наш бік,—думає,— до ворогів посувається: все ж таки нам город буде ширшати, а ворогам зло.

Другого дня прогонив Василь кури з грядок, та й до обніжка наблизивсь. Побачив—скипів. Сердитий такий якийсь він, чорний, усатий. Побіг, ухопив заступ, давай загортати той рівень, зазубні ті. І землю з грядок Михайлових загортає.

— А, сякі-такі!—кричить.

Михайло був тоді в хаті у себе з чоловіком одним. Як вискочить.

— Що то ти робиш?—визвірівся на Василя.

Василь:—А то он що пороблено?—показує йому зазубні.

Бачить Михайло, що пороблено, і хто поробив догадався, бачив біля обніжка Палажку вчора, та це байдуже йому: у Василя частка більша, він те знає.

— Що ж там? Нічого!—Василеві він.

— А, так нічого тобі!

Горне Василь з грядок його землю, та зачіпає й картоплю йому.

— Рятуйте!—кричить Михайло.

Виходить з хати і чоловік той. А чоловік той—Семен Остапчук. Чоловік багатий, поважний, письменний. Був він од Вербівки суддею тоді в волости. Іде й він до обніжка, такий здоровий, показний, рудий трохи.

— Що таке?—питає.

— Подивіться ось,—Василь до його,—що воно пороблено обніжкові це?

Подививсь Остапчук, та тільки не за Василем оступивсь. Василя не любив він за його владу сувору, що й до його, судді, він не привітливий був. А Михайла тоді ще саме було й треба йому: прийшов до його на роботу кликати до себе, і пообіщав Михайло.

Всміхнувся Остапчук, та:

— Що ж? тут... нічого такого.

Почервонів Василь:—Як нічого?—крикнув на Остапчука.

Остапчук:—Чого-ж кричати? На кого кричиш?—зсернем до його.

Він:—А що ж? Лізуть у мій город і нічого?

Михайло:—А як у тебе он і город ширший, і не кажеш того!

— А тобі що до того?—гримнув на Михайла Василь.

Подививсь і Остапчук на Васильов город: од обніжка до ліски; городи узенькі, примітно, що ширший, хоч і не на багатечко.

— Ширший, справді,—додав Остапчук.

Почервонів ще дужче Василь.—Так і ти... і тобі задро, що город ширший у мене?—визвіривсь на Остапчука.

— Не тикай!.. З ким ти потикавсь?—Остапчук до його.

— А що ж?

Остапчук:—Грубіян отакий! У город он лізуть до його... до такого й слід лізти.

— Що ти? що слід лізти?—скипів Василь.—Що ти, чорт рудий, піддрочку даєш?

Дивиться Остапчук, почервонів, далі:—Що ти? що ти мені оскорбленіє наносиш таке?!—закричав.—Чуєш!—обернувся до Михайла,—чортом рудим мене зве! Свідком будеш: процентуюсь!..

Увійшли в хату Остапчук та Михайло. Була в хаті й Палажка, сиділа на полу пір'я в решеті дерла; Оленки ж не було й на горіді, десь зійшла од клопоту. Всміхається Палажка: увесь час у вікно одсунене слухала бучу. Остапчук нічого. Увійшов у хату, щоб ціпок узяти та додому йти, та й... сів на лаві, похнюпивсь. Сердито йому. Як таки так? Якийсь-небудь харпак і його, суддю, такого чоловіка поважного, так образив! І за це йому тільки арешту може бути суток з скільки. Що б і робив йому! Підняв голову:

— А з якого благополучія у його, прохвоста, горід більший?—почав до Михайла.

Почухав потилицю Михайло, сів на лаві й собі, та:

— Подарував старий йому трохи... підліз.

— А документа ж ніякого в його нема од старого?

— Нема.

Стенув Остапчук плечима.

— Дивуюсь,—каже,—тобі: чого й дивитися на його тоді? Тобі ж тут жалітися можна в суд: нас, мов, два брати, город батьків, а владієм нерівно ним. Прощу порівняти наші частки.

Мовчить Михайло, дивиться на Остапчука. А Палажка так радісно:—Порівняйте! От спасибі вам... дайте стежку в цім... доказати сяким-таким.

Всміхнувся Остапчук. Оце то йому допекти Василеві!

— Чого ж,—каже до неї,—можу дати стежку.—Повернувся до Михайла:—Тільки тут от що: того, що як там було в вас—чи подарував йому батько, чи як,—згадувати в суді не треба, а просто: Василь, мов, сам захопив стільки города собі.

Мовчить Михайло, в землю дивиться.

А Палажка:—От спасибі вам!—до Остапчука,—я вже вам робити що без грошей послухаю за таку вашу добрість до нас.

Знов усміхнувся Остапчук: це ж йому й користь ще з цього бути може.

— Еге, я добрий, звісно... Захопив прямо, кажи,—навчає Михайла,—знайти тільки для хворми свідка такого, який би теж так сказав, і діло вгорить. Я потягну руку за тобою. Побалакати ще з товаришами судьями можу і... присудимо тобі посунути обніжок у Василів город... Добре?

— Не знаю... коли б...—Михайло почухавсь.

— Що „коли б“?

— Коли б гріха не було тут.

Всміхнувся Остапчук, прихилився до Михайла, та:—А за обніжок?... Як тут гріх, то й за обніжок же гріх: з вашого ж боку він скопаний.

Всміхнувся і Михайло, помовчав, далі:

— Та це так, тільки.. обніжок—діло менше, а це... батькове слово треба ламати і... на Василя—захопив, ще треба казати... Та й... обніжок не я й скопував ще.

Палажка:—І тебе сі та ті й вигадували такого мені!..—почала кричати на Михайла.

Зареготав Остапчук.—Подумайте,—каже,—про це. Взяв ціпок, пішов.

Почалося справжнє пекло в хаті в Михайла. Палажка вже тільки й знає, що гризе йому голову:

— Сякий-такий, одбірай, що попустив!

Слухає-слухає Оленка, почне вмовляти матір.

— Ну, мамо, що ви за людина така? На що гризня ця?

— А тобі чого треба?—визвіряться мати на неї,—кінчила вчення, місця шукай!

— Ну,—було думає Оленка,—коли б уже швидче те й місце: зароблю грошей і, на чім не стане, куплю у дядька смужечку, що попустив йому батько. Нате, мамо, скажу, та цитьте!

XI.

Прошло вже більш місяця з того часу, як пообіщав отець Полієвкт написати Оленці про місце. Жде-жде Оленка, не чути нічого од його. Чи не забув? Почала турбуватися.

А то одного разу почула од Сергія вона, що сам чув десь, що отець Полієвкт, який завжди живе в губернському городі, зараз перебуває у батька свого, а цей же у городі, що недалеко біля Вербівки,—невеличкий, повітовий. Батько його, сивий дідусь, заштатний батюшка, слабував дуже тоді, й він приїхав одвідати його. Стукнуло в голову Оленці: чи не піти це до його, нагадати про обіцянку йому? Вечоріло тоді вже, як вона цю звістку почула. Діждала другого дня, причепурилась, чкурнула. А там усього сім верст до города.

Півдня. Прихожа в Полієвктового батька. Оливою, калошами пахне. Сидять на лавці в прихожій: Грищенко у тужурці, якась панночка в чорному, ще хтось безвусий у блузіці,—видно, до отця Полієвкта поприходили. Сіла Оленка й собі. У сусідній кімнаті

чути Полієвктів голос; балакає так повагом з кимсь.
 — Любовь до ближнього,—каже комусь,—любов, про яку так учив нас наш Божественний Учитель Христос,—велика річ. І ми, служителі його, у проповідях наших і повинні дбати про неї.

— Гарний отець Полієвкт,—думає Оленка,—про яке святе діло він дбає!

А серце тільки тьох-тьох у неї: що то він про місце їй скаже.

Ось іде через прихожу у кімнату у ту баба якась у попереднику, на прислугу схожа.

Оленка до неї:—Доложить отцю Полієвкту, що я хочу бачить його: Панасенкова, скажіть. Пішла баба у двері, зачинилась, докладує.

— Так і Панасенкова тут?—чути голос отця Полієвкта.—Пам'ятаю... Там така...—почав до когось,—по науках у школі не було кращої за неї. Дякували мені, що таку ученицю знайшов. Там даровита, а працюювита!.. Може не аби що бути з неї.

Чує це Оленка, всміхається.

— Значить, коли за таку маєш мене,—думає,—подбаєш про мене. А ну, в якій же второкласній ти помістиш мене? У дівчачій, звісно. Ну й працюватиму ж! Буду вчениць своїх до думок глибоких привчати, до людяности, до правди, буду їм книги гарні читати. Підійду до сії, до тії, всміхнуся до неї, візьму за щічку її... Боже! як я їх буду кохати!—Аж устала Оленка, пройшлась по прихожій, так їй гарно зробилось.

Вийшов якийсь батюшка од отця Полієвкта, молодий, високий, надів бриль, пішов собі. Визирнула баба з дверей незабаром за батюшкою:

— Ідть хто...—каже.

Зхопивсь Грищенко, почемчикував до отця Полієвкта. Двері зістались одхилені, Оленка стоїть біля комина і їй видно: отець Полієвкт сидить за столом у рясі шовковій, такий поважний, а Грищенко вклонився перед ним низенько так, склав руки на грудях і так облесливо підійшов до його.

— Яке ж низькопоклонство!—подумала Оленка.

— Ваше високопреподобіє! — почав Грищенко до отця Полієвкта,—заставте за вас Бога молити: допоможіть мені перевестись у второкласну куди!.. Прощеніє ось...—Виняв похашцем з тужурки бомагу, підніс її отцю Полієвкту, стоїть, знітивсь перед ним, голову на бік.

— Як же й принизився!—подумала Оленка. Їй аж соромно стало.

Подививсь у те прошеніє отець Полієвкт, далі:

— Гаразд, голубчику!—та й положив на стіл його.

Поцілував Грищенко ще раз отця Полієвкта в руку, вийшов, усміхається. Дивиться Оленка на його.

— Цурик ти, цупик,—думає.—На двох лапках стаєш. До чого це воно? Хоч і начальство ж отець Полієвкт, а він же чоловік, як і ти. І невже простіш як не можна держати себе з ним? Ну, взяти хоч і благословення, та без корчіння такого. Або... або й зовсім на що здалося воно? Тепер же не школярі ми вже!

Дійшла й до Оленки черга. Увіходить і справді не бере благословення. Сказала „здрастуйте“, та й стоїть усміхається. Полієвкт зворухнув рукою, повів по столу, та й нічого. Далі схитнув головою, та:

— Розумна стала дуже,—про себе ніби, хоча почувла і Оленка це, почервоніла, мовчить.

Вій:—Що вгодно?—так сухо до неї.

Оленка:—Ви обіщали місце мені так.. чи не чути ще.

Насунив брови отець Полієвкт:—Не чути.

— А коли ж буде чути?

— Не знаю... Можна проситися инше куди.—Хто там ще єсть до мене?—гукнув до дверей.

Щось важке-важке підступило під горло Оленці. Похнюпившись, пішла од його. На піноході докидав її Грищенко, щоб разом додому йти. Веселий такий.

— Ну слава Богу,—почав до Оленки, йдучи,—приняв прошеніє і „гаразд“ сказав. Воно й не що, а все

таки у второкласній учителювати краще. Мій знайомий один у городському вчителює, бачив я сьогодні його, такий у їдзиках! Форма нічого в городському. І у второкласній нічого! канти червоні, кокарда.

— І ти задоволений, — думає Оленка про Грищенка. — Ти, що так про форму мариш! Значить, значить про даровитих тільки балачки, а на ділі... хоч він і нікчемний, пустий, тільки ворон збивати з тошіль здатний, а... аби цуцик!.. Де ж обцянка хоч?

Толока. Будяки проти сонця так червоніють. Роззирає Грищенко сюди-туди, всміхається. Оленка нічого, повісила годову, йде.

— Так он воно що! — про Полієвкта думає. — Ось яка любов до ближнього!.. „Дбать у проповідях“... а в житті... слова одні... Значить, єсть любов тільки до чести од ближнього! І за неодданя її ви так одпихаєте од себе його! І ви ще служителями Христовими себе вважаєте!

Пригадалася Оленці тут притча про виноградарів, у якій хазяїн один послав слуг до виноградарів забрати ягоди, а виноградарі взяли й тих слуг по-вбивали.

— Убивці! — подумала. — Хто й служив би йому, ви й того вб'єте.

Пригадалося їй і те, що нагорода у неї — евангелія позолочена.

— На що ви хоч золотите її?! — подумала.

Другого дня і ранок ще, а в хаті гризня.

Мати на батька: — Ноги муляють, черевики позла-тувані, нових треба!

А батько: — На що керсет у глину вробила? Глядіть треба, коли брати нігде нічого.

Вона знов про горбд йому.

— Чого ж тепер сподіватися мені? — думає Оленка. — Що робити? Гинути, гинути у цьому пеклі серед гризні, вбожества?

Вийшла з хати, стала на порозі:

— Та що ж робити таки? — думає.

Пішла в садочок, сіла на лавці, підперлась рукою.
— Хіба знов до Полієвкта піти?—думає.—Так... стоїть пак іти до такого!? Проситися в иншу епархію?.. Хоча... не такі пак і там Полієвкти! Хіба... в земську школу вдариться?!

Здумала про земство Оленка, здумала й про Кочуру, який чимсь у земстві єсть,—Савка казав. Пригадала студента його, якого зострічала, їдучи додому. Про Люсю, про дачника-вчителя, про яких Савка розказував, здумала. Про панів, про яких десь у книзі читала, згадала. Були освічені, багаті були. Людям, що працювати чи вчитися бажали, а не мали змоги, запомагали.

— А що як би це до Кочур піти?—думає.—Люде теж багаті, освічені, не попівсько!, звісно, освіти,—а не краще пак чоловік освіченіший? — і люде з знайомствами, звісно.. А жити так бажається... жити, жити, працювати, робити щось таке гарне, велике... Невже б вони як-небудь не допомогли це мені, не пристроїли де або що!? Піду! Тільки... самій ніяково мов. Чи не пішов би й Сергій за товариша?

Прокралась до Сергія Оленка.

Згодився Сергій піти, тим більше, що Кочурин студент ще був і знайомий йому. Ішов колись у Книшівку Сергій та од тички собак оборонив його в полі, як він саме гуляв. З того часу здоровкаються.

Умовилися в неділю піти до Кочури.

XII.

Прийшла й неділя. Ранок. Посилає батько до церкви Оленку,—не йде. Полієвкт їй на думці.

— Чого я піду,—думає,—коли служителі церкви такі!

— Безсовісна! — батько на неї,—хіба можна до церкви не йти? Це Сергій усе тебе зводить з ума!

— Ото ж...—Палажка з печі.—Там не тільки Сергій у Бога не вірує, а ська-така й мати його: у церкві вже хто його-зна коли її й бачили!

А Оришка й справді тоді давненько вже в церкві була: ходити їй трудно було; мочила коноплі під холод раз та за холодила ноги, боліли. Палажка ж і сама раніш коли-не-коли бувала в церкві, а тепер, як стала Оленка „баришенькою“, часто стала бувати. Увійде, запишається так, а візьме свічку—закопилить губу та аж на самий перед лізе ставить: дивіться, мов, люде, чия я мати.

Сонце вже височенько було. Батько до служби пішов. Оленка до Кочури збиратися давай. Внесла в комірочки плаття голубе, празникове, керсет плисовий. Що надіти? І те й те приношене. А в шкільному синенькому, яке зараз на їй, і зовсім не личить іти: коротке, й лікті вже видно. Голубе празникове мов найчистіше. Наділа: приношене таки й ситцеве.

— Нічого,—думає,—до людей освічених іду: не подивують.

На вигоні ждав Сергій ІІ, теж у ситцевій блузці, пішли. Поле. Ось жито стоїть у копах. Скот пасеться в стерні. А ось гречка біліє—цвіте. Мед пахне-пахне, а бжолки тільки джжж!.. Так гарно йти.

Балка ось. Хтось вибігає велосипедом із неї: біла сорочка, картуз білий, синя околиця. Хто? Студент Кочурин! Добігає...

— Здрастуйте!—До Сергія. Велосипед похитнувся і він зскочив. Почоломкався з Сергієм. Познайомив з ним і Оленку Сергій.

Він:—Ху! Ухекався так... катаюсь...—Виняв платок з кешені, утирає лоба:—Ху! Люблю побігати до чаю, краще питиметься. А ви ж не куди?—до Сергія.

Сергій:—А так... ходимо...—збрехав, поки що.

— Засиділись: читаете, мабуть, усе?

— Не дуже.—Сергій йому.—Книг немає таких.

Помовчав.—У вас там не можна б розжитися якої коли?

— Зайдіть коли. У нас гарна бібліотека. Чому ж? І прогуляємо в нас. І ви...—звернувся до Оленки студент.

Так радісно всміхнулась Оленка: цього ж їй і треба. Почервоніла та й очі в землю.

— Не стісняйтеся,—студент їй.—Я знаю про вас: розказував Савка, як зострічались тоді, пам'ятаєте?

— А коли б же й справді до вас забрести?—Сергій до студента.

— Хоч і зараз ходімте.

Пішли. Студент велосипеда веде, Оленка з ним поруч іде. Так бадьоро йде.

— А ну,—думає,—як привітають пани нас? Ті, про яких я читала, були такі добрі: і пригріють чоловіка й розважать. Звісно, люде освічені: про людяність знають уже і багаті, бідність не злить їх. А як я буду поводитися з ними? Як скажуть: „Не стісняйтесь, будьте, як дома“... „Дякую“, скажу. Картини в їх єсть, квітки: побачу які. Книг попрошу. Рояль, може в їх єсть, пограю... так бажається... так давно вже грала.

— Що ж ви вже кінчили школу ту?—студент до Оленки.

— Кінчила.

— Розказував Савка... Інтересно так попали учитися. Хист, видно, до грамоти маєте. Що ж тепер робити думаєте?

Помовчала Оленка, далі:—Не знаю й що.

— Як!—знання свої в житті прикладайте. Учительською гарною можна б вам бути, або-що. Інтересно: з народа сами, та як би стали видатним чим. Працюйте!

Всміхнулась Оленка:—Не знаю тільки, де б працювати.

— Чого?

— З батьошками не везе щось мені: пообіщав один місце, потім... одказ.

— О!—зареготав студент,—знали, з ким мати діло! Киньте попів!

— А як би в земську школу мені? Як на вашу думку: з церковно-вчительської можна туди?

— А чому ж? Хоча... знайомство єсть яке в вас?

— А як би до вашого батька звернутися?

— Зверніться. Познайомлю.

Всміхається Оленка:—Ось-ось, чого бажаю, досягну,—думає.

— І вам, знаєте, що!—студент до неї—Чому б вам не поступити на курси медичні, як сестра моя?.. Вути лікаркою, полегчати людям страждання, визволити од смерти їх.

Дивиться Оленка.

— Боже мій,—думає.—Яке ж велике діло—полегчати людям страждання, визволити від смерти їх.—Помовчала.—А як же б поступити на ті курси? Трудно, мабуть, з моєю освітою?

— Чого? Підготувитися можна. До Люсі, сестри моєї, зверніться: вона скаже, як там.

— Так от!—думає Оленка,—як би підготувитися! А можна ж так: учителювати і готувитися. А в Люсі, може, єсть і книги такі... От як би й справді! Життя таке коротке... Чом не використувати його на щось гарне, велике! Тільки... на курсах коштів же треба! Ну, та як-небудь там... між людьми добрими... А яка Люся? Вона така, мабуть, добра... от подружити б!.. А студент?..—Позирнула на студента Оленка: такий гарний, чорнявий, худощавенький трохи і так гріє від його. І велосипед його такий хороший, і блуза, і все... Серденько так забилося у неї.

Увійшли в яр величезний якийсь. Дерев-дерев зелене в йому! А дім такий білий, здоровий на підгіррі стоїть. Став ось. Верби повисали над ним, сонечко грає в воді. Гребля. Ворота помережані. З-за огорожі дощаної визирає оація. У фіртку увійшли. Волоські оріхи повисали над стежку, квітки перед домом рябують. А рояль так лунає в одчинені вікна. Ну й згуки ж, небесні згуки! Так і линуть у душу Оленці: хочеться їй і плакати, і сміятися.—Люде!—хочеться крикнути:—На що зло на світі здалось?

Балкон зеленню повитий. В прогалявину видно: нани сидять на балконі, саме чаюють, блищить самовар.

Так Оленці боязко і радісно.

Поставив студент велосипеда на дворі, на балкон їх веде. Стіл довгий, а ласощів усяких!

— Здрастуйте!—Сергій та Оленка до панів, так соромливо. Стали на порозі, стоять.

Подивились—подивились пани їм на ситець, та й нічого.

— Снідаєте вже?—студент до панів.

— Еге,—хтось промовив.

А Кочура старий, лисий, здоровий,—знають Сергій та Оленка його: у город часто через Вербівку їздить поз їх,—чвйкає щось,—та:

— А то ж що за люде?—На Сергія та на Оленку показує.

Студент:—Та це... знайомі мої: учитель народній і... хоче у земство проситися,—показав на Оленку.

— Гм!—буркнув Кочура, та й губу закопирив так призро.

Почервонів студент, наче йому соромно стало, що привів знайомих таких; промовив: „знайомтесь“, та й пішов у покої.

Почервоніла й Оленка.

— Та невже це так нас вітають!—подумала.—І студент... так ласкаво балакав дорогою, а тут... чкурнув мерщій. Слова одні... марні, пусті...

З краю ось сидить якась панночка. Плаття рожеве на їй, а щічки нухленькі такі.

Дає їй руку Сергій так невміло, несмілко; Оленка теж так саме за ним. Всміхається панночка, тиче їм пальчики. Переглянулася з кимсь усатим, п'ятенце на щоці, обое всміхаються. Ще дужче почервоніла Оленка. Дійшли до старого Кочури, саме занухається грінкою, не бачить їх.

— Здрастуйте!—Сергій до його.

Глянув, ткнув свої пальці їм, мнякі та товсті. Дійшли до усатого з п'ятенцем на щоці, газету саме читає,—теж такої. „Познайомились“ ще з панією якоюсь товстою, мабуть, з Кочурихою. Та дала їм пальці так милостиво:

— Здрастуй, здрастуй, голубушка — до Оленки всмінулася.

Поставали далі під стіною обое, стоять.

— Та невже це така інтелігенція, — думає Оленка, дивлячись на панів, — такі люде освічені... високомірні, байдужі?

Рояль перестав лунати. Виходить якась паночка в коричневому, за нею й студент. Посідали до чаю й вони. Поколотив ложечкою в стакані студент, глянувши на Сергія й Оленку та:

— Може й ви хочете чаю? Сідайте.

Робити нічого. Сіли на порожні стільці. Гукнув студент горничну. Та два стакани винесла, поставила перед ними. Стоять ті стакани порожні; рожева паночка усім наливає, а їм і ні.

— Люсю! — студент до неї, налий он!

Наливає Люся, всміхається.

— Я й забула, — каже.

Смакує Оленка той чай і без сахару, без нічого.

— Чого я пішла сюди? — думає.

Усатий щось про Персію балакати почав. Голос його такий противний Оленці. А пики у всіх осоружні які! І таке все їй вороже, чуже: і банка з варенням, і зелений балкон, і білі двері, що йдуть у покої. А повітря так воняє панами.

Почали розходиться: усатий у сад з Люсею, студент у покої. Ті теж хто куди. Зістались удвох Сергій та Оленка.

— Ходім звідсіля! — до Сергія вона.

Сергій: — А про місце ж?..

Аж поблідла Оленка: — Та що я, собачка яка, щоб прохати місця в таких ситих, байдужих, діло мати з такими?

Сергій: — Так хоч книжки... — Підійшов до дверей: — Павле Івановичу! — гукнув.

Виходить студент.

— Так книжки... — Сергій йому.

— Можна... Ось я папі скажу тільки. — Пішов.

Виходить і папа, дивиться сторч.

— Що таке?—питає.

— Байрона почитати... будьте ласкаві,—Сергій йому.

Подививсь-подививсь пан на ситець Сергієві, далі:—Прийдете иншим разом коли, або... може я вам передам як-небудь, шукати зараз далеко.—Пішов.

— І попроситися ні з ким!—усміхнувся Сергій.

— І я пішла до їх!—думає Оленка, йдучи дорогою.—Мала прохати їх!.. На віщо це схоже? Яка ж я дурочка! Не навчив Полієвкт, полізла... надіялась, так марила. Які жалібні мої мрії, надії! Яка ж легкорука я! У людей отак вірити, шукати заемоги у когось! А, щоб мене чорт узяв!

Сергій:—Значить так... Посилай прошеніє тепер за місцем сюди-туди.

— А, пішли вони, всі міся і люде! Не бачити їх, злях, не чути їх!

Доходять до села свого. Сонце з півдня вже вже нуло. Душно. Вигін. Біля вітряка, в холодочку, сидять хлопці, дівчата. Данило в синій жилетці, положив руку Ганні на шию, а шия у неї така в намисті. Петро, що колись з ним Оленка в школу ходила, схилився на Пріську. Такі веселі: співають, жартують.

— Щасливі!—думає Оленка про їх,—співають собі і до всяких інтелігентних, освічених, ситих, тупих їм діла нема! Що як би це так і собі! Жити дома, співати так у неділю, а в будень на городі, чи в полі робити. Квіточки, сонечко... І все так просто, до природи близько. Ніяких „освічених“, ніякої інтелігенції тобі тупої, нікчемної. Пішла вона!...

ХІІ.

Почала Оленка й справді привчатися жити дома. Уперіод матера до роботи хапається. Зриває, чистить квасолію; зріває, вибиває сонячники; се-те робить. Та дарма. Почує гризню в хаті, кинеться їсти, та нічого,—сумна така зробиться.

А то сидить вона раз у садочку. Сергій у хаті в себе грає на скрипці. Двері одчинені в його і чути Оленці гру ту. Слухає,—і так жалко їй. Пригадується їй рояль, на якому вона вчилася грати; пригадується те, про віщо так недавно марила вона: він — милий, задумливий, книги, картини... Де ж воно це?

А раз увіходить у хату Оленка. Сидять на лаві у їй: батько і Яків Васюк, сусіда один.

Васюк:—Треба оддати, пора вже,—до батька.

А батько позичав колись у його рублів скільки на плаття Оленці.

— Подождіть трохи,—проситься.—Ось Оленка заробить, оддам...—Повернувся до Оленки:—Оце ж пам'ятай, дочко...

— Бідний батько,—подумала Оленка,—і він же не знає про діла мої! А що буде, як узнає?

Думала, думала, послала просьбу в иншу єпархію за місцем таки. Второкласної не згадує вже.—Хоч би у церковно-приходській, думає, бути.

Палажка ж своє діло робила: за вгород Михайлові голову гризла та гризла. Останчук теж. Де стріне його:

— А що, як про вгород?—питає.

— Та так...—почувається Михайло,—не знаю.

— Подумай.

І Михайло вже усяк передумав.

А то в полудень якось увіходить Палажка в комірки:

— Сі та ті хазяйнували б тебе,—почала на його.—Діжу на завтра вчиняти, а борошна нема, а ти... шукай борошна йди, та город, ще попустив, одбірай!

Жито ще тільки возили з поля тоді й нового борошна не було ще. Кінчив Михайло жилетку, що саме латав, надів її, взяв мішечок, вийшов з хати... Куди йти? Напозичався вже так, що й у вічі людям дивиться ніяково. Стоїть, на город Василів дивиться.

— Ні, таки справді одібрати те, що попустив,—думає.—Який куц картоплі-продав би з тієї смужеч-

ки, мовляла Палажка, і то б же яка це замога була! А чи гріх який за одбірання, чи й за те, що на Василя треба казати „захопив“, то... Остапчук же первий про це нагадував. Йому й гріх нехай. Та й хоч би й мені! То хиба тут такий уже гріх, що й одмолити не можна його? Я ж вірую в Бога! Друга річ у Бога не вірувати, як Сергій он: коли-не-коли ти в церкві побачиш його, а побачиш, то як пень він стоїть. А я ж таки... з усердям стою. І до святих знаменуюсь, і все; і пости сповняю, говію равів скільки на год. А на страшний неділі й озвару не їм. Дав Остапчук пораду, спасибі йому, так, значить, і бути. А дай до його схожу, побалакаю, та й борошна в його, може, візьму.

Балачка з Остапчуком про це вже була коротка у їх. Зіставалось тільки свідка знайти. Недалеко ходили по його. В Остапчука тоді саме був на роботі, дрова рубав, Омелько Бовкун. Омелька цього знають у селі, як чоловіка, що легко його підмогоричити можна: любить випити, любить і збрехати. Сам невеличкий, ніс синій. Покликали в хату його.

— От що, Омельку,—почав Остапчук до його,—наш могорич ось з Михайлом тобі.

— Як саме?

— У брата Михайлового більш горіда батьківського, ніж у Михайла, так... чи не посвідчив би ти в суді, що Василь, мов, сам захопив його стільки собі.

Подививсь-подививсь Омелько на Остапчука, на Михайла, всміхнувся, далі:

— А одвіту тут ніякого не буде мені?

— Ого-го!—зареготав Остапчук.—Якого одвіту?

— А що я не знаю именно, як там... У холодну не вкинуть?

— Хто вкине? Василь? мужик необразований? Що він тямить? Сердитий і тільки; так нам наплювати на те. А як захопив? Скажеш... мм... та на що й здалося це: ми, судді, далі й допитувати не будем тебе, щоб і не спіткнути.

— Так чого ж? Можу.

Узявсь Остапчук і жалобу написати, бо й за це, думав, який день поробиться йому Михайло. А він бачив, як жалоби пишуться, не одна перебувала в руках. Тільки як йому ніколи тоді саме було, збірався їхати за медом у пасіку, а завтра неділя, то він сказав Михайлові:

— Завтра, гуляючи, я сам надійду до тебе, та в тебе й напишемо.

Взяв на одробіток Михайло борошна в його, пішов.

XIV.

Прійшов Остапчук до Михайла в неділю.

— Трудне діло—позви,—почав до його.—Усе треба, щоб хтось руку тяг за тобою, давав стежку тобі, та й написав жалобу гарно... чогось воно стоїть!

— Потрудіться, спасибі вам!—Михайло йому.—Я вже вам за це usługую.

— Да, да! Молотити послухаєш.

Сів Остапчук писати жалобу ту. Взяв на лутні чорнило Оленчине, перо, всміхається.

— Тільки знаєш що,—до Михайла каже,—Я напишу, а після мене ще й переписати треба комусь: я—суддя і негарно, щоб моя рука була на прошенні.

Знайшов Остапчук бомажку у себе в вешені, пише.

Зліг Михайло на стіл:—А хто ж це перевише?—питає в його, — Оленка хіба?

— Да, да! Вона ж согласна на позов на цей?

— За це вже й не знаю я.

А Палажка:—Согласна, не согласна, дитина рідна: перевише,—сидить на полу, всміхається.

— Да, да!—осквривсь Остапчук.—Дитина рідна: одних думок з батьком, з матіррю бути должна..

Написав Остапчук, прочитав, далі:

— Ну, тепер і ти, як ти погукайте.

Оленка тоді саме в садочку була. Якась пташка шебетала на гілці і вона сиділа, слухала; перед нею розгорнута книжка лежала.

Постукала мати у шибку, увійшла Оленка в хату.

— Здрастуйте!—кинула до Остапчука головою.

Він:—Здрастуй! Тут ось чорновочка тобі, а перешниши, сядь.

— Суддя, а такий невічливий!—подумала Оленка, —на „ти“...—Почервоніла.

Взяла чорновочку ту, дивиться в неї. Так таки й написано: „Васильій захопыль огорода“... Знала, звісно, Оленка, що це неправда. Подивилась, подивилась, та й положила на стіл її.

— Не буду я цього переписувати,—каже.

— Чому?—гукнула мати на неї.

— Тому що... злі не робіть!—та й іде до порога.

Перебігла мати дорогу їй:

— Куди ти?—визвірилась.—На що ти вчилась ось стільки?

А Остапчук свариться пальцем на Оленку:

— Грішно так!—каже.—Грішно упорною бути. Ти знаєш, що значить не слухатися матері, батька? ти... ти вчила заповіді?

Оленка:—Прошу не тикати на мене!—до Остапчука.

Всміхнувся Остапчук:—А хіба... з якого двора ти?

— Вчила заповіді?—почав і Михайло.—Повинуйся, в писанні сказано.

— Чого вам треба від мене?!—крикнула Оленка.

Мати:—Ворогів жалко тобі?—Штовх, штовх у спину її.—Переписуй ото, того треба нам!

Побігла Оленка, оступилась до полу та:

— За що ж... за що ж зневага така?

— Та стоїть пак тобі, ледащо, їсти давати, га?—хитає мати головою.

Розсердився і Михайло на неслухняність Оленчину.

— Ох-хо-хо!—зітхнув.—Скоромне у цісні дні... до церкви не виженеш.

Палажка до Остапчука:—Сало у середу, в п'ятницю їст,—на Оленку показує.—Єсть для борщу трохи,—бере хліб, маже ним.

Удавили сльози Оленку, не знає, що вже й робити. Взяла ту чорновку, перо, бумагу, сіла за стіл, переписує.

Всміхається Остапчук.

— Вот так...— навчає її—Що говорять тобі, слухать нада. І пости чтить нада, до церкви ходить, і... і всьо, потому: грішно. Через те Бог і дощу не дає, що тепер у Його вірють так.

Переписала Оленка, кинула ручку, вийшла на двір. Так їй важко, досадно. Куди йти, що робити? Постояла трохи в садочку, на вигін пішла. Ходить.

— Зло, то є зло!—думає.—Хай уже хто, а то... батько наваживсь на таке діло низьке... богомільний такий... От і віра!

З боку в Оленки лежить кладовище, по підгіррї так розіслалось і таке в дереві все.

— Лежать люде,—думає,—і байдуже їм зло.

Повернула до кладовища. Ровом обгорожене. Полинь, нехвороща стирчить на рові. Увійшла у ворота. Стерня в'єсяна зразу на голій місцині, так жовтіє на сонці. Хрести, могили пішли в деревці невеличкому, видно—недавні. Далі вишник. Хрести такі сірі, похмурі визирають із його. Один он, чорний, лежить у траві. А он запала могила, чорніє нора в бур'яні. Уявились Оленці череп, кістки того, що колись жив, а тепер там лежить.

— І це вінець життя такий!—думає,—мета його.. нагорода за всі турботи, страждання?!

Трохи в бік берези біліють. Хрест білий, покращений під однією стоїть. Прийшла до його Оленка. „Андрій Біланенко“, напис на йому. Так... Чула од Сергія Оленка: умираючи, бажав Андрій, щоб його поховали під березами, де рідко могили. Бажав і напис на хресті мати рідною мовою, сказав і який. Сергій йому й вирізав. Читає Оленка: „Вийшов на вчителя і... вічного унекою місце знайшов“!

— Так от місце!—думає.—І його ж не минеш. Що ж тоді всі ці місця, які од Полієвктів, од Кочур усяких

залежать?! Яка ж нісенітниця— високомірство їх! Яке безглуздя запобігати ласки в їх!.. Шукати якоїсь за-помоги у когось! Життя... яка нікчемна річ воно!

Подивилась на берези Оленка: віття так пороз-вішували. Подивилась униз: видно, як кучері вишневі в'ються по кладовищу, до рову спускаються; як на рові купчаться липи і як село пориває в салах.

— У якому гарному місці Андрій спочиває, — по-думала.

За церквою видно куц верб, такий рясний зеле-ніє. Уявилась Оленці річка, що там єсть. Її очерет обступив, лепеха. Пригадались Оленці русалки, про яких десь казку читала вона, що жили так у воді.

— От як би шувбовснути з тих верб, — думає, — зробитися русалкою, жити під водою в кришталевих покоях, а зійде місяченько, на вербах гойдатися.

Прийшла з кладовища Оленка. Сонечко було вже над заходом. Сергій і мати його груші саме в садку в себе збирали.

— Збирають, — думає Оленка, дивлячись на їх із грядок, — і не знають, що й я зробила їм зло: переписала бомагу таку.

— Що б таке їм гарне зробити? Як би хоч обізва-тися до їх? Ступила до обніжка та:

— Дядино, Сергію, ви не сердитесь на мене?

Зареготав Сергій: — О! — каже. — Видумай ще що!

А дядина: — Хиба ти що винна?

Почервоніла Оленка й нічого.

XV.

Почав уже батько й про місце в Оленки питати:

— Чого це тобі од отця Полієвкта не чути нічого й досі?

— Хай!.. — махне рукою Оленка, та й піде.

Усе вже вона було ходить, похнюпившись: у садку, на вигоні, на кладовищі, — неначе шукає чого. А сердита зробилась! Заведуть у хаті гризню, або по-

А за „чорта рудого“ цей же суді дав йому щось більше тижня арешту. Дзвонили на Василя тепер, холодною його лякали, а він добився таки, Остапчук з-за столу вийшов.

А що казав Остапчук, що перебалакає з товаришами-суддями, так і зробив. Бо Василь і сам трохи зачув Остапчука з тієї кімнати, де закусували саме вони.

— Учити треба таких,—чулось звідтіля.—А то... ні за що тоді нашого брата будуть мати; всі чортами рудими зватимуть нас.

І от тепер свідка Бовкуна і справді допитувати не всиловувались. Та Василь сам умішався сюди.

Суддя, що сидить посередині, червоний, у синій чумарці, спитав Бовкуна:

— Так ви знаєте: Василій захопив?

— Іменно так, захопив.

— Ну, більш нічого.

Василь аж з лавки підскочив.

— Як нічого?—почав до судді.—А чому ж... а спитайте його, як захопив я?

— Нас нічого вчити!—гримнув суддя на Василя.

— А чого ж ви так?..

Задзеленчав суддя у дзвінок:—Мовчать!—крикнув.

— Та ні,—Василь йому.—Мене цим не злякаєте. Я й далі двері найду.

Полививсь-подививсь суддя на його, прихилився до другого судді, що сидів праворуч, товстий, у чорній чумарці, та:

— Сльота така. Як ви думаєте?.. до начальства ще може полізти.

— Еге,—той йому.—То й нам нагорить.

— Ну, харащо!—суддя до Василя; далі:—А не скажете, як, приміром, захопив Василій?—до Бовкуна.

— Та так... звісно...—Помняв-помняв Бовкун шапку в руках, та й нічого.

Не пощастило Михайлові.

Прийшов він додому.

— А що, як?—Палажка до його.

— Та як? Ніяк! Не по нашому.

Дивиться на його Палажка, витріщила очі, далі:

— Що ж ти робив там?! Тобі б же настоювати було, прохати суддів... Та це ж яка радість ворогам! А, Боже мій!..

Похитала головою, плюнула та й пішла до Оленки, що сиділа в садочку, думала.

— Зазнавайся з панамі!—почала до неї.

— Як зазнавайся?

— Так... Ти вчена, пани за тобою стоятимуть: до земського підеш, за вгород поклончеш.

Почервоніла Оленка, мовчить.

— Чого ж мовчиш?

— Одчепіться!

Пішла Палажка в хату, знов, і сякий і такий—почала кричати на Михайла.

Як по душі дере Оленці той крик. Устала, снує по садочку сюди-туди так швидко. Де б ділася, щоб робила! Ходила-ходила, далі по-за клудею, та до Сергія пішла, не знає й чого.

Був у хаті Сергій, у шаховці шукав чогось. На лаві сидів Грищенко.

— Поздоровте мене!—почав до Оленки Грищенко. — Таки не збрехав отець Полієвкт: у второкласну незабаром од'їзжаю.

— І ти од'їзжаєш!—подумала Оленка. — От який отой світ!—думає. —Світ честолюбства, низькопоклонства, нікчемности.—Помовчала, далі: —Заграй мені, — до Сергія.

Зачинив Сергій шаховку, оддав Грищенкові ноти якісь, узяв скрипку.

— Якої тобі?—побренькав, грає.

Увіходить Василь, прийшов із суда, поставив ніпок, почоломкався з Грищенком, а на Оленку тільки нелюбо так глянув. Почервоніла Оленка. Пригадалася їй та бомага, що вона перенисала на його.

— Взнав про це, мабуть,—подумала.

А він і справді визнав. Знайомий писарь у волості сказав йому, що Оленка прямо написала, що сам чув од Остапчука.

— От і вірь їй!—здивувався Василь тоді,—що вона добра до тебе: і ходить, і все.

Сів на полу тепер, їсть Оленку очима.

Похнюпилась Оленка:—Як ж таки я низьке діло піддержала!—думає.

Сергій:—Може, ще заграти тобі?

Мовчить Оленка:—І я не змогла не переписувати того,—думає.—Яка ж я ганчірка!

— Ну, так як?...—почав Василь до Оленки.—Огорода з батьком та з матіррю одібрати в мене! Що ти написала на мене?

Побіліла Оленка. Подивилась-подивилась на Василя і ні слова. Встала, пішла. Палажка саме з відром ішла з хати з своєї, побачила звідкіль Оленка йде. А Оленка навпростець, борозенкою, прямо й іде, не крадеться вже.

— І сяка, і така!—почала на неї,—ти таки ходиш до їх!

— Та й клята ж!..—Оришка з грядок на Палажку.

— А ти?—Палажка до неї.—Ти он у Бога не віруєш, ти... до церкви не ходиш. Тобі церква не мати, Бог не отець!

Нікому нічого Оленка. Похилилася в садочок собі.

Заходило сонечко саме, золотило садочок, що жовтіти починав.—Літо вже на прикінці було.—Стоїть Оленка та так дивиться на садочок, на сонечко.

Стемніло. В хату Оленка увійшла, лампу на стіл узяла, скриньку біля столу на осліпці поставила. Взяла у їй ситцю сувійчик, що батько на плаття набрав, Парасі дала.

— На спідничку,—каже,—буде тобі.

Далі бере тетрадки шкільні, щоденники, подивиться, розірве, та й кине, та й кине до печі.

Батько увійшов.

— На що ти рвеш?—до неї.—Воно б же здалося на віщо.

— Не ваше діло!—Оленка йому.

Виняла потім книги, шкільні подарунки: Тараса Бульбу, про рослини якусь, сіла, надписує Сергієві, Грищенкові по книзі: „На згадку“, пише. Виняла й Євангелію в оправі золотій: „Отцу Полієвкту Сохановському“, надписала: „Оваго убо биша, оваго же убиша“, додала з притчі про виноградарів. Взяла потім клаптик бомаги, пише: „На цьому світі, де зло, неправда, нікчемність панують,—чомусь гарному, світлому немає місця. Прощайте!“ Взяла клаптик бомаги пише: „А вам, батьку, мамо, ось що скажу: віра в Бога не в самому ходінні до церкви, не в обрядах самих... Поховайте мене там, де Андрій, між березами. У домовину мені квіток накладіть“.

Цидулки ці підопхнула під скатерть, книги поклала на покуті, скриньку під піл, на місце, поставила; а сама ченуриться давай: змілась, розчесалась, коси не заплітала, волос, як у русалок, залишила. Внесла плаття голубе, празникове, давай убіратися.

Мати коноплі біля комина мле.

— Куди ти?—питає в неї.

— На місце,—вона їй.

Батько маже хліба шмагом часником, та:

— Так тобі це й коня запрягти?

— Лягайте ще спати. Вбіраюсь, щоб готовою бути тільки.

— А коли ж це ти прийдеш до нас?—усміхається мати.

— Побачите.

Убралась, пов'язала стьожкою червоною голову, на хату надивлятися давай. По долу костриця, під припічком кунка сміття.

— Як у свинюшні у хаті—каже до матері.—Поприбірайте: може, люде незабаром будуть до вас.

Подивилась на Парасю, що спала вже, на матір, на батька... Забрєніли сльози в неї. Так жалко.

— Що робити?—думає. Стояла-стояла, далі прокинула подушку на селоні та лаві,—ліжко її,—лягла. Обхопили думки її.

— Хіба... жити зостатись?— думає.— Так для чого ж і жити?— Здумала про всі свої попередні мрії-надії, про Полієвкта, про Кочур; про матір, батька, Остапука, Грищенка...— Де ж щось гарне, велике?— думає.— У мріях, надіях, у книгах!.. А в житті? Нікчемність, нісенітниця, зло... Стоїть пак турбуватися, корчитися, поринати у злі, в багнюці?... На що це? Кому це потрібне?... Не краще пак спокій... вічний, тихий, хороший; спокій під деревцем, квіточками, травичкою!?

У хаті було вже погашено. Встала Оленка. На полу, під стіною, лежить батько, чорніє; далі Парася, поз замічок мати.

— Прощайте!—прошепотіла. Вийшла з хати... на віки.

XVII.

Знайшли Оленку під вербами у воді,—по хустці, що лежала біля берега.— Сяяло сонечко, пташки щебетали, а гарнесенька дівчина була байдужа до всього, до всього. Карі оченята її вже не світилися питанням, молодесеньке серденько не бажало кохання. Спокійна, спокійна була.

Як самовбийцю, поховали її саму собі в глухому кінці кладовища, на голій місцині, далеко-далеко од берез, під якими вона спочивати так бажала.

Через тиждень після смерті прийшла одновість з другої єпархії. Кличуть Оленку на місце.

Тепер батько, мати, сестричка обсадили вічне місце її любисточком, барвіночком, вишнєнками, клепочками. На хресті берестовому, невеличкому прибили іковочку Матері Божої. Батько світить у вечері в хаті, читає псалтир за упокій душі; мати голосить.

„Да здравствуєт небитіє“.

I.

Гуде, дріжить дзвін монастирський, луна так і йде. Вилазять з „корпусів“ жінки, чоловіки. У чім тільки немає! У лаптях, черевиках, керсетах, балахонах якихсь. І всі такі задоволені, раді, гомонять, хрестяться, сунуть до церкви. Виходить з странньої і Кривенко Петро. Сумний, сумний він. Що йому робить? Куди йому йти? Так уже йому остогидло владати з себе теж богомольця, раба Божого.

Лазь до церкви, хрестись, ставай навколішки. А все чого? Щоб тільки було прихилиться куди, переночувать де було. Сонце височенько вже. Мигтить, палає в небі. Бані на церквах і собі так сяють. Липи ось на чайну посихлялись; здорові, кучеряві стоять. Птаство так виспівує в гіллю. Вітерець шарудить. А булками як пахне! Ех, та й смачно ж!—Завернув до чайної Петро.—Ху, хай ще дзвонить.—Сів на осліничку під чайною, сидить.

Та й їсти ж хочеться!.. Ліг не вечерявши вчора. А їсти ж... Уніс був чернець у цебрі зливків якихсь: усе вкупі, і юшка і борщ, странники ж і те розхали. От торботруси чортові! Ложка в кожного, а не ложка, то чашка, то чашечка—гребе, заливається. Подививсь тільки. Що ж? П'ятірнею зачениш? Погибелі нема на вас!

Дивиться на прочан. Є і дівчата: ідуть он. Та й гарні ж! Русяві все. Та в якому рябому, червоному.

Ач, як роззирають, усміхаються. Щасливі! Походять це вони, поговіють, та й з Богом, спокійні собі. А вік. Йому не те в голові. Он там за муром кам'яним, високим торохтить, гуде. Туди він приїхав. Заробітку приїхав шукать. І от... витирає кутки тут ось більш тижня вже. Та й довго це ще так буде?

Тинявся по городу вчора, позавчора. Годі!.. Тільки ноги набив, та черевики... старі й так, трюхлі, а то ще й дужче об камінь понівечив. Що ж ти? Куди ти підеш заробітку того шукати, кого питаєш про віщо?

Та й їсти ж таки! В животі аж пищики грають. І це доведеться говіть, аж поки трапезна одчиниться, як аж служення відійде. Добре, що хоч трапезна тут є. Хоча в їй і ласощі! Качани з капусти посічені, буряки. Ну, та все ж... ложку, другу вкнеш у живіт. Ото хиба тільки як не похопишся в двері. Народу таки! Скоро ось уже й почнуть захоплювать місця біля дверей. А таке... кривороте, безносе. Еге. Іти в церкву. Передзвонилось уже.

Іде. Біля крамнички ось, де продають хрестики, книжечки, іконки, чернець один сміттячко замітає мітлою. Такий сам... круглолиценький, борідка русявенька. Странник один попрохав хліба у його і дав. Аж два крайчики випис. Видно—добрий. І дивиться не сердито якось. Чи не попрохать би й собі?—Кахикнув Петро, підходе.

— Батюшка!—почав до черця,—так охляв... їй-Бо... Благословіть хлібця кусочок!—усміхнувся, як той странник учора.

Дивиться чернець на його—на піджак йому потертий, рудий, на молоде обличчя, безвусе, на невеличкий вузлик у руці. Насунив брови.

— Гм!—буркнув.—А одговесся скоро?

Почервонів Петро.

— Та я... мм...—та й нічого.

— Что-то, раб Божій, говесеш ти долго.—Подивився ще раз, помовчав.—Смотри, по етапу отпращив... Деньг в богомольцев пропадают что-то часто. Нечего тут

Котиться, котиться шит холодний у Петра. Оттак! „Деньгі пропадаєт“... Неначе б не він їх виймає. Що й сам ось не кидає вузлика, щоб другі не взяли. Оттак! Що зовсім і не думав про це.— Стоїть, дивиться.— Що ж це буде? Це значить уже йому й не обідать у трапезній, і не ночувать уже тут? От чортів патлач, таке вигадав! А гляди, мабуть, що не так обійшовсь коло його. Странник той учора ще й бриля скинув перед ним, благословення прохав. Що б було й собі... Хоч картуз скинуть. Ех!

Замітає чернець і на Петра прямо кидь сміття, кидь!..

— Ну, чіво ж стоїш?—огризнувся.

— А-а...—скривився Петро.—Непремінно йти роботи шукать. Стиснув під плечем вузлик, зігнувся, пішов.

II.

Іде гiродом. Торохтить, грюкотить, дзеленчить скрізь. І людей скрізь, людей!.. Пани, пані.. Ось і пішоходом ідуть, он тим чортогомом, що й паровога немає, біжать. І такі все понаряжувані. А будівля яка скрізь, піддашня! Страшно й пішоходом іти, а не то ще йти кудись роботи шукати. Ех!

У Вовковій Долині там усе якоєсь... Хати, клуні, хліви. Тихо. Підсвинки ходять. Вигін. Волость стоїть. Вітряки коло не.. Кориться б уже й кориться писареві волосному було. Писав би це там коло його й писав. Ніг же! Треба покомизитися було, прибавки просить. Нагодилося якоєсь бісеня руде, а його й геть. А все Іван Смагліїв. Ото ще чорта шматок! Приїхав у гості до батька, за приважчика у городі десь, почав: „Так і так, поїхав би ти де в город великий, скільки там канцелярій усяких. Пишеш гарно, рублів по сорок і дупив би в місяць. Зодівся б як я ось: пальто справив, калощі. А то сидить на шести він“.

От і поїхав. Тиняйся тепер мов вовча душа.

Вивіска ось: „Городская управа“. Ну, як ти зайдеш у неї! Домище, як монастир якийсь, і не бачив зроду такого. А пан який он у його пішов. Борідка клинчиком, пальто, чи що воно, на йому, аж полискується. А бриль... куховка неначе. Як ти примінишся до його, що ти скажеш йому?

І це б то так походить, та й додому? А що пак дома? Хоч би за сільського став, шкапа ж якась сива тем лежить, писарює. Довбється батько в землі, бере в блгачів з половини, чорний увесь, руки порепані, та це й собі те робить? З благородної роботи, та он у яку... Ех! Що б було в волості жити. Було сидить це за столом він: сходяща перед ним, неро за вухом, увіходить дядько: „Здрастуйте вам!“ вклоняється. А було: дає старшина руку волосному й йому... і засідатель. Хе-хе! А дівчата на улиці: „Хі-хі!“ до його було. А що як би це з'явивсь на Різдво: калоші, пальто... Непремінно, хоч хай що, місця шукать! А що, як би ще й... кокарда, гудзики. Як воно в їх?

„Казенная Палата“ ось. Ну, годі бояться! А фаїтон ось який коло неї, коні, а й дім! Ну, що буде! Кх!—кашлянув Петро у кулак, пушок погладив на верхній губі, береться за двері.—А ручка яка! Склянна.—Одчияє погикеньку одні, далі другі.. Скинув картуз, розглажує чуб.—А пахтить як! Панами якось. Та брилів, водіву висить! Та які двері сюди й туди! У які б же його?—Стоїть, мнеться. Одчияються одні, бокові, виходить.—Що воно? Підрясник—не підрясник на йому, кобеняк—не кобеняк... з обкладками якимись.

— Здрастуйте!—вклоняється Петро.

— А что?—насупилось те. Дивиться на піджак Петрові, на ботинок полатаний, вузлик.

Видно, шишка велика якась. Лице таке, повне, чисте і дивиться так суворо, по панському.

— Мм...—починає Петро.

Риється той у пальті якомусь, на вішзлці.

— Ну?—до Петра.

А голос який панський: у ніс мов.

— Зделайте милость,—вклоняється Петро,—чи не можна б тут... тот... міста?

Мовчить той, риється.

Казав Іван: по городах в швейцари якісь і у чомусь кумедному, каже, ходять вони і так по домах вони. Чи не він це? Шишка здорова, й не гляне.

Витяг з пальта бомажку якусь.

— Что-о?—повернувся до Петра.

— Места мені.

— Какого тібе места?

— А такого... за писаря. Почерк красивий... І... чоловік бідний... забився.

— За якого тібе писаря?

— А за такого... щоб... чтоб... писать.

— Что о?

— Чтоб писать. Бідний... і дома нічого нема... з голоду. Явіть божеську милость!

— Ого-о!—оскирнувся той,—за писаря ему! Ну, брат, у нас почище тебя...—та й пішов у ті ж двері. Виглянув.

— Ну, нечего тут... Тут одьожа вісіт.

А, нечиста сила! Ще й: „одьожа вісіт“, неначе він красти прийшов сюди.—Так щось здавило у горлі йому. Надів картузик, пішов.

Ш.

Минають, штовхають його і все такі веселі, ситі, пикаті. Он хтось вусатий іде, червоний, у білому. На плечах погони, на чоботях шпори, шабля під боком, а поруч... краля... Яка рум'яна! І то ж... як це йому? Всміхається до неї, балакають... У! А он з якими соняшниками на плечах іде! Чоррти!

Годі вже й їсти хотітися Петрові. Так щось пече його, нудить... Страх хочеться плакати. А що, як би й справді отут плакати почав, кричать став, впад неживий, чи б пожалів хто його, потурбувався б про його? Ідуть усе такі байдужі, тупі... О-о, болить, так болить серце!

Та товариші його панувать будуть. Васька Візник за судового там скоро... Павло Матійко на бутилках чоботи справив уже, з засідателевою дочкою гуляє... А він... по полю буде штрикати, а зіма прийде, ціпом крутить... Та побачать це старшина, засідатель, дівчата... А-а рятуйте!.. Та ще й додому за віщо вернуться? О, хоч би ж хоч яке-небудь отут місце!

Магазини ось рядом ідуть. Здорові які, та багаті. Чи не спробувать би, як Іван, за прикажчика у який?— Роззирає.—Куди к чорту! Які пляшки, книги, картини скрізь визирають з-за скла, А в середині в кожному... в церкві неначе. А які жевжики у їх швендяють он! Комірці, пики веселі... А оскиряються як! У, лисички! А скло ось! Як у дзеркало видно всього. А який... Ху! Щоки позатягало, ніс полупився, як орап чорний, на губах смага. А картуз! У волокнах, помнятий. Куди ти поткнешся, оріяка така?

Ага. „Бакалейная торговля“ ось, льох неначе. Вікна і все простеньке якесь. Східці вниз. А ну, спробувать. Кахикнув Петро, горло так зісхлось, протер губи, ввіходе. Скинув картуз.

— Здрастуйте!

Коробочок, коробочок усяких стоїть Лисичка за стойкою ось.

— Здрастуйте!—до Петра.—Что угодно?

Острах і тут неначе бере. Такий піджак на лисичці. А за скринькою он такий лоботряс ще стоїть, пузце виставив. Пахне ще чимсь. А як починать?

— Та мені... я...—замимрив Петро; кашлянув, та й нічого. Дивиться на коробочки якісь невеличкі біленькі.

— Папірос вам?—той з-за стойки до його.

— Еє...—кахикнув Петро.—Або той...—Почервонів, мовчить.

— Пожалуста.—Той до його. Бере, вгортає.—Пятнадцять копеечок с вас.

Дивиться Петро.

— Так я ж... Або... ну, ну, хай.—Витягає з кишені аманець, розціпає, дає.

— В касу, пожалуста.
Виходе.

А роспронечиста сила! І так грошей нема. — папірос ще кунив. На що, для чого? Що й не курить зовсім. А-а... — Сціпив зуби, йде. У голові шумить йому, в вухах дзвенить, в очах поночі. Ось якась церква, величезна, так сяє на сонці. Ось майданчик, садочок якийсь. Осліпчики в йому. Завертає Петро. Дві панночки ось сидять гомонять, вирегочують. — У, гладкі! Холери немає на вас. — Пройшов далі, сів. Сорок копійок було грошей у його, а тепер... Виняв гаманець, лічить: п'ять... десять... двадцять... п'ять... Двадцять п'ять усього! — О-о... рятуйте ж, рятуйте! — Одвернувся од панночок, плаче — що робить, як жить?

IV.

Сонце сідає вже. Червоне, червоне стає. Находився Петро, охляв, аж іти йому трудно. Яткі ось базарні. Булки он білють, он сало. А ось пиріжечки якісь у корзині несе хлопець, вигукує. Чи хоч за п'ятака купить проковтнуть чого? Ні, мабуть нехай.. Так у роті гірко; так йому нудно, тяжко, досадно. А куди це йти? Так уже хочеться десь звалиться, лежать, нічуть, ні бачить нічого.

Спитав постоялого в хлопця; показав йому той. Дім сірий, закурений якийсь; вікна вниз, вгорі. Ворота одчинені. Вози якісь, дошки у дворі. Дюмок далі якийсь, низенький, полупаний. Туди й справив Петра чоловіга якийсь, що спитав спершу паншпорта в його, здоровий, сорочка на випуск, бородатий.

Двоє дверей у дюмок той. Одні ближче, другі далі. Одчиняє перші Петро. Чорно, чорно в середині. Хатка. Стіни, стеля все таке закурене, обдерте. Вікно поруч з дверима одно, та й те аж зелене, запліснявіло. Піл під стінкою, брудний — страх! Під другою — коминак невеличкий, цеглою світить. Піч у йому хто-

зна коли й топлена, мабуть: на припічку куряви, куряви! На комині дві пляшечки—„сотки“ стоїть. На лутці крихти з хліба. А сміття долі! І чимсь воняє, кислим чимсь, прілим, горілкою.

Стоїть Петро, дивиться.

Оце так! Ще гірше, ніж у страшній тій монастирській. Там хоч хата більша, образі е, олива горить... Та це нечувать тут! А гляди ще й грошей копійок з п'ять за ніч здере. Зостанеться тоді... ох! зітхнув.

Щось зашамотіло за коминком на печі, позіхнуло. Картуз Петро скинув.

— Здрастуйте!—Кахикнув. Дивиться.

Висувається, висувається з за коминка хтось. Страшний такий. Голова... чиста кучма: скуйовджений, скуйовджений чуб. Та бліде само, заспане, пика брескла, очі червоні. Молоде. Вусики такі невеличкі, чорненькі; бороди нема. Злазить. Ще й без сорочки, голі! Тільки у штанях самих... Хм... Вишкірює зуби:

— Здрастуйте!

Та й страшне ж такий! Мускули он, груди. А штани Лаття саме. Сіло на лежанці, всміхається. Що за проява?

— А що, земляче,—обзивається баском хрипко так,—ночувать забрели?

— Та... так...—буркнув Петро та й очі в землю.

Оце так! Кажуть, що по городях босявки е, страшні, пообдирані. Оце, мабуть, і він. Настояще босовило це, мабуть.—Позирнув Петро на вузлик собі.—Штани, сорочка в йому... коли б хоч не відняв та отут лупки не дав, або й не зарізав прямо. Вони, кажуть, такі.

— Сідайте, земляче, чого стоїте?

Робить нічого. А що б твого чорт батька!—Стиснув під плечем вузлик Петро, у жмені картуз, сів на полу з краєчку, сидить. І піти б звідсіля, куди ж ти й підеши, де дінешся? А-а!—Зітхнув важко, важко.

— Чого, земляче, зітхаєте так?—знов той до Петра.

— Та... так!

Вибіравсь з дому—начхать мені на волюсть, ка-
зав. І от... Та як би це там знали!

V.

В хатині все поночіше робилось. Засвітив той
лямпочку, на камині стояла, постояв, почухавсь у
кучмі, знов сів. Тихо. Чуть тільки, як торохтить десь
на улиці, та за стіною, де піч, гомонить хтось.

— Гей, гей!—за дверима почулось.

Одчиняються, убігає... Картуз рудий з кантами
синіми; піджачок коротенький з дірками; штани... ко-
ліно лисіє; опорки.

Опе як раз!—Стиснув вузлик ще дужче Петро,
поглядів ще й гаманець у кишені, присунувсь до
лутки, дивиться далі на гостя.

— Ху-ху!—оддувається той. Худий сам, блідий. Ву-
си руденькі, борідка русява. Булка, оселедці в руках.

— Вигружали валізо сьогодні,—почав до того без
сорочки.—Ще й тобі буде на завтра. Здорове пруття...
Ху! Як навалю на плече, що болить: коль-коль у бо-
ці.—Кладе оселедці, булку на піл.—А помімаєш, як
пльопне з кладки один... мокрий, мокрий вилазить...
Ха-ха! ех!—виймає горілки чвертку з кишені.—Гоп!—
Ударив пляшку об долоню, вилетіла затичка.—Давай
чашку!

Дістав той на печі, без вушка:

— На!—Дістав потім якийсь лапсердак, так канцурра
й висить, накидає на голе тіло, зіскакує додолю.—А
ну... возліяніє сотворим.

Випивають. Ламають булку, шматують оселедці
руками, їдять.

У Петра так у носі лоскоче, слина котиться,
плямкає так.

Знов одчиняється двері. Увіходе чоловік, що пи-
тав у Петра паспорт.

— А ну,—починає,—много вас тутича? За ночлег пожалуйте.

Довбуться ті два по кишнях, дають щось.

— А ви?—до Петра.—Гривенік. Ну?

Аж з полу зсунувсь Петро.

— Як гривеник?!—Помовчав.—Дядечку! Зділайте милость... я чоловік бідний...

— Ну, то что?

— Дядечку!.. Йй-Богу... буде п'яти з вас... бідний...
— Голову на бік і дивиться так страдно.

— Марш за п'ять туди он,—за коминок показує.—
У другі двері туди.

Надіва картузик Петро.

— Та тільки... шоб... смотри... посла не каюся мне.

— Там, земляче, злодюжки самі,—обізвався той, без сорочки і вломив булки.—І піджак з вас знімуть,—
додав.

Дивиться Петро.

— Ну, чіво ж?

Виймає гривеничок, дає. Вітхнув так. Сів. Сидить, скрививсь.

Пішов чоловік.

— Аж мені соромно,—знов до Петра той, без сорочки.—Чого ви так знижуєтесь? „Чоловік бідний“... „зделайте милость“...

— Чого, як...—тільки що не плаче Петро,—як без місця, а грошей... Ходив місця, ходив...

— Дурниця! Якого вам місця? Ходімте завтра залізо носить, от і місце, і гроші. Товариш ось одпочивать буде, а я йду. От і той... як охоту маєте.

Нічого Петро, дивиться в землю. Хм! Гарне місце—залізо носить!

— Не журіться, земляче! Що вам таке! Аби сяк-так день та ніч. Не педитесь о мнозем.

— Стій, ось я йому... повеселішає хай,—обізвався худий той. Обітер об штани в оселедці руки, наливає в чашку.—Пий!

Всміхнувся Петро. Зовсім не такі й страшні, як думав. А все-таки...

— Не той... спасибі!—мотнув головою.

— От ще! Ще й чваниться буде. У нас, брат, без цього. Ну, гоп! Вин'єш, закусиш.

VI.

Вихилив з пів чашки Петро. Так гарно пішла на голодний живіт: холодить, холодить скрізь. Облизався, дивиться на оселедці, на булку.

— Ну, чого ж?—той з борідкою.— Хочеш Істи, не здавайся на прозьбу.

Вступає щось, вступає Петрові у голову, так: легеньке, м'якеньке. Положив картуз, вузлик під стінку. Бере Істи.

— Хе-хе!—Так смашно їсть. Тільки піднебення чогось мов аж облизить йому та горло стало так мов туге.—От виголовавсь!—Хе-хе! А той... Як би мені, щоб писати що,—до того, без сорочки, почав.—Писарем у волости недавно я був.

— Дурниця!—той йому.—Семинаристом я був у духовній недавно.

Дивиться Петро. Така мацапура, семинаристом в'н був! Хм! Велике діло семинарист! Гудзики, кокарда. В Вовковій Долині у батьючки семинарист є.

— Як семинаристом?—далі питає.

— Та так. А цей ось учителем у селі,—показує на того, в борідці.

— Шуткуєт!

— От ще стану брехать!

Стиснув плечима Петро. Може й так. Кажуть же, по городах є босявки й з учених; панські сини є прямо, кажуть. І то ж, кажи ти, й заїде отакий дур у голову!

— А чого ж ви... Хе-хе!.. той.. оне так?—далі питає Петро.

— Як?

— А той... семинарист... місце б можна вам гарне де мати.

Дивиться той, почервонів почервонів.

— Що-о?—почав.—Місце? Що значить місце? На що?—так суворо.

Усміхнувся Петро ніяково якось.

— А той... щоб жити. І благородніша б робота була.

— Що? Щоб жити! Благородніша?—витрищивсь той.—Тим ви й знижуєтесь так!

Схитнув далі колишній семинарист головою й нічого. Доїв оселедця, потер об штани руки, потім:—Перш, ніж жити, голубе сивий, — прихилився до Петра, — знать треба, для чого. І перш, ніж нітяться так, зітхати, турбуватись, щоб жити, спитати треба себе: що таке життя?

Вломив другий шматок хліба Петро.

— А той... А люде ж живуть.

— Е!—махнув семинарист рукою. Пройшовсь по хаті, далі:—Так і скот же живе, свині.—Сів на лежанці:—Місце!..—всміхається.—Що таке місце? Безглузде запобігання ласки у такого ж нікчемного м'яса, як і сам. Безглузді, нікчемні турботи. А „благородніша робота!“ От ще! Корчиться людина, маніжитьсь.—Похитав головою, плюнув, зліг на комин, сидить.

Той, бувший учитель, кинув з-під оселедця бомажку під піл, закурив до лампи цигарку, виняв з кишені пихкає. Курить і тільки: „кахи, кахи!“ раз у раз. Зліз з ногами на піл, зліг на стіну:—Е, чорт!—почав.—Ще й болить буде мені!—Зігнув кулак та ген, ген себе в бік. Помовчав.—І то ж... коли сидів у тюрмі, а й досі...

— Що ж у вас?—Петро до його.—У лікарню підіть. Сухі такі.

— Що-о?—насупившись учитель.—Чого в лікарню?

— А щоб... порошок хай дадуть. Можна вмерти ж так.

Схитнув головою вчитель, усміхнувся.

— А не вмерти можна? Хиба ті, що по лікарнях тиняються, не вмірають?—Кахикнув.—Н-неминуче, брат.

Утерся після оселедця Петро, гущнувся на піл поз лутку.

— Хм-хм!—похитавсь.—Жалко... Люде хоч поживуть: Ідять гарно, ходять...

— К чорту!—скирикнув семинарист на лежанці.—От ще! „Ідять гарно, ходять“... Зскачив додолу.—І тож... За цим всі й б'ються.—Плюнув, пройшовсь.—Істи гарно... щоб потім гнить дужче, смердіть! зодіваться гарно, щоб... уявлять щось тільки з себе, заличковувать нікчемність свою. От мета життя!—Заклав руки в штани, виставив з-під лапсердака живіт голий, ходить по хаті. Тільки чап-чап ногами зашкарублими, босими по сміттю, по долу цегловому.—І тож... життя!.. Безглузде коптіяння неба ради кишок, ради зодіву.

VII.

— Я ось полічусь!—кажикає вчитель.—Як попокурю ось, попоношу на цей бік заліза...

— Та й страдні ж ви,—Петро до його.—Очі так глибоко і синьо так по-під ними. А молоді... ще б і рано...

— Що рано? Вмірять?—учитель до Петра,—і то ж... Не однаково пак, що сьогодні вмерти, що завтра?—Затягся цигаркою, закашлявся.—Ху!.. Однаково, брат, хоч і найраніше вмереш. Вмереш,—жаліть і каються не будеш.

Дивиться Петро:—Так тоді краще вбить себе.

— Щоб так зразу? Стоїть пак у такий одчай вдатися, так лякаться зла? Помучить його! Життя зло, чоловік скотина... посутяжить себе.

— О, що воно?—жахнувся Петро.—От укусило!—Витягає з рукава блощицю.—Ти ба,—кинув додолу.—І живе ж. Тільки капость робить.

— Так усе,—вчитель до його.—І чоловік саме так.

— „Ідять гарно, ходять“... знов починає семинарист.— Пху, скот несмисленний! Тільки й турбот. І шукай ти тоді в чоловікові, в душі якійсь, чогось святого, великого.

— Еге, — розправив ногу вчитель.— Шукай.. Як ось хоч і в такому чоловікові. Іду я оде пішоходом сюди. Аж суне напроти мене, суне: пузище, в'язи... Ху! погони генеральські, лампаси... „Пху“, оддувається. І дивиться... куди! Геть і небо, і сонце! Обминають усі його, звертають йому. Я звернув трохи, а то.. звертай же й ти, думаю. Черконулись... ха-ха! „Е, невежа“! — загарчав він.

Петро:— І ви не боялись його, пана такого? — здивувався.

— Що-о? — почервонів учитель.— Що значить пан?

— Чорт зна що! — звіркнув семинарист.— Живе купною якась. Грошей багато в неї, економія десь, одна, друга, і ти вклоняйся їй, бійсь її. А там то користь з неї! Коптять небо та з людей бідних глумиться. Та ж блощиця. Як і в час там є пан..

— К чорту! — скрикнув учитель. Кинув недокурок.— Пани... бідняки... Користи нема, та на що й вона? Кому? Тим, що теж блощиці такі, що теж небо коптять, що теж... і собі тільки всі? Усі вони гарні: і бідні й ці туші. Зло і зло.— Підкорчив ногу.— Розкажу я й про бідних тобі. Ну, от розсуди. Хотів я користи їм, хотів добра.. Так боляче дивиться було: шкура та кістки чоловік, голодний, обірваний, дітки позамучувані, позаплакувані, таке бідне, нещасне. А день і ніч працює чоловік, тягнеться.. Почав я з ними балакати: „так і так, ви б хоч цю потребували більшу собі“. А там економія, багатющій поміщик живе. Вони й почали. Одна забастовка, друга. Полегшало їм. І харчі, й ціна. А тим часом про мене довідався пан. Заарештували мене. „Ну, думаю, нічого. Хоч і з місяця зветів, і в тюрмі це сижу, так уже ж... Знаю, за що. Добра хоч не багатечко, а зробив таки й людям“. І так мені гарно. „Вийду з тюрми, думаю, так буду й далі ро-

бити. Це буде мета життя мого. Боже, думаю, як гарно мету в житті мати, добро людям робити! Це ж вони, хоч би я і вмер отут, не забудуть мене". Сижу, ждучи ось-ось може й на побачення прийдуть до мене, принесуть мені цукру, чаю... Немає... Ху!—Вхопивсь за бік, закашлявся. Почервонів увесь, очі блищать йому, а ніт так на лоб і виступив.—Ху! І от... який же я дурень! Стоїть пак про добро думати якесь? Кому? Тому ж злу? Стоїть пак видумувати якусь мету життя—мучатися ради... скоту якогось. Ху! Тільки хвороби здобувсь. Холодно було. Тюрма мокра, лежав повз стіну... Розбив життя, брат. А вчителював, як мріяв! Була дівчина—вчителька. А батько, мати, сіроми, як раділи мені! Тепер... е, чорт!—Витяг блощицю з-за коміра, кинув, з пазухи другу, сорочка брудна-брудна виглянула, почухавсь, далі:—Ждучи чаю і от... сижу год, сижу ще місяців шість,—приходить мені акт обвинительний. Дивлюсь низка ціла свідків проти мене. Хто? Що?—Помовчав.—Читаю, аж... тут і Павло Труш, тут і Микола Костенко, Іван Свись. Як раз усі ті, що тоді: „узяться, узяться“!—до мене було. Та було в мене й лежать. Я їм книжечок, чаю... такі добрі... Засудили мене. Просидів я ще два години. Вихожу, зустрічаю Костенка. „Як вам не соромно, кажу, свідчить на мене, та ще як? Навчав економію грабувати, чого й не було!“—„Та, та“...—та й од мене мерщій. Дивуюсь я. Слухаю: аж він... за старшого робочого в пана уже... Ага! Ну, і що ж? Тоді нітись, прийде до мене було: „Позичте з полтинника хоч, кувить боронна“! а тепер чую: „А ну, чіво там!—на других,—не розсудять“!—Так отак воно: мені полегчало, а ти... пропадай!... Скотина, звір чоловік! У, гади! Зло й зло... К чорту,—зхонився з полу:—Я зараз.—Побіг у двері кудись.

VIII.

— Еге. Такі то діла.—Почухавсь у голові семинарист. Зліз на лежанку.—Тут хоч блощиць менш.—Позіхнув. Сидить, насвистує якоїсь.

Петро на полу:—Ага, попалась... ось я тобі!—
Ловить на щтанях їх, кидає долоду, давить підощвою.
Тихо. Тільки, чуть, рөгочуть за стіною та гудок
десь гуде.

— А до якого біса їх!—знов Петро про блощиць.—
На полу ось, на стіпах.

Кадить світло, скло заяложене, зверху надбите,
а все-таки видно Петрові: ворущаться: ті сюди, ті
туди. Видно смуги по стіпах, плями: хтось пальцями
подавив, порозвозив. А глянув на лутку, за спиною
в себе.. тарканів, тарканів там; так і відкрили крихти.
Десь стоноги взялись, одна, друга, теж плазують туди.

— І то ж...—всміхнувся Петро.—Турбується й воно,
живе, лізе їсти... А подумавш, для чого воно таке,
на що?

Убігає вчитель. Булка, півкварти горілки в руці:

— Ху! Шкутильгають тепер там по роботах батько,
мати старі... Ех! К чорту з життям!—Налив у чашку.—
Ну, да здравствует небитіе! Гоц.—Випив, сів, їсть.

— І ти думаєш,—знов до семинариста почав,—та-
кий чоловік тим, що темний? Однаково. Візьми ти й
освіченого. Був у селі в нас у панка одного син сту-
дент. Учився, такий був завзятий. Давай йому рівність,
добро, простоту. Скінчив університет, слідчим тепер!
І от... куди к чорту! Геть, не підходь до його тепер!
Так, брат. Нічого доброго, гарного в житті, в чоло-
вікові. Все одно маміжіння, полуда, зло.

За стіною щось загрюкотіло, хтось крикнув,
лається хтось.

— Да-а,—почав семинарист на лежанці.—І инакше
не може бути. Такий уже корінь життя: зло. Не ка-
жучи вже про чоловіка, блощицю, візьми ти й... ну,
ростину візьми, яку квітку, чи що. Хоч і прекрасне
на вид, поетичне, божественне, а там... що в йому!
Росте, пишається само, а тебе, вищу рослину, все на-
ровить заглушить, обійти, носісти. І так скрізь і зав-
жди. Ось хоч і не розкавать. Познакомивсь я був з
панночкою однією раз літом. Живе коло нас поміщик
один. І вона в його готовила кудись дівчину. Кур-

систка сама. Чудової краси. Ніс, очі, брови, стан... не сказати. Ну, це ще нічого. Головне: „Ах, ах!“ було все вона „який же й мир божий загадковий!“—та й усміхнеться було й поведе очима так... „Дивуюсь, каже було, які в люде байдужні до цього. От моя бариня: тільки й знає їсти добре, ходить у шовках... Живе! Для чого? Ху! Яке ж воно гидке, осоружне багатство оте! Нічого великого, святого в йому. Ах, як жить? Що життя?“—Та й скривиться було, ті губоньки якось уже так поставити було. А я дурень: „Так от де все те гарне, чудове,—радію було,—що відчувається мені в шепотінню листячка, в співі пташок; вбачається в сяйві місяця, зір! От де все те прекрасне, святе, до чого мене так ще змалечку тягне!... Боже-ственна!—Покохав... І покохав страшно, безумно. Не побачу вечір, ніщо не миле мені. І вона: „Смерть одна розлучить нас“, мені співає було. І от—похитав головою семинарист,—дурень я, дурень! Отак вірить у людей, таке бачить у їх!—Помовчав.—І от що ж? Приїздить до пана того небіж його один у гості. Франт, шарлатан... В університеті не робив нічого. Ну, дивлюсь, щось моя Оля так несмілко дивиться в очі мені і вибіжить до мене на часинку, та й на місці не встоїть. Одно—то сюди, то туди позирає, немов боїться кого. Що таке? Слухаю, аж нічесоже сумняшеся заміж іде Оля моя за... небожа того. Так от... от і „осоружне багатство і ах, ах, ах!“ Трапивсь їй мішок з гриними і вона... де все й ділося те. І не такі ми.—Помовчав.—Пам'ятаю: місяць було... тихо... ввишик... соловейко... ех!—Рвонув вусик чорний собі.—К чорту!—Схопився, до пляшки.—Да здравствує небитіє!—Голь-Голь, п'є нахилки. Плюнув.

— Все полуда, брехня.—Пройшовся по хаті.

— А ти ж чого?—до Петра,—пий!

— Хе-хе!.. Не той... спасибі!

— От ще!—обізувався вчитель.—Ми п'ємо, а він слину ковтатъ буде. Ми ж не дуки які.

— Так...—мнеться Петро.—Воно ж ото гроші вам стоїть.

— Що-о? Що значить гроші? — крикнув семинарист.

— Та воно... — почувавсь Петро. — Хм-хм... А як нема їх, та нігде й узять, то... — всміхнувся. — Що тоді?

— Ух!.. — пирхнув семинарист. — „Що тоді“? Інша річ, як би смерти — небуття не було! Отоді що? А то... Якийсь чорт заставляє жить тебе! Завжди ж можна жить перестать. — Проїшовсь по хаті. — А гарно б замолоду розквитаться з життям! Менш зла знаєш і зробиш.

— Добрі ви, та.. та таке балакаєте, — Петро до його. — Мені жалко вас.

Семинарист: — Що?!.. А це що ще? Що значить жалко? — Подививсь на Петра так сердито. — Кожний про себе жалій, про свою нікчемність журись. Ну, не п'єш, силувать не буду. — Поставив пляшку. Подививсь, подививсь Петро, простягає руку.

— А ну ж... хе-хе! — Налив у чашку, випив. — А як! Хі-хі!

Семинарист їсть: — Хожу, як неприкаяний тоді, — знов до вчителя. — Ніщо не інтересне мені, нічого не треба. Що тоді семинарія мені? Став учитись на двійках, кинув!

Дістає їсти й Петро.

— Хе-хе! — усміхається. — Ну й... як! Лоскоче щось у голові, лоскоче, йде, шелестить... гарно... — Проїшовсь по хаті, схитнувся. — Хе-хе!

— Ага, — зареготав учитель. — Оце то й воно!

— Гризе мене тоді батько-дяк, — далі балакає семинарист: — Ледащо, волоцюга... ха-ха! Вип'єм! — Знов хильнув з пляшки. — От так-так!

Ходить, точиться то сюди то туди, всміхається.

Учитель: — Топи його, топи зло!... — Хильнув і собі. Сидить на полу, ноги звішав, куняє. Теж усміхається.

Петро булку мегелить. Положив шматок. — Мм... і я ж... Да здрав... гоп! — допиває остачу.

— „Не осенній, мелкій дождічек“... — починає семинарист. Сів коло вчителя — „бризжет, бризжет сквозь туман“... — деренчить баском.

— „Сльози горкія льют“, — підхоплює тенорком учитель.

Позабірались за плечі один одному, хитаються.

— „Пей: тоска пройде...—виводять.—Пей, пей“!..

Петро:—Пей!.. Ій-Бо... Хе-хе!—Підстрибнув.—Як гарно!—Іде, поточившись до дверей.—Тра-та-та... Вхопився в боки.—„По-за гаєм, гаєм“!.. Гон, тира-ра—викидає ногами.

Не шукав уже більш місця Петро. З якою огидою став він згадувати про те, як тоді вклонявся швейцарові, плакав у садочку... щоб... щоб тільки: „як жить, що робить?“ Тьху!

Як же так?

Таня Сахненкова одержала сьогодні листа. Така рада йому, не йшла ще на лекції, як принесли їй його,— читала; прийшла з лекцій, до його кинулась зразу. Горить лампа і лист у неї в руках. Не надивиться на його, не начитається. „Моя чорнобривенька!“—стоїть у йому.

Ах, любий Саша! Значить, він не забув, не кинув її? А вона чого тільки не передумала вже. І лаяла його, і сердилась уже. Ще на дереві листя було, як останній раз бачились, умовлялись писать, а поїхав, опадає вже листя—мовчить і мовчить. „Щоб дужче скучала“,—каже. У—поганий. Насилу діждалась. Хотіла вже перша до його писать, та якось таки... Добре, що й не писала. Нехай таки він перший до неї.

„Моя, каже, маківочка рожева“! Хі-хі! Добре красунею быть. Чорнобривенька... рожева... А ну ж... ні...—і Таня підкрутила на столі лампу ще дужче, присунула з-за книжок люстречко ближче до себе, давай видивляться.

— А й справді... А очі? Очі карі; щічки повненькі, рум'яненькі. Добре быть такою! Тільки... ще не так. Треба, щоб вії чорніші були, щічки—як кров з мо-локом.

Одставила люстречко, взялася книжку медичну читать. Не читається.

А гарно, як коло тебе мужчини впадають. Тільки що за знак? Стільки їх липне до неї. Є й красивіші, багатші од Саші, а ні... щось не те. Таке в йому

щось... Якийсь задумливий він, любить природу і дивиться якимось так... всміхаються неначе очі в його і вусики чорні, всміхається і сам. А вбрання студентське так личить йому до стану стрункого.

А що пак йому у їй найдужче подобається? Краса, звісно. І... і літом вона перед ним і собі робилась задумливою, очі якимось ставила, губи... Про зло все балакала: так багато його... на що життя? Хі-хі! Здається, це він любить у їй. Так її тоді розважав, пригортався до неї. Треба і в листі про це побільше йому... А коли б пак йому написати його? „Жду з нетерплячкою“, пише. Еге! Сам ось стільки мовчав. Підожди лиш, помій лиш і ти!

І до Порядинського написати треба буде. Це вже з півмісяця тому, як був лист од нього. Смішний!

Перед иншими так кирпу гнє, так несеться, а перед нею... „Янгол ви небесний,—пише,—що ночі снитесь“. От і цей... Багато од Саші багатший, красивіший, такий повний, рум'яний, а не подобається їй. Якийсь він... тільки й розуму, здається, в його, що ніс драть у гору. А все-таки піджигнуть би його. Нехай... Та як би щоб і Саша знав, що він такі листи шле до неї. Хі-хі!

Встала Таня, далі давай ходити. Так їй весело, гарно. Лампа з-під голубої будки світить таємно, таємно якимось. Гоголь, Тургенєв на стіні в півтемряві висять, такі... всміхаються до неї неначе. За боковими дверима, що заставлені шафою, чуть, черевик рипить: квартирує студент якийсь там. Блідий сам, блідий, худий. Чогось розходився це й він.

А Порядинський, здається, закохався в неї, та й добре. Так було літом радіє, як вона обізветься до його. Ех, літо! Літечко, любе, дороге!

Село. Гай. Дуби, липи, тополі... таке все кучеряве, зелене стоїть, попростягало гілля. Ліщина порозлягалась сюди й туди. Купало зелене, густе так радіє-цвіте. Бредуть ним студенти, курсистки,—багато їх там,—дачі все,—регочуть, балакають, шукають губ.

Як гарно! З-за гілок зазирає в гущавину сонечко. Мухи: дж-ж!... у повітрі. Інша розправить крильця та й висить так. А вітрець запашний - запашний шарудить листячком. Ягідки червоніють тут ось і там.

А ось... визирає - визирає з-під кущика шапочка бура, —грибок-пузанець стоїть.

Сміха раз було. Знайшов Саша був одного та й показує Наді Левченковій, балакає до неї, всміхається. А вона, Таня, ось тут за кущем, її й не бачить, здається. А в гай ішли—під руку вів він її, так близенько тулився до неї. Таня до його. Стій же тепер! Ось недалечко Порядинський шелестить, щось мугиче. „Іване Івановичу!—до його вона, —знайшли вже що?“ Так той і вродивсь коло неї. Балакає Таня до його, регоче. Ну, ще це нічого. Ось вийшли на просторі вже. Вона хіп під руку його, ніби в жарт. Ідуть так. Іде Саша з боку травною... сам; вирве квіточку яку, махає—і на неї, на Порядинського так позирає. Та допекти ж, завгорить йому! Вирвала далі квіточку й Таня, та хвось нею по плечу Порядинського, хвось!

Цей дурень радіє-радіє а той... пече йому серце.

Підійшла до вікна Таня. Високо, аж на четвертому поверсі вона.

Електрика сєє на улиці; трамвай гуде, креше вогню; люди чорніють; гамір, метушня. Таке все це вчора було їй огидне, чуже, а сьогодні... чого сьогодні все таке гарне, близьке їй?

Одійшла од вікна, знов ходить.

Бувало літом усього. Кашу варили не раз. Чудова раз була ніч. Тихо-тихо скрізь було. І не зворухнеться гай, неначе заснув. Ставок. Місяць у йому червінцями грає; бовваніють верби над ним; блимає вогник під вільхою; гомін, регіт,—вариться каша. А ось на горбочку, під дубом, сидять у траві Саша й Таня. Мережки од місяця кучеряві, кошлагі лежать коло їх і на їх. Пахощами, медом тягне звідкілясь. В півтемряві он якийсь кущик чорніє, тьох-тьох соловейко в йому. Груди в Тані чогось так підій-

маються і швидко їй дихається. І ось... хилиться, Саша до неї:

„Я вас... кохаю“,—шепоче. Ой!..

Таня підійшла до стола й сіла.

Під шафою цвіркун сюрчить. За дверима вже чути—гомонять.

— Чорт зна що!—чути млявий голос блілого студента того,—і літо пропало, і сам звівсь ні на що,—по репетиціях бігав, і в університет таки платить нічим. Справив се-те, за квартиру оддав—і всі гроші. Що ж, з батька тягти? Нікуди далі вже. На шиї в його і так чимало вже. Багато хіба оселедцями торгуєш?! А тут і репетиції, як на те, не знайдеш уже. Виключать з університету... Ех, життя!

Слухає Таня.

— Бідний! — думає. — „І літо пропало“ і ні за що вчиться. Хм!

А в неї... в неї—аби тільки вчилась. Не оселедцями батько торгує, а.. економію має.

— Не журись, товаришу,—балакає далі якийсь веселий, незнайомий басок,—виключить, не виключать, а результат життя однаковий.

Помовчав млявенький голос, далі:—Добре тобі, в тебе репетиція є і дома се-те.

— Що? Хе-хе!—Той йому.—А й не було б? Пий, саме краще. Я оце, брат, хрюкнув уже.

— Неудачник якийсь,—подумала Таня. Взяла листа, знов дивиться в його.

„На Різдво побачимось,—кинулось їй у вічі в йому,—а там... Великдень... Садки зацвітуть“.

— Ах, коли б швидче!—всміхається Таня. А там... там літо...

Боже! знов гай, місячні ночі. А там... вчиття покінчують,—поберуться.. Коли б! він інженер, вона лікарка. Економія у його, в неї... Живи, поживай!—І Таня аж бровою моргнула, так їй гарно зробилось.

— Добре багатим!—чуть голос блілого.—Як ось був у нас на першому курсі Порядинський Іван. Що йому? Син поміщика, багача. Не ламає голови, чим

заплатить. Живе! І жіноцтво йому, й опери, й гулянки всякі.

Помовчав басок.—Ну, і що з того?—почав.— Яка мета цього? Які наслідки? Де все тепер?

— Як де? Перевівсь у Петербург, в університет... Йому й там це все^е.

— Ех, брате,—зітхнув басок,—„мигъ одинъ—и нѣтъ волшебной сказки“,—ні Петербурга, ні Київа.—Помовчав.—Перевівсь зараз туди, де ні казок, ні примар; перевівсь він туди, де справжня дійсність живе: вічна непроглядна темрява, вічна холодна тиша, мета життя нашого, наслідок наших турбот, опер, жіноцтва, гулянок.

— Та що? Як?

— Розрив серця. Це вже більше тижня тому. „Неначе й на світі не було Порядинського“, пише ось до мене товариш.

— Ой!—жахнулася Таня.—Помер?! Та невже?!.. Та це якийсь другий Порядинський. Хоча... „Іван і перевівсь у Петербург“... Та ні, то не він.

— Хм!—дивується блідий студент.—Отак! Який був красивий... ніс, очі, брови, як на картині все; який був багатий: за Радківським яка економія, на два поверхи домище...

— Ой!—трьохнуло в Тані—„за Радківським... на два поверхи домище“... Він! Боже! як же це так?

Мовчать за дверима. Цвіркун своє робить. На улиці торохтять, глухо чуть.

— Як же це так?—трьохкає у Тані.—Ще ж так недавно літо було, і який тоді був він здоровий, бадьорий; як до неї усміхавсь, квіточок бувало підносить яких... Боже! На що хоч вона так поводитись з ним, перед Сашею так уим гралась тоді? А й це... піджи'нуть збиралась листом! Ах, яка ж нещира вона!

Бідний Порядинський, сердешний!

— Хм!—знов чується здивування блідого.—Нема Порядинського! А який був фрайт, як нісея красою, багатством своїм! Іде оце пішоходом було: на носі пенсне, хоч очі як слід; убрання аж шамтить на йому;

вуси понакручувані,—іде і не гляне на тебе.

— І от... що тепер з тим пенсне, з вусами вгору?!

— Боже!—жахається Таня.—А кучері які в його були! Як же це так?

— А на вечірках було...—згадує блідий, — красуні круг його... і він такий веселий, молодий.

— А ти знаєш, брате, пісню: „Вечерній дзвін“?—говорить далі басок.—Люблю її. Оті слова: „І скільки вже нема живих,—тоді веселих, молодих“,—повагом гуде, голос тремтить.

— Так от,—тенька у Тані.

„І скільки вже нема“... Скільки то було таких... гуляли колись, веселились, красиві були і... тепер... Та це й вони... Так літом гуляли, і по губи ходили і все, в горюдуба грали, в сусіда... та це й вони... помруть... Ось вони... Встала Таня, зняла з лампи будку, до ліжка підійшла. Картка фотографічна висить над ним: студенти, курсистки. Стоять, сидять, лежать у траві, Дерево ззаду, куші! Спереду килим, пляшкі на йому, їство усяке. Всі такі безжурні, такі задоволені.—І це... не буде, це й їх! Усіх, усіх... Боже! Як же це так? Не буде! А як на йменинах були в Порядинського... Як танцювали, музики як грали... А Порядинський тоді як танцював... А й на фотографії ось... узявся рукою у бік, повернув голову, дивиться й як... зовсім ось: „стій, сонце!“ крикне. І оце немає його! А ось на пеньочку й вона, Таня, сидить, усміхається. Саша стоїть, уперед себе кудись пильно дивиться. І це їх не буде! І її, й Саші! Як же це так? Соловейко співав і місяць світив, вони так сиділи... й не буде? Знов заспіває, знов місяць засвітить... Інженер Саша, вона лікарка... маєтки в обох, а... не буде таки?!

Густий басок перестав... Таня наділа будку на лампу, ходить у голубій півтемряві. На небосхилі, видно в вікно, так блимає зірка якась. Підійшла до вікна. На піцоходах порідшало вже, метушня не така. А яка ж воно зірка так сяє? Вега? Ні. Саша показував Вегу, світ голубіший. А он... Боже!.. який про-

стір, стільки тих мирів невідомих у йому! Одна зірка он, друга... Де взялися вони?

— „Засну і я в землі сирій“—знов загув за дверима басок.

— „Засну!“—здрігнулася Таня, — „засну“ таки. А зорі... Боже, мигтять собі і їм байдуже до цього! На що ж мигтять? Помірай, їм байдуже, хоч ти й багата, уродлива студентка... О, що таке життя, на що ми родимося?!—Одійшла од вікна, сіла на ліжкові.—І як же так? Жить, веселиться, вчиться, кохати і... заснуть... заснуть „в землі сирій“. І спати, міцно... ні буря вже, ні грім не забудять тебе... І не рік, не два, а... ой!..—Затулилась руками.

— Ех!—почав за дверима басок.—Дай хоч на скрипці заграю.

Грає скрипка—плаче, сміється.

— Боже!—хвилюється Таня, — які ж згуки небесні! Смерть, нікчемність і... згуки такі. О, що таке вони? На що вони, коли є смерть, смерть!

Встала, пройшлась, знов сіла.—І це гратиме музика, зорі мигтінуть—спатимеш. Світитиме сонечко, соловейко тьохкатиме в гаї, купатиметься місяць у ставку—спатимеш. І спатимеш не під ковдрою квітчастою, теплою, не в кімнаті чистій, сухій, а... а в домовині порохнявій, тісній; у могилі холодній, сирій. І сама, сама! Ні Саші, нікого. І... яка будеш ти там?.. Очі твої, очі, що тепер так гордо, самовпевнено сяють, такими чарами сяють,—світяться... ой!..—Знов затулилась долонями,—за... западуть. Щічки твої рум'яні, пухкі.. вишкірять... зуби, щелени жовті... О, на що родитися, жити? що таке ці всі наші уявлення, радощі, мрії?! І груди твої гарячі, палкі, груди, що тепер так хвилюються, дихають, там... про... проваляться... Боже!—Впала лицем на подушку.—І це ж неминуче, неминуче!..

Тихо. Тільки годинничок на столі в Тані: „іду-йду“, цокає та скрипка за дверима: „помр-е-те... помр-е-те“ виводить.

В пазурях у людини *).

I.

Арештували Андрія Луценка і в поліції вичитали йому: „...главарь шайки анархистовъ-терористовъ“.

Сидять у тюрмі, мліє душею. Так от! Що ж це буде йому, яка кара? „Повісять, повісять“ галасували багаті. Може й так. Держать окреме од усіх; не пускають нікого. І тепер так багато вішають...

„Главарь шайки“... Се-б-то: робили багачам шкоду в селі,—тини їм розламували, вікна били, вітряк згорів у Савенка,—все з його!

„Воля, рівність, братерство!“ Так не бешкетами ж такими казав добувать цього. Сам криком кричав: „Хто це все робить? Цим тільки пошкодимо собі?!“

Отже все на його звернули.

Давно вже люде лихі гострили зуби на його.

Ще б! Замість того, щоб до їх у найми йти, він живе вдома, книжки якісь десь бере, читає,—вільний час на те має. Замість того, щоб у їх попихачем бути, він довідується „де Бог живе“—на зорі видивляється. Ходить у гай, „чваниться“: пташок слухає, на квітки дивиться.

Які ж таки хижакі є! Як їм очі мулить таке все: світ, воля...

Може ті бешкети були підступи, а от його заперли. Та й держать і держать. Хоч би знав—хто

*) Посмертне оповідання Тесленкове—необроблене і нескінчене.

держіть. Писав і сюди вже й туди — мовчать. Ех шось готовлять, жде шось, жде... Петля? Каторга? Роти? Гаю, гар... Квіточки любі, милі..

Так млів Луценко цілих шість місяців. Як ось на сьомий кличуть у контору його. Начальник, що завжди такий був суворий до його, тепер оскирнувсь. Що таке?

— Ну, Луценко,—почав так лагідненько, як ніколи,—чепуха в сутності: висилавсь на два года в Вологодську. Срок 26 ноября. Роспішісь! Повезло. Не напшсь доказательств, відно.

Через тиждень на етап виходе Луценко, так усміхається. Це ж уже годі ждять страшного чогось! годі душиться у брудові, блощиць годувати. На волю йде, на яку не є, а на волю таки. А як воно там? Чужина... північ...

Місяців через два і на півночі він. Сіро, одноманітно. Ліси.

Приводять його в село одне. Таке... не жовтіють хати в йому, не йдуть по-над улицями острішки, не виглядають з-за їх вишеньки, сояшники, яблука, груші. Ну, та все ж не тюрма!

„Освободив“ його в'рядник, вийшов він на вулицю з клунком, стоїть. Що ж це робить йому, куди йти без грошей? Сподівався, що в'рядник так зразу й видасть йому харчові на місяць, як казали в етапі, а він:

— Погоді, вон становой через місяц приедет,—привезьот.

Хм. Як же це так? А до того часу що їсти? а квартирувать де? В етапі хоч по гривенику видавали, а тепер... Був карбованець з дому, так і той аж у „своїй“ тюрмі zostався: „конвой“ не приняв.

Казав урядник, що ще є тут засланці. Що ж! Піти це, сісти на шию їм, коли й сами, може, горюють? Та ще й засланці всякі є... Добре, як політичні. Всяких перебачив в етапі. О, е...

Холодно, хмарно; дощик сіє і їсти, їсти Луценкові!.. Треба засланців шукать.

„Ізба“ край села ось, така сіра, похила. Увіходить. Так на його і тхнуло горілкою, онучами, та накурено—страх! Ліжка з дощок по-під стінами. Люде обсіли одно,—грають у карти.

— Навряд чи це політичні!—подумав Луценко.

— Здрастуйте!—промовив.

Глянули всі на клунок йому.

— А, мойо!.. Ссильний-то?

Дивляться на чумарчину йому, на вусики чорні, брови.

— Откуль будеш-та?

— Полтавський.

Підняв голову один—вуси здорові, товсті, чохли вишиті,—дивиться, дивиться.

— Полтавський? Земляк...—усміхнувся.

— Хахол, значить,—всміхнувся й другий: борідка чорна, піджачок купенький. Помовчав.—Ми вот, два, тоже хахли... Садись, товарищ.

Сів Луценко на ліжкові, що од дверей, клунок біля ніг поставив, усміхається... Земляки!

— Блатной то сам?—якийсь рябий чолові'яга до Луценка.

— Нет.

— А конвой як?—позирнув Луценкові на чоботи земляк з борідкою.—Деньгі пронесли?

— Н-ні.

— Плохо прідьотся.—Помовчав—Хахол, значить...—знов помовчав.—Тут іщо есть хахли... на квартире у Гордеева.

Грають. Дивиться Луценко. Бруду скрізь, гайно, постіль жужмом. А земляки... в усатого синяк під оком, а в того, з борідкою, очі якісь, як у цуцика, що ось-ось ухопить за полу тебе. В чолові'яги рябого висок один більший.

— А где же тот Гордеев? почав Луценко.

— Фонька, а Фонька!—гукнув рябий.

— Чяво?—обзивається на „полатях“, над головою в Луценка.

— Сведі к Гордєєву товарища-то!

— Чаво? Ну і сведі.

Почервонів Луценко. — Я сам, я сам...

Знов „ізва“, сіра, маленька. Трое ліжок у їй. На одному під „полатями“ сидить парубок безвусий, у жилетці черкесовій, щось латає; на другому лежить дід у свиті, у чоботях, позіхає; на третьому кацап сидить у сорочці червоній, бородатий, чуб кружалцем, щось струже.

Слово по слову, аж дід ще й одного повіту з Луценком, ще й сват. Двоюрідна сестра Луценкова за небожем його в Чаплинці.

Наставив дід самовар, роздобули молока, „баранок“... Така радість!..

Усі трое політичні. „За слоббду стояли“, мовляв дід. Чепурненько в хаті. Над ліжками шпалери рябіють, з сосни гілечки зеленіють, — закрашають стіни чорні, немазані. Стремлять і в „полатях“, у стелі.

— Ну, як би оселитися у людей цих, — думає Луценко. — Як би забалакать про це? — Помовчав. — А той... — почав до діда. — Як тут у вас харчові? Через місяць привезуться?

Всміхнувся дід.

— Місяців і по три иноді не привозять. А за май місяць і зовсім не заплатили де-кому. І прохання писали, — нічого. А одежа в тебе є для зими?

— Як? — здивувався Луценко. — Адже видають тут одежні, казали.

— Видають! — зітхнув дід. — Ось зима незабаром, а ще й на літню одежу не видавали. А коли ж на зімню? А зима тут, товаришу... ой-ой!..

Дивиться Луценко.

— Що ж це буде?

— Хе-хе! — поляпав по плечі його дід — Не журись! Получиш харчові, дістанеш де хутро дешевеньке, старе... А їсти... у нас гуртове все. Нема грошей ні в одного, беремо в крамарів набір до получки, поки ще сяк-так вірять; уголовні шкодять, не віддають часто... Зоста-

вайтець от і ви з нами. Ліжко помостимо нове, а хочеш—на „полатях“.

Так усміхнувся Луценко...

Живуть. Страх полюбили у хатині цій його. Балакає про все таке гарне, розказує, (про що читав. Пекти ось треба, варіть, прать—не огинається. В ліс іде,—а ходімте, товариші!

Лісу скрізь, лісу! І ліс — не липа, не клен. Річка по один бік села—ні лепехи, ні верб. Ходить. Хм-хм! І це він аж тут... за волю, за правду... Як гарно страждать за таке!

Можна б і читать уже тут—нема книг... А так скучив!..

— А як би й справді книги, — почав усе частіш думати Луценко. — Треба їх, треба тут. Люде тутешні такі темні. А засланці, що у тій першій хаті!.. Страх, розбішаки!.. Через їх та й на всіх засланців ворогують селяне. Де ж пак! Що п'ячать, б'ються, а то ще таке виробляють: за жінкою однією гнались у лісі—бачили люде; вівцю чиюсь смалили у тому ж такі лісі; вікно в одній хаті вибили. І це при Луценкові вже. Ну, до чого ж це воно!

Книжок треба, книжок! Може б хоч як-небудь пощастило на краю путь їх направити.

Роздобули товариші на марки, послав Луценко додому за книжечками, які були в його, послав у редакцію одну, що знав адресу, щоб вислали газету, звісно, як засланцям—без грошей.

Ходить лісом, марить: газети, книжки... Читає, балакає, розказує про таке все гарне, велике... Читає й селянам.

Марить. Як ось, не погоїлись ще йому віразки на ногах після етапу пішки, як знов приїздить стражник до його.

— Собірайсь!

— Куди?

— В город.

Дивиться Луценко.

— С вещами, совсем?

— А я почом знаю! В поліцію.

Та на що ж його? Що це йому?—Стоїть, на клунок дивиться: чи забирать, чи ні,—думає.

— Живей, брат!

— Так вот, вещи. Подводу нужно для них.

— Какой те подводи? За подводу нічого мне не сказивалі.

— Сюда все ж для вещей далі. Полтора ста верст...

— Я нічиво не знаю. Хохол то сам?

— Да.

— Служил в Києве, знаю... Живей, брат, некогда. Копається Луценко у клункові. Так куди ж це його таки? Чи вернеться він сюди ще? Чи хоч сорочку взяти? Те положить, те вийме. А ще ж... Харчових не получав, наїв у товаришів... А як не вернеться?..

Стоять: кацап, парубійка, так сумно дивляться.

— Ех,—Луценко до їх,—должен я вам.

Всміхнувся кацап.

— Нічаво, нічаво...—Помовчав.—Ех, харош малий то бил і... куда тебя ето?

Зав'язав у вузлик Луценко дещо з білизни, зав'язав чашку, ложку, чайничок бляшаний прив'язав туди, одягається.

Вбігає дід звідкілясь.

— Натє, натє!—до Луценка.—Позичив у крамаря...

— Та що? Я й так вам...

— Натє: на чай хоч, на сахарь, поки що. Недалекі,—помиримось.

Дає срібненькими: 10, 15 і 20. Вийшов Луценко од стражника і аж у чоботях під устілкою порозпихав їх, щоб де не забрали—клоніт!..

Прощались...

Дід:—Прийдуть газети, книжки...—та й не доказав.

— Вертайтесь!—гукали:—це так щось.

Ліс усе, болота. І скрізь грязюка! Стражник верхи їде.

— А ну, жівей, жівей!—усе на Луценка.

Осінь. Холодно. А в Луценка й сорочка мокра од поту, та дух так і пре з його—за конем хапається,—спотикається, брѣхається.

На третій день увечері прибули й у поліцію. Не питали ні про віщо Луценка, не казали нічого йому,—заперли. Лежить на „нарах“, так усе болить йому—руки, ноги. А пити—аж душа горить. Так би чашку чаю випив оце. А за печінки тягне! Так би попоїв чого!

З грошей, що дід йому дав, гривеник тільки й зостався.

Стражник не дав етапних,—у поліції, сказав, видадуть,—то Луценко тратив свої. Покопався зараз у чоботі, знайшов того останнього гривеника, до прозурки підходе. Як не його ноги. Городовий ось у сінях, довбється в носі.

— Купіте мне булку, пожалуста.

— Что?

— Булку.

Помовчав.—Некогда мне.

— Ну, может хоть стакан чаю попросить у вас можно.

Знов помовчав.—Нету.

Стоїть діжечка у куточку, заглянув—водичка блищить і лежить на дні погнутий кухлик.—Напився—липка, на зубах тріщить... Знов на „нари“.

Бруд скрізь, сморід, павутина, світло чадить, холодно. Прохолола сорочка мокра, та так і прилипла до тіла. Застібає, застібає піджачок, чумарчину. Та блощиці ганяють, таркани шарудять.

І довго це бути йому так? Що жде це його? Перекидається то на той бік, то на той.

Другого дня випускають Луценка. Городовий з книгою в сінцях.

— А ну, ідьом...

Що таке? Куди?

— Пожалуста ж, деньгі етапние, — до городского Луценка.

— На что оні теперь тебе!

Тюрма здорова, брудна, мури... Таке страхіття. Гляди, ще сюди! — тьохка в Луценка. Аж і справді... За що?...

— Не отставай!

Обшукали його і між пересильні посадили.

Хиба може на етап куди? Так куди, чого?

Переночував. Заглядає конвойний у прозурку.

Одчиняє діжурний камеру.

— Виході!—до Луценка.

Так і є: на етап!.. Хоча... хліба—пайку дали. Не давали б на сьогодні. Та й етап не сьогодні звідшіль. Зв'язує все-таки вузлик.

— Пусть лежіт-то,—діжурний до його.

Так от!

Обшукують конвойні його, лізуть у кешені.

— А скажіте, пожалуста, — він до Іх. — Кудя ето меня?

— Там узнаеш.

Будинок на два поверхи, дерево кругляками. Со-
сни коло його стоять такі похмурі. „Камера судебного
слідователя“,—таблиця на йому. Повертають.

— Що ж це таке? За віщо?

Сидить слідчий за столом, борідка русява.

— Ну-с, — починає до Луценка, — передалі мне до-
просіть вас... Скажіте пожалуста: как там било у вас,—
пожари, безпорядки?..

— Мм... так... кой-что.

— А вот мельница у... как ево—подививсь у папір—
у Савенкі... Где ви билі ночью протів 20 октября?

Дивиться Луценко. Побілів-побілів. Та це... об-
винувачують його?

— Спал дома.

— Докажіте.

— Отец... мать...

— Чужіх людей надо, кто би відел спящим.

Стиснув Луценко плечима, нічого.

Пише слідчий.

— Ну-с, — почав. — Я, судібний следователь... е... постановил: мера пресеченія... мм... заключаю под стражу впредь до суда. Распшштесь.

Положив ручку Луценко.

— А скажіте пожалуста,—до слідчого почав,—что мне грозит здесь? Бить может... і каторга даже?

Подививсь слідчий на його обличчя молоде, змарніле і так уже, помовчав.

— Да-а,—зітхнув.

— А я же нічого, нічого тут.

— Ну, что же,—стиснув плечима слідчий.

— А как теперь бить мне: у меня вещи в селе осталсь.

— Уж я не прі чом здесь.

— Ну, ідьом!—штовхнув конвойний Луценка.

Переночував ще ніч у пересильній, знов у коридор його.

— Передевайсь-то, — надзиратель! до його. — Вон одежда,—показує під стіну на щось таке засмальцьоване, сіре.

— Да что ви? — здивувався Луценко.— Я же політїескій.

— Не разговарівать!

— Позовіте начальника.

Підходе з другого кінця коридору старший.

— Вот ми позовьом те! — Озирається сюди, туди, зціплює кулак. — Вот как начньом те давать політїескаго.

Дивиться Луценко. Які ж і розбійники! І це йому сидить у їх!—Дїстає ту одежу.—А смердюча яка, та липка! Ростїбається. — Та поночі як, які стїни страшні, та коридор вузький який! А який діжурний гладкій, а страшний!..

— Ты чїво виглядиваеш? — старший до прозурки однії.—Я те рожу раскрою.

Які хоч тут в'язні сидять? Хоч би не самого заперли. О, душі широй, душі. — Надїває бушлат Луценко.

— А скажіте, пожалуста, здесь есть політiческіе? Хоть в камеру меня к нiм.

— У нас всьо політiческіе, — оскирнувся дiжурний.
„№ 8. Слѣдственная“ — стоiть над однією камерою. Загуркотiв засув, сюди й упхнули Луценка.

Невеличка, вузесенька камерка. Три в'язні у їй. Так усі на Луценка й дивляться. Поздоровкався.

— Новенькiй-то, да? — питає один, чуб йоржиком, вуси невеликі, стоiть біля комина, курить.

— Да.

Два на „нарах“ сидять. Один, здоровенний дядько рудий, теж курить. Другий — очі вузенькі-вузенькі, борода рiдка і сухий сам такий, кахикає.

— Проході, земляк-то, — забасив рудий до Луценка.

— Проході, товарищ, — усміхнувся той — чуб йоржиком.

Пройшов Луценко до „нар“, положив на їх пайку, рушничок, що дали, чорний, брудний, шапку сіру, чашку, чайничок, ложку, сів на краечку, дивиться.

— Політичний, здається, — думає про того, що чуб йоржиком: — лице таке біле, гладеньке, на вчителя схожий. Аж усміхнувся Луценко.

Походив той по камері, сів далі й собі.

— А что товарищ, — Луценко до його, — тяжело здесь сидеть?

— О, здесь сидеть, — схитнув головою, помовчав. — Здесь сидеть... — негарно так вилаявся, та й нічого.

— Не по політичному лається, — подумав Луценко, — похнюпивсь.

Дивиться й на Луценка той, чуб йоржиком.

— Лицо не простого вора, не грубое, — до рудого стиха. — Фартовий-то сам? — до Луценка.

Почервонів Луценко. — Нет! — усміхнувся.

Закусив той губу, позирнув до рудого, нічого.

На обід задзвонили. Унесли у бляшаному бачку иржавому мутного чогось. Беруть ті ложки, Луценко дивиться.

І не їв ще й досі нічого, не хочеться й їсти.

Взяв далі ложку, покуштував усе-таки. Солоне, терпке щось.

І це знов над цим йому жити!

Вилаявсь той, чуб йоржиком, вилаявсь і рудий на їжу таку, покидали ложки на „нари“ в куток, ходять по камері. Той, очі вузенькі, поставив бачок коло дверей, сидить; Луценко теж.

— А дальній-то, ближній?—рудий до Луценка.

— Ссильний.

— Проворовался-то?

Почервонів Луценко.

— Н-нет,—мотнув головою.

— Не стидись, братъ,—оскирнувся рудий. — Людї фартовіє, не політика-то.

Нічого Луценко.

— І не ругається, нічіво—фраїр,—буркнув до рудого той, чуб йоржиком.

Почув це Луценко; знає, що по тюремному фраїр—чоловік, з якого уголовні люблять попастись, а то їй познушатися,—почервонів ще дужче.

Помовчав той, чуб йоржиком, далі:

— А денег то много в конторе?—оскирнувся до Луценка.

Усміхнувся той.

— Увідіте, чи будет квітанція,—промовив.

— Поляк сам-то?

Походили ще трохи по камері, посідали.

— А за серце-то жмьот, а за серце жмьот,—почав той, чуб йоржиком.

— Татарін,—до того, з очима вузенькими,—давай-ка ешо булкі.

— Н-н,—огинається той,—давай, всьо давай, а как твой—і не давай мне сахару.

— Да что он... ешо отговариваться станет,—вирішивсь той, чуб йоржиком, — Душа с ніво вон! — Підступає.—Давай!

Розв'язує вузлик татарин, ламають, беруть.

Стоїть Луценко під комином, дивиться тільки.

І це йому сидіти з такими! У того, чуб йоржиком, зовсім і очі не політичні, такі хижі, а в рудого аж червоні якісь. Бідний татарин кахикає тільки. Та чого він кахикає?

Гляди, сухоти! Заразиться ще можна.

Поїли, знов по камері швендяють.

— Так вот, — той, чуб йоржиком, — скільки на воле товарищей-то, а как отец не передаст чіво, — нікто. Ну... — посварив кулаком.

— Закурим, что-ль, — рудий.

Позакурювали махоркою, ходять, пихкають. Татарин кашляє, Луценко дивиться тільки: не курить — і вже од накуреного в висках сіпає йому.

Спитав місця вільного, показали йому поз стіну, — вохка, цвіла; шапку під голову — ліг.

Що це за горе йому? На що? За віщо? Так бажалось жить, любить усіх... Та хоч би ж хоч і обвинуватили його, та як політичного, а то... пожарі, розбишацтва — на тобі! І він уголовний, між уголовними! Хоч би ж хоч не між такими. Та ще як і сидіть довго отак. Та ще ні чаю, ні сахарю. Та на що хоч так од дому далеко! Хоч би батько навідався коли... Батько... бідний... як це він там сам, без помочі спотикається по чужому. А мати... Так утішалась... невісточка ждала... Як це їм там? Ще ж мабуть і не знають про суд цей. Хоча... там же доказують. Як їх розважити? Що написати їм таке? „Не турбуйтеся написать, усе нічого“. Треба, треба.

Два рази на місяць дозволяється в'язням писати листи, прохання звідціль, і два рази на місяць підходить надзиратель — „базарний“ до прозурок, питає, кому чого. Добре, в Луценка є гривеник ділів. Паперу в тюрмі не дають. А що як би це не було його? за віщо б купив? Як би це довідатись, до його?..

І от виняв з чобота гривеник, — чобіт не одібрали — підійшов той, дає:

— Пожалуста: конверт і бумажку для пісьма, лист бумагі і марку на семь...

Оскирнувся базарний і мерщій од прозурки з тим гривеником. Що таке?

Гуркотить незабаром засув, ускакують у камеру: старший і ще чоловіка три надзирателів.

— Ти где взяв еті деньгі? — старший до Луценка.

— У меня билі.

— В сапогах? Сволочь! Обисківалі; почему не явил Іх тогда?

— Не о ніх думал.

— Обискать его! — до надзирателів старший. Сам побіг. Роззувають його. Викидають устілки з чобіт, підклею порють... Біжить старший.

— На місяц без випіскі і третью часть денег в кружку, — звелів начальник.

— Заперли камеру. Подививсь, подививсь Луценко на чоботи.

— Ех, — почав до товаришів, — такое насчастье...

— Ха-ха, — зареготів той, чуб йоржиком, — випіска!

— Да, — оскирнувся рудий, — в сапогах всьо і держал, думал — ми витащім.

Сів Луценко на „нарах“, похнюпивсь.

І це така розвага йому! Що робити? Куди дітсья? О, хоч би побачить політичних!

— А почему они не гуляют по етот бок тюрьмы? — ні з сього, ні з того почав.

— Кто — они? — чуб йоржиком.

— Политическіе.

— Гм, — оскирнувся той, помовчав — Гади... Только нашему брату мешают. Через ніх только охрани всьо.

— Ех, книжок би, книжок хоч. Забувся б може.

Увіходить одного вечора на повірку начальник, — такий червоний, високий... Стукають надзирателі в ґрати, зазирають під матраци. Луценко:

— Господін начальник, пожалуста книжек.

— Что-о? — подививсь так ехидно, — какой я тебе господін? не знаєшь! Ваше високоблагородіе!

Пішли.

Ліг Луценко, нічого. Блощиці тнуть, таркани до

обличчя лізуть. Ті два тютюном повітря отруюють і без того отруєне.

За що йому таки лихо таке? Як пережить його? О, де той сон? Чому хоч не спиться? заснув би, не знав би нічого. Або... приснилося б може що... інше, ніж є. Хоч сном би пожив.

Таке раз приснилось йому. Ходить по вигону він. Гарно. Телята пасуться, сонечко світить, бжilки гудуть, мухи. Село рідне он пірнуло в садах, кучеряве-кучеряве і... гай... гай по середині. Тополі так білють у йому.

Люба Радківка! А ось левада,—так вся й мигтить проти сонця. Сояшники на підгір'ячку, далі рудка, верби, а квіток!...

— Виносі матраци!—гукнуло.

Де? як? схопився... Вікно брудне, ґрати товсті, стіни. Ряшка під дверима з водою-грязюкою, швабра смердюча. Дивиться.

Хоч би з-за ґрат побачити. Зіп'явсь до вікна,—ні, не те й за ґратами тут. Домки кругляками. Тайга синіє. Та й як тут! Сентябрь, а сніг уже скрізь. Ух, холодно!

Хтось кашлянув у коридорі,—відскочив, сів.

Чого хоч так на чужині заперли його? Чи вже хоч побачить він край рідний, левади, гаї... Ех!—Ліг, заплюшив очі, ввижається йому.

Неділя. Пташки, сонечко. Хлопці в чумарках; дівчата в кісниках... Доріжка в гаї, квіточки, травичка,—посідали, співають. Чого він хоч так мало бував між ними! Така вова! Не вмів до дівчат... приставати. Сам собі все з книгами. Розвивавсь. Розвився...—Перевернувся на другий бік.—Воля... о, хоч би хоч забалакать про неї.—Полежав, устав, лежить той, чуб йоржиком, коло його, позіхає.

— Да і хорошо-же летом в лєсу,—почав до його Луценко.

— Да-а, нічиво. Тільки лєс і спасаєт нашєго брата. Помнішь,—повернувся до рудого,—как ми раз улїзнули от поліції.

— Да,—і пішли про злодійство.

Огідні! О, хоч би швидче кара кінчилась, та виписка швидче.

Прийшов той час, попросився Луценко в надзирательську, написав у тюрму про карбованця того, пише до батька, матері. Як прибув,—пише,—що бачив. Написав, що й заарештували. „Ну, да це дурниця,—пише,—не журітесь“. Що б же таке ще написати їм? Хіба... може б вони там свідків знайшли, які б захистили? Справді! Хоча, стій! Лист же через товариша прокурора йтиме. Напиши що таке, ще до діла пришиють. Ех, нічого. Написати хіба поклони селянам? Знов же... знов підозріння.

— А ну, живей—старший до Луценка,—не ти одінто у нас... Пише: „привіт вигону, де я ходив, селу кудрявому, леваді, де квітки реав, полуниці“... Написав свою адресу, далі—на конверті, віддав старшому.

— Ну, уході!

Заперли Луценка.

Ходить по камері.

Ну, написав!... Це там і селяне визнають, де він. А хай... Усміхнувся.—Чи пропадуть, то й пропадуть. Хоч добрим словом люде згадають. Страждаю—знають, за віщо. Самим тільки дукам не до вподоби був. Ну, та їх жменя; незаможніх більш.

Хай!—Походив, сів.—А що як би... незаможніх більш, та зібрались оце вони, та до слідувателя гуртом пішли... „Він у нас, мов, такий... Боже збав, щоб палыв кого“... А може... може це й є там. Є тямущі селяне, завзяті. Або як би присікались до Савенка. Можна збить його. А інтересно, як на суді. Як би судді сяк і так його—ловили. Треба буде прохати, може... Хм-хм.

Після Різдва—получає листа од батька Луценка. Топцює саме, дріжить,—холодно страх, коли висувається з прозурки конвертик. Зрадів-зрадів!

Стоїть у куточку, читає.

„Во первых строках“, зразу „от Господа Бога“... се-те, далі: „а на щот села кудрявого і на щот левади

з полуницями і вигону, то вже їх тобі по век вечной не... що?... не видать.—Каторга, значить. Докази великі. Так рука затремтіла йому.—Тенер у нас а ні піснеть ні что. Поліція...—закреслено паличками сюди й туди цілих два рядки, видно, в товариша прокурора.—І багаті как доведались, што тібя не повесят, е только на два годи, то аж показілись. І почал бегать у город до...—закреслено.—І почалі кричать в обчестві: он вредной человек у селе, зослать їво по приговору обчеському.

Далі Луценко таке взнав з листа з цього. •

Виїздить хтось у „обчество“,—хто—скрізь позакреслювано,—намовляє селян того, що й багатирі—заслать Луценка. Селяне огинаться зразу давай: „та що, та як... Та ми нічого не знаємо і... зашли, то й гроші плати“. Виїздить у-друге. „Нікакой плати не требуют с вас“. А багаті: „хто не хоче висилать і той такий самий, і того зішлемо.—Пиши приговор—до писаря. „Ну, аби не платить хоч“.

А обвинувачення за пожар виникло так. Парубок один, Микола Синяк, родич Луценків, був у боярах на весіллі одному. Був там і дукарь Савенко, п'яненські обидва.

Микола:—За що чоловіка засилаете?—до Савенка.

—Как за що?—вип'яв той пузо.—Он мелницю спалив у мене.

—А ти бачив?

Почервонів той.—Хто „ти“, на кого ти тикаеш?.. Бачив!

За це й ухопилось начальство. І от Савенко, щоб не зостатися в брехунах, ще й наймита свого намовив до цього.

Доказують.

„Так отакое воно,—кінчається лист,—ще й обчеством тібя і не на два, а навекі. Вот і хорошіє оні і гарніє, а як прийшлось... погибай, аби їх не заняли, та аби не платить їм... Аж мать заболіла. Лежить і не встайоть. На Бога уповай, больш нічого“.

Здавило щось Луценка. Додибав до „нар“, ліг. Що ж це?...

На масниці кличуть у контору його. Читає письмо-водитель:

„... У Вятськую. По милості міністра—висилка на два года. Срок 27 декабря“.

Всміхнувся Луценко.

— Что за милость?—промовив ніби про себе.

— Как відно ссилаешся не на счет общества і за то, что в первый раз: аграрнік.

Мало розважила ця звістка Луценка. Так, чи инак, а все-таки він вигнанець з рідного села і не раз, а двічі. Ну, перше вигнання... хай... А от друге! Хто й лихий був, хто й добрий... усім, усім не треба його. Аби не платить їм... Так от яка ширість у людей, от яка добрість! Хай пригрозили на їх... Так їх же ціле село. І не прирозуміли, що зробити, злякались купки дуків! Чого ж тоді такі завзяті були? „Ми“ та „ми“! Просто не схотіли відстоювати. Як їх ще хтось буде чіпать, хтось їм... Хай краще гине.

Прислав батько незабаром і два карбованці грошей йому.—Про того рубля ні слуху, ні духу.—Важко, важко самому, а там... получив ті гроші,—„Не журітесь“—написав додому про звістку,—„отмінено“. Є сахарь і чай. Та не до смаку.

Сидить уже Луценко, суда жде. Що буде, те й буде.

Сиділи навпроти два каторжанина: батько й син, ждали одправки. Прості селяне. Батько—бородатий такий, а син—вусики тільки що висипаються. Засужені за вбивство лісничого. Йдуть поз прозурку оце, де Луценко, і тільки брязь-брязь кайданами.

Так і похолоне тіло йому. Це ж і його жде!

Зіп'явсь раз до кватирки, притулив шапку до скла, глянув на себе. Хоч би сухот не схопить.

Пішла раз горлом кров у татарина. Дивиться Луценко. Оце так. Сухоти! непременно сухоти! І це вкуші вони! Їдять з одного бачка. Ще татарин коло

його й спить,—кашляє, бризки так і летять йому в обличчя... Пропав, пропав. О, де той суд?!..

А раз увіходить хвершал тюремний у камеру. Пальтичко на йому засмальцьоване, борода кошлата.

— Все здорови?—питає.

— Ни... Я болен,—той, чуб йоржиком.

— Что у тебя? Покажь!

Глянув Луценко... Гноянок, гноянок!..

— Пранці!—промайнуло в Луценка.—Оце так! О, що ж це буде? ще й гнить доведеться!

Похитатав головою хвершал, пообіцяв примочки якоїсь, пішов.

— О, пропало ж, пропало життя,—млів Луценко.

В августі другого року приходять конвой за Луценком,—вести у город кудись. Куди—не кажуть. Та він і сам догадався. Суд скоро.

Обступають з штиками його. Страшно, страшно йому. Штики, а як ще й кайдани!

Вивели за огорожу його.

— А як тут! Яка воля! Люде ходять... сами... без конвойних і не в сірому. Як воно їм? Пташки щебечуть, літають... Щасливі! Сонечко любе!.. Сосни стоять... Та невже ж... невже засудять його!..

Через тиждень після читання акту обвинувачення виносять Луценкові одержу.

— Передавайсь, на етап...

Куди, теж не кажуть. Догадується.

А ну, а ну...—т्योंка йому.

А як гарно! Піджак, чумарка... своє, все своє...—надів, озирається.—Хм-хм...

Іде етапом.

— Наручні!.. Заковать! — вигукують скрізь старші конвойні, як тільки до Луценка черга доходить.

— Каторга, значить...—Майорять села, поля... Не миле, не миле.

Тільки що на суд вистиг Луценко. Прибув у „свою“ тюрму аж у половині октябрю, як-раз у той

день, що й суд. Ночей скільки не спав, тільки що задрімав, як знов конвой.

— Собірайсь!

— Що ж це буде? Та ні оборонця з його боку, ні свідків. Засудять.

Ведуть посеред улиці Луценка,—мряка, грязько. Дядьки йдуть, звертають їм. Панки йдуть пішоходом. Як це їм? про віщо це думають вони?

А ось той дім, де суд: вікна великі, городові коло дверей. Дідок якийсь зігнувся... а дивиться як!.. Батько! Як посивів, згорбивсь. Іде на зустріч.

— Здрастуйте!

— Не подходи!—конвойний один молоденький, русявенький.

— Та я ось,—показує вузлик.—Це син мій, не бачились.

— Отойді!—крикнув другий—вусатий, з нашивкою. Так щось здавило Луценка.

— Нужно бути чоловіком,—промовив до конвойного того, та й нічого, похнюпивсь.

Ось і в суді він. Сидить між штиками, на лавці під стіною. На Савенка дивиться. Сидять з наймитом з боку в Луценка.

Зітхає Савенко, плямає.

Немає суддів. Саме сукно червоніє, та папери лежать на йому. Прихилився до наймита Савенко. Чує Луценко:

— Присяга,—шепоче,—як знаєш, а я мабуть... коли б... як Сичеві: і рот скривило, і діти померли... за-присягся.

Всміхнувся Луценко.

Визивають ось їх.

— Мм... Ваш... бла... ррр... не припомню... давно-о дело було.

Такий в селі просторий, а тут...

Тії й наймит.

— „Оправдан“!—вичитують Луценкові.

А він боявся, млів так. Судді... які ж гарні вони... А хрести на їх, зізди, яке гарне все. Присяжні в чу-

марках... панки, панії на лавках. А батько он коло дверей стоїть, як усміхається. Таки є, є на світі добро. Заслали. Що ж? Темний народ, забитий, заляканий... Та взять і Савенка... Яке воно темне!

Ведуть Луценка в тюрму.

— Так будь ваша милість...—до конвойних батько...—Давно... і... мати нездужа.

— Уході!

Коло старого і наймит Савенків.

— А що, нічого?—оскиряється до Луценка.—З тебе могорич. Ну, ми ось з дідом,—показав на батька.

Схитнув головою Луценко.

— Могорич! А сидів стільки ось... через кого?.. Та й оце... побоялись тільки, щоб ротів не покривило. Ех, ну та нехай... Гаразд, що хоч оправдали. Город... ріднесенький! Там он базарь, там книгарня...

— Не отставай! — до Луценка молоденький конвойний.

Не пустили й у тюрмі батька до сина. Не було якоїсь записки од когось. Передали тільки сахарець, періжечки.

Днів через три йшов з тюрми етап, взяли й Луценка у Вятську губерню.

Декабрь! 27! Ось-ось... Луки, гаї видно з вагона... Боже! Сніжком тільки припадають уже. Ну, та настане весна, літо... А тоді ж, уже він дома, дома... Як воно тоді буде йому? Тільки матуся... бідна матуся. Нездужа, хоч би не вмерла... А що, як би це були засудили його?

II.

Доїхали до губернського міста. В пересилку весь етап попроварили.

Як воно буде, як уже Луценко не скнітиме в Іх, не витиратиме цементу, „нар“; не стискатимуть його звідтіль і звідціль, не задихатиметься в брудові?

А як воно буде, як не слухатиме лайок гидких, балачок про кров; не зазнаватиме страхіття.

О, ті фартові! Як ішов перший раз на заслання, багато політичних по пересилках було і фартові тільки тим удовольнялись, що в кого що нишком потягнуть. А ці рази... Ця ж сама камера. Нарі під тією стіною й тією; прохід по середині. Ходять і такими козирями позирають то сюди, то туди, руки позакладали за спину.

— Ех...—починає один,—чоботи на йому „бутилками“, сорочка коленкорова, кушик під губою.—Ладоні чешуться. Так би ето отлалат фраїра такого.

Другий,—у бачках, у черевиках, в бушлаті:—Начінай, помогу.

— А ти, Васька, пробовал кров з фраїра?—один, щелепи здорові, очі сірі, швидкі; у котак, у піджапі.—Нічіво, понимаєш.—Оскиряються, переморгуються.

Лежать дядьки на клункак, инший на нарах, инший долі, нічичирк.

Одного дня ходить їх де-кілька по камері, оскиряються і так на дядьків позирають. Як ось один рудий у кепці сірій:

— Не зкомандувать би нам: руки вверх!—до товаришів у напівголоса.

— Заході бері й так,—буркнув рябий один, ніс увігнутий.

Лежить ось піджак новий бобриковий на дядькові одному, вхопив той, у кепці, тягне.

— Що?!—жахнувся дядько.

— Прімеряєм вот.

Надів, ходить. Нічого дядько, сидить, чухається. Оскирнувсь той, у самій жилетці, витягає щось за смальцьоване, драпе з збіжжя свого, підносить:

— На, дядьку, да знай мою добрість.

Стоїть ось долі, під стіною, клунок. Розв'язали, витягають сорочки, сахарь, чай. Спав дядько коло його, схопивсь:

— Ей, чуєте? Що ви?

— А, ето ти, мілой? Помніш, как ти засипал в Кременчуге одного з наших?

— Кого? Я там зроду й не був.

— Ну, брат, попался! молчі, а то... і не то й що будить тібе.

Лежить Луценко на нарах, позирає на все це і дріжить од злоти—страх!

Ось підходить і до його один, очі зверху, сірі, та торк-торк йому чоботи. Аж дух заперло Луценкові. Що як здійсме?

— Ах, подошви протьорті,—кинув чоботи, дивиться на чумарчину.

— Ох, старая...—Наглядів сахарь у вузлику, підліз на нари, вибрав увесь.

Оттак, передав батько!

А третього дня що йому було підстроєно! І таке ще буває.

Не хопило пайки комусь.

— Две кто-то взял!—кричить старший.—Верні, а зделаєм обиск, в карцер пойдеш.—Покричав, побіг. Незабаром іде з надзирателями.—Стать все в проходе, каждый з своєю пайкой!

Стали. Надзирателі полізли обшукувать кожного збіжжя. І от під Луценковим вузликом... находять.

— Чьї вещи?—почали.

Стоїть Луценко ні живий, ні мертвий.

— Чьї вещи?

— Та це чоловіка цього, — показує на Луценка дядько один.—Так не може быть, щоб це він зробив, він з своєю пайкою ще не підходив туди.

— Ні, ні, це чоловік не той...—підхопили й інші дядьки.

Подививсь старший на Луценка, на обличчя йому, чумарчину, чоботи й нічого. Виходе з камери.

— Н-ну!...—скрикнув до босяків.

Снився на світанні перед цим Луценкові сон. Стоїть неначе він десь,—у полі не в полі, скелі якісь, сіро, чорно якось,—дивиться. Коли це — бух-бух хтось з-за скелі і прямо в чоло йому. Перша куля тільки шкуру здрягнула, а друга як дала, так і пото-

чивсь, кров ллється, ледве на ногах устояв. Уже й прокинувся, сидить, а чоло болить, болить,—здається йому.

Не вірить Луценко у сни, а це як замкнули камеру після трусу того, сидить, похнюпивсь.

Оце як-раз уліпила,—думає.—Справді, куля... І то ж люде. Що мов нікого й не сердив, а отаке тобі зробить. Що тільки й того, що виходили на етап, та захопив місце на нарах уперед злодюжки одного. Чи він це підстроїв таке, чи просто так хто, аби в його не витрусили? Сон... Гляди, щось таємне в їх е... Чи це просто випадково? Ех, коли б швидче в Москву. Осередок—політичних сила. Хоч би трохи розвиднився світ.

Підходить день етапу, знов неспокій Луценкові. Зіма, холод на дворі, а в його тільки піджачок та чумарчина. А такі переходи здорові од вакзалів до пересилок. А які холода це на півночі! Чумарчина, правда, бобрикова, так така куца, рукава короткі, виношена. Попрохать халат у старшого? Не дає, в кого є чумарка. Що ж це робить?

У той день, що виходить, скомандував старший, кому треба зодіву, надіть усе своє, забрать свої речі й стать на коридорі в ряд: побачить сам, кому треба.

Чи не зобгать би чумарчину у вузлик,—промайнуло в Луценка,—і в самому піджаці бути? Справді! Хоча... нечесно, неначе, ну, та... що ж будеш робить?..

Іде старший, провіряє.

— Сам в жилетке, а вещей как много,—до дядька одного.—А показуй.

Розв'язує дядько рядно, аж там клунок і... свита.

— А ти ж мерзавец! Дак кого ти хотел обмануть?

Вкинув дежурний речі дядькові в камеру, а самого його до карцеру.

Тільки тьох-тьох у Луценка. Що ж як це буде й йому? Так уже той вузлик під рукою стискає. Невеличкий,—зійшло.

Роздавав старший халати—і нові, нові, аж да вать жалів.

Такий уже радий Луценко: і халат новий, і йде звідділя.

У московську пересилку ведуть. Величезна.

Аж отут, думає Луценко, дихну вільно, аж отут од страхіть одпочину.

Бідний! Довелося йому зазнать тут такого, про віщо б він і думать не міг.

Де тільки нема їх, гидких, бездушних недолюдків, у яких виглядах, і на що тільки не здатні вони!

Заперли його в камері на поверсі. Нарі по-під стінами й по середині. Прохід тут і там. Тіснота. Стоїть з вузликом Луценко, політичних дивиться. Є, хвалити Бога. У другому проході на нарах усе вони. Блузки, піджаки. А до вікна туди далі все такі: комірці, ту-журки, подушки, ковдри, пальта. Туди й пішов.

На нарах позаймато, долі під стіною теж. При-мостився Луценко коло нар середніх як-раз проти тих, у комірцях. Сидить на халаті, взявся за голову, побо-лює чогось... Усміхається.

Ще так недавно був між хижаками, а тепер ось-де, коло людей таких!

Ходять по проході ті сюди, ті туди. Ось десь узявся кацап один. Лапті на йому, свита сіра, чуб кружалцем, під плечем торбина, постояв, подививсь, далі й сів з краєчку на нарах коло тих, у комірцях.

— Ну, что старіна? — один білявий, борідка го-стренька—куда ідьош, где бивал?

— В Києве-то бивал.

— На зароботках?

— Нетуті. На богомолье ходіл-то.

— Молодчина. Ну, і что ж?

— Поліканти-то начпорт витащілі.

— Ха-ха! Ну, да і как?

— Да как? Обход бил-то у странніцкой, меня взялі.

„Поліканти... начпорт витащілі!“ Так це вразило Луценка. Встав, підійшов до кацапа:

— Дедушка, разве „поліканти“ по карманам лязят?

— А хто-жа? Уж я їх знаю-то. У нас у Вологодско́й-то много на ссилке їх: ворують, людей б'ють.

Всміхнувся Луценко, повернувся до білявого:

— Темнота така! Уголовних смішують с політичними.

Зажмури́в очі білявий, дивиться, так дивиться на Луценка.

Інші теж повитріщались.

Чого вони? Ага. Інтересуються, мабуть, як він, Луценко, простий парубок, обороняв їх.

— Дедушка!—почав ще завзятіше до кацана Луценко.—„Поліканти“ ето те, что за правду стоят, что-б беднякам жілось хорошо. А то всьо виделивают другіе, уголовними називаются: вори, карманщікі, жулікі.

Заворушили́сь чогось, заворушили́сь комірці, ту-журки. Якесь бурчання, шеніт якийсь, лайка брудна... не політична.

Почервонів Луценко, дивиться.

— Гадіна ти, гадіна,—почав до його білявий,—натравліваеш на уголовних мужіка!

Іде, йде мороз по Луценкові.

— Чого ви? Кто натравліваєт?

— Ладно.—Позирнув на задні нари, що од коридора, білявий,—там сиділи, лежали якісь люде в брудному, чуби кошлаті,—оскирнувсь хижо-хижо, далі на ввесь голос:

— Дак біть, убівать уголовних?—до Луценка.

— Да что с вами? От кого ви слыхали?

— Да от тебя только что.

Стиснув Луценко плечима, узявся за голову, бо-лить усе дужче, сів на халаті, похнюпивсь.

Так от нанасть отака! Ну, що ти будеш робить? Що не було ж і натяку на те. Які ж таки й люде є!

— Да что, кого убівать?—почулось од білявого.

Глянув Луценко туди,—стоїть один у синій сорочці ростебнутій, у штанях коротких, молодий сам, очі суворі.

— Да нас, уголовних... вон ета гадіна,—показує на Луценка білявий,—говорит мужікам.

— Да спросіте деда,—Луценко до білявого,—говоріл лі я ето. Дедушка, говоріл?

— Ладно,—вишкірив зуби білявий.

Нічого дід.

Той, у штанях коротких, подививсь на Луценка вороже-вороже, пройшовсь по проході близенько поз його, аж черкнувсь об коліна йому, далі й поліз на задні нари.

— Так вон тот, вон тот?—почали звітлія на Луценка показувать.—Убивать? Ага... Ладно.

Аж піт на Луценкові виступив.

„Ладно“... Оце так! Це, значить, сподівайсь... Взявся обома руками за голову.—О, що робить, де діться?—В ушах шумить, у висках сіпа.—Чого хоч ця голова так болить? Лежав коло хворого, що забалакувавсь, у тій пересилці.. О, що ж це буде йому? Ой-ой! Оце куля!

— Да і сищік замечательний бия би с ніво!—почулось од комірців.

Підняв голову Луценко.

— Да он сищік і єсть, все время наблюдаю за ним,—оскирнувсь один, у галстусці.—Віш, как всьо мотаєт на ус.

Здавило-здавило Луценка—похнюпивсь.

Що це ще? Чого цим людям треба од його?

— Да что? сищік? Где?—почулось з боку.

— А вот, хохол-гадіна.

Знов підвів Луценко голову. Так, на його дивляться з середини нар, з ковдр рябих, з подушок м'яких.

— Сищік, сищік хохол,—почали і щось по польському: видно, поляки.

Один товстий, борода клинцем, сивуватий, в піджаці, в панчохах поверх холіщ, у черевиках, сидить, звівши ноги, та:

— У, пся крив!—до Луценка.

Похнюпивсь: чи кричать, чи плакати, чи що й робить?

Ходить товстий по проході, підвівся Луценко, підходе до його.

— Слушайте,—почав,—какой я сищик? Ви пойміте...

— Страдаем,—товстий йому напівголоса,—жони, деткі страдают... Топіл, вислеживал нас... пострадаеш і ти.

— Да что ви?—Луценко до його.—Ви разберіте, какой я сищик? Как ви... не распросіте і...

— Да ти тут мне землю ешь, цемент гризі, я не поверю тебе. Не так ви донеклі нам.—Указує на діл:—Помні: здесь і могила твоя... Хохол проклятий!

Нічого вже далі Луценко. Похиливсь на халат.

О, що ж бо це таке? Чи не спить він, та сниться йому, чи це навісправжки таке? „Здесь і могила“...

— Прішіть, суку,—чується з задніх нар,—удавіть непременно.

Встав, подибав у другий прохід. Лампи горять уже по-над проходами і йому тільки миг-миг світло та в очах чорно, голова ж як не розвалиться.

Лежать, сидять, ходять. Двое сидять на нарах, що під стіну, од вікна недалеко. Один в окулярах, вусики невеличкі, борідка русявенька, штани сірі, студентські, піджак; другий у сорочці рябенькій, чорнявий. Підходе Луценко до їх.

— Люди добрие,—починає впівголоса.—Ну, как мне бить? За то, что говорил старіку, что воруют не політiческие, а уголовние, меня вон там сищиком сделалі і...

— Да ми кой что слыхалі,—той в окулярах.—Я слыхал і ваш разговор со старіком, проходил как раз там. Відіте, не надо било говоріть прі етiх людях. Не ви во всяком случае не падайте духом, тут і політiческих много есть.

— А, лягавий, ужо зацітніков ішет себе,—кричать у тому проході.—Знает кошка, чье сало с'ела!

Похнюпивсь Луценко.

— А кто еті полякі?

— Тоже політичеськіе.

— Політичеськіе!—здивувався Луценко.—А почему-же оні повірили тем жулікам... і так скоро? Тот толстий уже і могілою грозил мне.

— Не может бити!—всміхнувся той в окулярах.—Что-же он? Да, ето он... А позвольте, я пойду поговорю с ним.

— Не уйдеш, брат, не уйдеш,—кричать на задніх нарах.—Ету ночь те конец. Лягавий! Сищік!

Вертається той в окулярах од товстого.

— Я, говорит, нічого не говоріл ему.

Взявся Луценко за голову: так же болить. І тут пече, там морозить.

— Ви больни. Глаза мутниє, ліцо тьомное, голос слабий.

— Да, голова страшно боліт.

— Вот я сейчас заявлю. Ідьомте со мной.

Підійшли до дверей, гукнув джурного. Так усі з того проходу й сипнули до Іх. Слухають.

— Болен... Тіф, кажется,—той, в окулярах, до джурного.—В больніцу надо ето. Смотрите, какой на лице.

Буркнув щось джурний, пішов. Повалили й ті у свій прохід.

— Тіф! Какой тіф? Афьора!—кричать.—Вот сукі політичеськіе, хотят спасти гадіну. Іх тоже попріщіть-би.

— Я так і знал,—чуть білявого.—Ето натуральний сищік. Сідіт і то за голову возьметса, то глаза сде-лает больнимі.

Стеляться вже де-хто; хто на нарах, хто долі.

— Ідіте, ложітесь, товаріщ, і нічого не бойтесь,—той, в окулярах, до Луценка.—Вот вас, может, возьмут в больніцу, а нет, то ми ночью не спім, больше в шашкі іграем, все будем відеть.

Подибав Луценко. Взяв халат, дивиться, чи нема харкотиння на цементі.

— Не дать, не дать!—заворушились під стіною на нарах.

Ось десь узявся один у тужурці синій, підійшов і сів з краєчку на середніх нарах, як - раз над тим місцем, де лягати Луценкові. З'явивсь і другий, у піджаці.

— Заіграєм?

— Да, ложись ко мне. Ліг пикою в ноги тому, положив руку на спину, лежить. Підходять ще й ще, ляпають у долоню йому.

Таку гру розпочали.

— А ви,—до тих, що стеляться долі,—попросторней там, что б не било места суке. Пушай возле параші ложітся.

Забрав своє збіжжячко Луценко, подибав назад. Ось стоїть той поляк товстий. Оскирнувсь до Луценка так хижо.

— А, поверених нашол себе! Больной! Не обойдеш, брат!

Помістили Луценка у цьому проході. Витер харкотиння якоюсь онучою, прослав халат, піджака не скидав, чобіт теж, укрився чумаркою, лежить. По цей бік і по той теж лежать. Важко, важко дише Луценко.

Довго Луценко кріпився, щоб не заснуть, стерігся все, щоб не підкрались до його. А то й задрімав таки. Саме щось таке важке верзеться йому, коли чує геп-геп на животі хтось йому. Схопивсь, аж босяк один здоровий, чуб коцлагий, сірий, з його та під нари. Скрививсь Луценко, заболів живіт, заболів йому.—Ну что ето, за что?—почав. Попідводили голови політичні на нарах, устав і той, що в окулярах.

— Что?—питають.

Росказав Луценко. Схитнув де-хто головою й нічого.

А в тому проході і на задніх нарах таке завели.

— Ха-ха!—регочуть.—Молодец Васька. Ха-ха! А что, лягавий, как на желудок?

Не спав уже Луценко, поки й розвиднилось. А вранці перейшов під стіну до вікна, простелив халат поз чийсь клунок, вузлик під голову, сам у чумарці, лежить. Така неміч. Пайки внесли, взяли для його,

сам не вставав. Чай п'ють. Пив би, здається, й він, у горлі так сохне—нема сахарю. Може б і дав хто, так тяжко прохать ще!

Ні їв Луценко цілий день, ні пив. Смерком увіходив хвершал до його, за руку глядів, порошоків дав, щось про больницю балакали.

На цю ніч помістили Луценка на нарах уже під стіною. Тільки од вікна далеко. По цей бік хтось бородатий, сорочка на випуст, по той хтось рудий, чуб йоржиком. Так вороже дивляться на Луценка. Оддав їм пайку Луценко, пообіщав і на завтра,—помнякшали. Тільки блощиці... ну, так же тнуть його! Як комашні по стіні, по нарах... Крутивсь-крутивсь—установ, куняє.

Помістили його на середніх нарах, до вікна ближче, як-раз напроти себе,—той, в окулярах, і той, у сорочці.

З одного боку у його хтось у павасі, здоровенний, ніс увігнувсь. Лежить, лежить оце, та як повернеться, як придавить коли не тут, то там Луценкові шкуру.

— І втаскал же чорта сюда,—бурчить.

По другий бік у синьому хтось, молодий:

— Єщо і нам через него нагоріт!

А „тоже політичеськіє“,—казав про їх той, в окулярах.

Кріпиться Луценко. А тут ще раз-у-раз луп-луп очима, чи не лізуть душити його. Ще голова його зходить з якоюсь кошлатою з того проходу. Нарі середні на обидва проходи спуском, сплять і звідтіль і звідтіль.—Що, як цапне? А розплющить очі зовсім, скрізь так чорно, метелики, плями якісь тільки...

Третього вечора увіходе надзиратель з книгою.

— Забірай вещи, в больницю поїдем.

Зрадів Луценко, та зрадів і той, в окулярах, аж до дверей провів його...

1910 р.

С. Харьківці.

Допис із Харківців.*)

Оце ж де-кільки з наших „демократів“, одбувши заслання, повернулись додому. Повернулись і нічого б, так ніж. „Хазяїни“ наші взяли до їх. Одно до начальства ходять. „Чого вони повертались? Ми ж їх зовсім заслали. Заберіть їх“. А провинились ті люде ось як. Після маніфесту ото прокинувся і в нас був „крестьянський союз“. Голота стала мати голос у обществі, став робочий дорожчий. Подивились багатирі—лихо. Давай і собі у „свій союз“ лаштуватися. А тут ще, як на те, злодійв морока піднесла. Почались крадіжки, далі ще краще: почались підпали. Чи воно може хто й з самотесових „демократів“ забавлявся знишка, чи воно як инакше було—хто його зна. Все це звалено на „крестьянський союз“, на „демократів“ і найбільше на одного селянина, що „і до церкви, мовляв, не ходить, і книгами зацікавлений“. Почали у село козаки їздити. Забрали чоловіка двадцять. Радіють багатирі. Посиділи хлопці в тюрмі, виходить: у Вологодську на два роки. Хазяїни тоді давай і „од себе“

*) Небіжчик Тесленко прислав иноді до „Ради“ дописи з рідного села. Вони друкувалися в газеті без підпису, через те не всюду можна пізнати, що то його писання, хоча вгадуеш їх часто з прекрасної, одному Тесленкові природньої мови. Один з таких дописів („Рада“, 1909 р., ч. 64) передруковуємо тут, тим більше, що він говорить про ті самі пригоди, про які мовиться і в Тесленкових оповіданнях, і ствержує їхнє автобіографичне значіння (Див. „В пазурах у людини“ й ин.).

С. Єфремов.

ще приговора робити, щоб обчеством на завжде виселить. Зробили. Оддали той приговор земському. „Не вернуться“—радіють. Розласувались,—„он ще того не треба: демократа на поруки взяв“. Набрали ще чоловіка двадцять. Забрали й цих. Та тільки якось вийшло так, що начальство по обом приговорам строки поназначало: по першому в Вятську на два роки, по другому в Пермську на три роки. І от вислані по першому й вернулись. Були з їх і такі, що усі два роки у тюрмі парились: були під „надзором“ своєї поліції до суду. А це знов шукають причин. Поки що вказують на те, що „он вони в Бога не вірують“. Ще друга причина: „он вони, кажуть, ходять один до одного, збіраються“. А один хазяїн—так: „именно докажу, каже, що в Тесленка є книги мошенницькі“. Це він так зве українські книги: „Кобзарь“ Шевченка та інші. Хто його зна, що далі буде. Йде весна. Зробить хто підступ, підпалить, або що—„причина“. Та инший з „демократів“ і сам би з села потелінавсь—не можна: пашпорта не дають.

Що є в книзі

	Стор.
Архип Тесленко	III
За пашпортом	3
Хуторяночка	10
Син	19
„Радощі“	34
Школяр	43
Любов до ближнього	52
У схимника	65
У городі	70
Наука	74
Поганяй до ями	78
Немає матусі	84
Прощай, життя!	100
В тюрмі	106
На чужині	120
Що робити?	137
Страчене життя	142
„Да здравствуєт небитіє“	188
Як же так?	207
В пазурах у людини	214
Допис із Харківців	244

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

в Катеринославі.

Видавництва можуть бути окремі особи, громади тощо. Пай—25 карб., які можна виплачувати протягом року. Умову В-ва висилають дурною.

Адреса—Поліцейська. д. Мизко № 59. Книгарня «Слово».

1. С. Русова. Національні відносини в Бельгії 1916. Ц. 10 к.
2. А. Кащенко. Перерід. Оповідання. 1916. Ц. 30 к.
3. А. Кащенко. Мандрівка на пороги. Оповідання для дітей. З малюнками. 1916. Ц. 40 к.
4. А. Кащенко. Згадки про Сагайдачне та його околиці. З малюнками. 1916. Ц. 1 р. 40 к.
- № 5. Д. Мамин Сібіряк. Поганний день Василя Івановича. Оповідання для дітей. 1916. Ц. 30 к.
- № 6. Т. Романченко. Поезії. 1916. Ц. 15 к.
- № 7. Я. Корчак. Слава. Оповід. для дітей. З польської мови переклав Сава Крилач. 1916. Ц. 30 к.
- № 8. М. Мандрига. Коротенька історія кредитової кооперації на Україні та на її околицях. 1917. Ц. 12 к.
- № 9. С Русова. Чехія та її національне відродження 1917. Ц. 15 к.
- № 10. Оповідання про дітей. Попереказували Б., М. та Н. Грінченки. 1917. Ц. 1 р. 20 к.
- № 11. Оповідання про хлопців. Попереказували Б. М. та Н. Грінченки. 1917. Ц. 50 к.
- № 12. Оповідання про дівчат. Попереказували Б. М. та Н. Грінченки. 1917. Ц. 70 к.

- Одбитки з останніх оповідань. №№ 3—2
- Б. Грінченко. Як жив український нар.
Серія „Пам'яті Насті Грінченко“. 1917.
- № 22. „Заборонені“, поезії Т. Шевченка.
- № 23. Т. Шевченко. „Сон“. 1917. Ц. 20 к.
- № 24. М. Грінченко. Про виборче право. Ц. 20 к.
- № 25. Дзелень-Бом! Збірник для дітей. II. 1 р. 10 к.
- № 26. Малюйте діти! Книжки для розмальовуван.
Ц. 80 к.
- № 27. В. Череди́ченко. Захистки для селянських
ток у літку. 1917. Ц. 30 к.
- №. 28. Українська грама́тка. Друкується.

Видвни́цтво А. Кащенко.

Катериносла́в, Багд́яв. 8.

1. Оповідання про славне Військо Запорожське Чисоме. Коротка ілюстрована історія Війська Запорожського. З малюнками й картами. 1917.
2. Зоряно. Повість. Вид. 2. 1917. Ц. 1 р. 20 к.
3. Великий Ду́г Запорожський. Вид. 2. 1917. Ц. 1 р. 40 к.
4. Кость Гордіє́нко-Головко, останній лицарь Запорожжя. Істор. опов. З малюнк. 1917. Ц. 35 к.
5. Борці за правду. Історичка повість. Ц. 1 р. 60 к.
6. Про Гетьмана Сагайдачного. Історичне оповідання з малюнками. Вид. 2. 1917. Ц. 75 к.
7. Запорожська Слава. Історичне оповідання з малюнками. Вид. третє. Ц. 4 р. 20 к.
8. На-провесні. Драма з життя українських „Пресвіт“ на 5 дій. 1917. Ц. 1 р.

